

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΦΑΝΗ ΘΕΡΙΑΝΟΥ

ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΑΡΧΟΝΤΙΣΣΕΣ ΣΤΟ Α΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 15^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ελένη Καλτσογιάννη

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	3-6
<u>I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	
I.1 Η θεωρία της μονωδίας και του επιταφίου λόγου	7-10
I.2 Οι συγγραφείς και οι αποδέκτες των μονωδιών κατά τον 15 ^ο αι.	11-12
I.3 Οι αρχόντισσες ως αποδέκτες των μονωδιών στο α' μισό του 15 ^{ου} αι.	13-15
<u>II ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ</u>	
II.1 Οι επιτάφιοι για τη Θεοδώρα Κομνηνή της Τραπεζούντας Συγγραφέας: καρδινάλιος Βησσαρίων	16-40
II.2 Οι επιτάφιοι για την Κλεόπα Μαλατέστα- Παλαιολογίνα Συγγραφείς: Δημήτριος Πεπαγωμένος	41-42
Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων	42-50
Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων	51-58
Νικηφόρος Πρίγκιψ Χειλάς	59-67
Ιωάννης ιερέυς	68-71
καρδινάλιος Βησσαρίων	71-79
II.3 Ο επιτάφιος για την Μαρία Παλαιολογίνα- Κομνηνή της Τραπεζούντας Συγγραφέας: Ιωάννης Ευγενικός	80-88
II.4 Ο επιτάφιος για την Αικατερίνη Γκατιλούζι Συγγραφέας: Ιωάννης Δοκειανός	89-100
II.5 Ο επιτάφιος για την Ελένη Δραγάση Παλαιολογίνα Συγγραφέας: Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων	101-110
<u>III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	111-119
<u>IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ</u>	
<u>ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ</u>	120-121
IV.1 Επιτάφιο ποίημα για την Θεοδώρα Τοσσο Συγγραφέας: καρδινάλιος Βησσαρίων	121-126
IV.2 Επιτάφιο ποίημα για την Κλεόπα Μαλατέστα Συγγραφέας: καρδινάλιος Βησσαρίων	127

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Βησσαρίων, *Θεοδώρα*

Στίχοι ίαμβικοί ἐπιτύμβιοι, ἐπὶ τῇ μακαρίτιδι καὶ ἀοιδίμῳ κυρία ἡμῶν βασιλίδι κυρία Θεοδώρα τῇ Παλαιολογίνῃ ποιηθέντες παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. Δ΄, 1930, 94-95.

Βησσαρίων, *Μονωδία*

Μονωδία ἐπὶ τῇ θειοτάτῃ καὶ εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν, τῇ ἀοιδίμῳ καὶ μακαρίτιδι βασιλίσση κυρᾷ Κλεόπῃ τῇ Παλαιολογίνῃ συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Βησσαρίωνος, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. Δ΄, 154-160.

Βησσαρίων, *Στίχοι*

Βησσαρίωνος στίχοι ἐπιτύμβιοι ίαμβικοί ἐπὶ τῷ τάφῳ τῆς μακαρίτιδος βασιλίσσης κυρᾷς Κλεόπῃς τῆς Παλαιολογίνης, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. Δ΄, 176.

Ευγενικός, *Μαρία Παλαιολογίνα*

τοῦ αὐτοῦ. Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀοιδίμῳ καὶ ἀγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνη Μαρία, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. Α΄, 112-114.

Ιωάννης ιερεὺς, *Κλεόπα*

Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀοιδίμῳ καὶ εὐσεβεῖ ἡμῶν βασιλίσση κυρία Κλεόπῃ ποιηθεῖσα τῷ ἐν ἱερεῦσιν ἐλαχίστῳ Ἰωάννῃ, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. Δ΄, 153.

Καينὴ Διαθήκη

Aland K. - Black M. - Martini C. M. - Metzger B. M. - Wikgren A. (ἐκδ.), *The Greek New Testament*, Stuttgart 1968.

Μένανδρος

Russel D. A. - Wilson N. G., *Menander Rhetor*, Oxford 1981.

Παλαιά Διαθήκη

Rahlfs A. (ἐκδ.), *Septuaginta*, Stuttgart 1935.

Πεπαγωμένος, *Κλεόπα*

Μονωδία ἐπὶ τῇ θειοτάτῃ καὶ εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν, τῇ ἀοιδίμῳ καὶ μακαρίτιδι βασιλίσση κυρᾷ Κλεόπῃ τῇ Παλαιολογίνα συγγραφεῖσα παρὰ κυρίου Δημητρίου τοῦ Πεπαγωγένου, ἐκδ. G. Schmalzbauer, "Eine bisher unedierte Monodie auf Kleope Palaiologina von Demetrios Pepagogomenos", *JÖB* 20 (1971), 223-240, (κεμ. 224-229).

Πλήθων, *Ελένη Παλαιολογίνα*

Γεωργίου Γεμιστοῦ μονωδία εἰς ἐλένην (Υπομονήν) Παλαιολογίνα, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. Γ΄, 266-280.

Πλήθων, *Κλεόπα*

Πλήθωνος τοῦ σοφωτάτου μονωδία ἐπὶ τῇ ἀοιδίμῳ βασιλίδι Κλεόπῃ, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΙΙΙ*, τ. Δ΄, 161-175.

ΠΠ

Λάμπρος Σπ., *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Α-Δ΄, Ἀθῆναι 1912-1930.

Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοὶ επιτάφιοι*

25 ανέκδοτοι βυζαντινοὶ επιτάφιοι, Dem andenken an meinen bruder spyros, Bessarion, *Grabrede auf Theodora Komnene, gattin des Kaisers von Trapezunt Alexios IV. Komnenos*, 21 σσ. 351-359, 22 σσ. 363-368.

Σφραντζής Γ., *Χρονικό*

Maisano R., *Giorgio Sfranze, Cronaca*, [CFHB, 29] Roma 1990.

Χειλάς, *Κλεόπα*

Μονωδία ἐπὶ τῇ θειοτάτῃ καὶ εὐσεβεῖ κυρίᾳ ἡμῶν τῇ ἀοιδίμῳ μακαριτίδῃ βασιλίσῃ Κλεόπῃ τῇ παλαιολογίνα πονηθεῖσα πρίγκιπι τῷ Χεῖλα, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *ΙΙΙ*, τ. Δ΄, 144-152.

Ανώνυμος (Ἰωάννης Δοκειανός;), *Αικατερίνη*

Sotiroudis P., «Eine unbekannte Monodie. Ein Werk des Johannes Dokeianos», *JÖB* 35 (1985), 223-225.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Βασιλοπούλου, *Τα βασιλικά συνοικέσια*

Βασιλοπούλου Ν. Β., *Τὰ βασιλικά συνοικέσια κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1258-1453). Πολιτικὲς προσεγγίσεις*, Διδ. Διατριβή, Τμήμα Ἱστορίας καὶ Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἀθήνα 2016,
(<https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=37048&lang=el>)

Δώδου Αι., *θεολογικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις*

Δώδου Αι., *Οἱ θεολογικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνα, Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελισμὸς κατὰ τὸν Πλήθωνα*, Μελέτες ἀπὸ τοῦ διεθνέος συμπόσιου Σπάρτης 26-28 Σεπτεμβρίου 1985, Ἴδρυμα ἐρεῦνης καὶ ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, ἐκδ. Ε. Μουτσοπούλου, Ἀθήνα 1987.

Κοτζάμπαση Σ., «Δυτικὲς πριγκίπισσες στὴν αὐλὴ τῶν Παλαιολόγων», στὸν τόμο *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ Ἀφετηρία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Πρακτικὰ Συνεδρίων Μυστράς 6-8 Νοεμβρίου 2015 καὶ 27-29 Μαΐου 2016, ἐπιμ. ἐκδ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, INEBYΠ, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 2017.

Λάμπρος Σπ., *Κων/νος Παλαιολόγος*

Λάμπρος Σπ., *Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις*, *NE* 5 (1097), 417-464.

Λουιζίδης, *Η βυζαντινή Λέσβος*

Λουιζίδης Κ., *Η βυζαντινή Λέσβος (330-1355)*, [Διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 2003, (<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24144#page/1/mode/2up>).

Νικολάου, *Πληθωνικά*

Νικολάου Θ. Στ., *Πληθωνικά*, εκδ. Βάνια, Θεσσαλονίκη 2004.

Σολδάτος Χ., *Πλήθων*

Σολδάτος Σπ. Χρ., *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, Συμβολή στο εθνικόν έργον του φιλοσόφου εις τον Μυστράν και την Θεμελίωσιν υπ' αυτού των πλατωνικών σπουδών εις την Φλωρεντίαν*, Αθήνα 1973.

Σταυρίδου- Ζαφράκα, *Οικογένεια*

Σταυρίδου- Ζαφράκα Α., *Ο θεσμός της οικογένειας στο Βυζάντιο. Η μαρτυρία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων του 13^{ου} αιώνα στην Οικογένεια. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η οικογένεια: Παύλεια θεολογία και σύγχρονη θεώρηση»*, Βέροια 2009, 253-268.

Hunger, *Prooimion*

Hunger H., *Prooimion*. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wiener Byzantinistische Studien 1, Wien 1964.

Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*

Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*. Μετάφρ. Λ. Μπενάκης, τ. Α' - Γ', Αθήνα 1991-1994.

Kaldellis A.-Efthymiadis St., *The Prosopography of Byzantine Lesbos, 234-1355 A. D. A Contribution to the Social History of the Byzantine Province* [Veröffenlichungen zur Byzanzforschung XXII], Wien 2010.

ODB

Kazhdan A., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, v. I-III, New York– Oxford 1991.

Krumbacher K., *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. Α', μτφ. Γ. Σωτηριάδης, Αθήνα 1972.

Lauxtermann, *Byzantine poetry, v.1*

Lauxtermann M., *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, [Wiener byzantinistische Studien 24/1], Vienna 2003.

Lauxtermann, *Byzantine poetry, v.2*

Lauxtermann M., *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, [Wiener byzantinistische Studien 24/2], Vienna 2019.

Liddell H. G.- Scott R., *Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, ελλ. μετ. Ξ. Π. Μόσχου, έκδ. Ι. Σιδέρης, τ. 1-4, Αθήνα 1907.

Melichar P., *Empresses of Late Byzantium: Foreign Brides, Mediators and Pious Women*, Berlin: Peter Lang 2019.

Miller W., *Gattiluji*

Miller W., *The Gattilusi of Lesbos (1355-1462)* στο: *Essays on the Latin Orient*, Amsterdam 1964 (ανατ.), 313-353(=BZ 22[1913] 406-447).

Miller W., *Trebizond*

Miller W., *The last Greek Empire of the Byzantine Era: 1204-1461*, London 1926, (Chicago: Argonaut, 1969).

Nicol D., *The Byzantine family*

Nicol D. M., *The Byzantine Family of Kantakouzenos, ca 1100-1460: a genealogical and prosopographical study*, Washington, Dumbarton Oaks, 1968.

Nicol D., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου*

Nicol D. M., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, ελλ. μετ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1999(1993): Nicol D., (1993) *The Last Centuries of Byzantium, 1261- 1453*, Cambridge.

Nicol D., *Κων/νος Παλαιολόγος*

Nicol D. M., *Ο αθάνατος αυτοκράτορας. Η ζωή και ο θρύλος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου*, ελλ. μετ. Δ. Σταυρόπουλος, Αθήνα 2009.

Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, (μτφρ. Ι. Παναγόπουλος), τ. Γ΄, Αθήνα 1993.

Grimal P., *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής μυθολογίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991.

Pratsch Th., *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit* [Millenium-studien 6], Berlin-New York 2005.

PLP

Trapp, E., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, unter Mitarbeit von R. Walther u.a., Wien 1976-1996.

Schmalzbauer, G., «Eine bisher unedierte Monodie auf Kleope Palaiologina von Demetrios Pepagomenos. Text, Übersetzung, Kommentar», *JÖB* 20, (1971), 223- 240.

Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*

Sideras A., *25 ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, Θεσσαλονίκη 1991.

Sideras, *Grabreden*

Sideras A., *Die Byzantinischen Grabreden: Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, [Wiener byzantinistische Studien 19], Wien 1994.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I.1 Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΩΔΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΛΟΓΟΥ

Αναφορικά με τη θεωρία του επιταφίου λόγου και εκείνη της μονωδίας, βασική πηγή μελέτης αποτελεί ο ψευδο-Μένανδρος, ο συγγραφέας, δηλαδή, ο οποίος διατύπωσε τους κανόνες της ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας και της βυζαντινής εποχής Προτού, λοιπόν, προβούμε στη διεξοδικότερη μελέτη αυτών, μπορούμε αρχικά να εντοπίσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά τους και τον τρόπο σύνθεσής τους, βασιζόμενοι στη ρητορική θεωρία του ψευδο-Μενάνδρου, όπως αυτή διατυπώθηκε στην πραγματεία «Περὶ ἐπιδεικτικῶν¹».

Πιο συγκεκριμένα, το λογοτεχνικό είδος της μονωδίας σε συσχετισμό με εκείνο του επιταφίου φέρουν ελάχιστες διαφορές μεταξύ τους, αν και η γενικότερη σύνθεσή τους είναι όμοια. Και τα δύο είδη λόγου είναι δομημένα με κοινά θέματα και μοτίβα. Η διαφορά τους έγκειται μόνο στο βαθμό του πάθους και στον χρόνο σύνθεσής τους.

Σε ό, τι αφορά τη μονωδία², ο Μένανδρος υποστηρίζει ότι οι ρίζες του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους βρίσκονται κατά κύριο λόγο στην Ομηρική παράδοση. Πρώτος ο Όμηρος μας δίδαξε για το είδος αυτό μέσα από τους θρήνους της Ανδρομάχης, του Πρίαμου και της Εκάβης, οι οποίοι εντοπίζονται στην *Ιλιάδα*. Ο Μένανδρος, χαρακτηριστικά, προτείνει τη σύνθεσή τους ως ανταπόδοση τιμής σε κάποιο νεκρό πρόσωπο, συνδυάζοντας στοιχεία του εγκωμίου με τη μόνη διαφορά ότι πρέπει να δίνεται μεγαλύτερη έκταση και έμφαση στο στοιχείο του θρήνου. Με αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η εξύψωση του θανόντα. Ο εκάστοτε ρήτορας νιώθει την ανάγκη να θρηνήσει τον νεκρό για να αναφερθεί περισσότερο από όλα στο γεγονός ότι στερήθηκε έναν ένδοξο απόγονο του γένους τόσο ο ίδιος όσο και ολόκληρη η οικουμένη³. Έπειτα, ο Μένανδρος επικεντρώνεται στην ειδοποιό διαφορά σύμφωνα με την οποία η πρέπουσα σημασία στο νεκρό πρόσωπο δίνεται ανάλογα με το αν υπήρξε ευεργέτης της πόλης αφενός και αφετέρου ανάλογα με τον χρόνο που τελικά απεβίωσε. Στην πρώτη περίπτωση, ο λόγος πρέπει να εστιάζει περισσότερο στις προσφορές του ιδίου προς την πόλη του και στην ανάδειξη αυτής σε λαμπρό κέντρο πολιτισμού, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, αναφορικά, δηλαδή, με το νεαρό της

¹ Βλ. Μένανδρος, κεφ. 10, σσ. 170-179 και κεφ. 15, σσ. 200-206.

² Γενικά για τα δύο είδη, βλ. Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία, τ. Α', σσ. 213-214.

³ Βλ. Μένανδρος, κεφ. 15, σσ. 200-206.

³ Βλ. Μένανδρος, σ. 200.11- 13 και σ. 202.16-23.

ηλικίας του, ο θρήνος πρέπει να ξεκινήσει από τις μάταιες ελπίδες που άφησε για το μέλλον εξαιτίας του θανάτου του και να καταλήξει στο γεγονός ότι η πόλη έχασε έναν ευεργέτη γεμάτο ευφυΐα και αγωνιστική διάθεση. Όλοι αυτοί οι παράγοντες καλό θα ήταν να αποτελούν αφορμή για τη σύνθεση θρήνου αντάξιου των κατορθωμάτων του νεκρού⁴.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία, όμως, είναι η διαίρεση της μονωδίας σε τρεις χρονικές βαθμίδες. Πρέπει, λοιπόν, να χωρίζεται νοηματικά εξίσου στα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο παρόν, όπως ο θρήνος και η λύπη που πλημμύρισε τους πάντες λόγω της παρούσας κατάστασης σε συνδυασμό με το ξαφνικό του θανάτου και τον τρόπο που συνέβη αυτός. Έπεται στη ροή του λόγου το παρελθόν. Σε αυτή τη χρονική βαθμίδα ο ρήτορας αναφέρεται σε γεγονότα τα οποία εστιάζουν περισσότερο στην εξύψωση του νεκρού μέσω των ηθικών αρετών αυτού και των προσφορών του στην οικουμένη αλλά και στην ανάδειξη των ικανοτήτων του. Η τρίτη και η τελευταία χρονική βαθμίδα αφορά το μέλλον και έχει άμεση σχέση με τις ελπίδες που γέμιζε ο νεκρός σε ολόκληρο το γένος μέσω των προσφορών του σε αυτό μέχρι και την ημέρα του θανάτου του⁵.

Άλλοι κοινοί τόποι της ρητορικής αναφορικά με τη σύνθεση ενός μονωδιακού λόγου είναι ο θρήνος των γονέων του νεκρού προσώπου, ο οποίος εστιάζεται κατά κύριο λόγο στις χαμένες ελπίδες αυτών σχετικά με την απώλεια του άριστου απογόνου τους, το θέμα της φιλοτιμίας, ο τρόπος εκφοράς, η τελετή της κηδείας και το κοινό αυτής, η μεταφορά προς τον τάφο και η εκφώνηση λυπηρών λόγων και το τέλος το εγκώμιο της ωραιότητας προσαρμοσμένο στο θρηνητικό περιβάλλον. Όλα τα παραπάνω αφορούν τα κύρια χαρακτηριστικά που θα μπορούσε να φέρει μία μονωδιά⁶.

Βασικά γνωρίσματα των λόγων αυτών είναι, επίσης, και η αναφορά στα άλογα ζώα, τα οποία εντείνουν το πάθος και το στοιχείο του θρήνου. Χαρακτηριστικά, αναφέρονται ζώα όπως το χελιδόνι και ο κύκνος. Η χρήση του κύκνου παραπέμπει στο κύκναιο άσμα, στο τελευταίο, δηλαδή, μελωδικό τραγούδι που ψάλλεται για το νεκρό πρόσωπο το οποίο είναι γεμάτο με λυπηρά αισθήματα⁷.

Τέλος, σχετικά με την έκταση και τα όρια αυτής, ο Μένανδρος προτείνει να μην ξεπερνά τους 150 στίχους⁸. Τα παραπάνω στοιχεία συνθέτουν το βασικό σχήμα του αντίστοιχου λογοτεχνικού είδους που μελετάμε στην παρούσα εργασία. Ωστόσο, ο

⁴ Βλ. Μένανδρος, σ. 202.23 κ.ε.

⁵ Βλ. Μένανδρος, σ. 204.16-10.

⁶ Βλ. Μένανδρος, σ. 204.11-17 και σ. 206.18-26.

⁷ Βλ. Μένανδρος, σ. 206.26-1.

⁸ Βλ. Μένανδρος, σ. 206.1-4.

κάθε ρήτορας ασφαλώς είχε τη δυνατότητα να ακολουθήσει αυτό το σχήμα αλλά, παράλληλα, να καταφύγει και στην αλλαγή αυτού ανάλογα με τους σκοπούς του κάθε φορά και τα στοιχεία αυτά που επιθυμούσε να τονίσει και να εξυμνήσει περισσότερο. Αυτό, λοιπόν, είναι και το ζητούμενο της παρούσας μελέτης, αν, δηλαδή, οι ρήτορες ακολούθησαν πιστά τις επιταγές του Μενάνδρου ή αντιθέτως σε πόσο μεγάλο βαθμό διαφοροποιήθηκαν από αυτές.

Σχετικά, λοιπόν, με τα βασικά μέρη της μονωδίας, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε συνοπτικά και στα σημεία εκείνα όπου μία μονωδία φαίνεται να διαφοροποιείται από έναν επιτάφιο λόγο και κατά συνέπεια στα βασικά γνωρίσματα αυτού. Η κύρια διαφορά επιταφίου και μονωδίας είναι ότι το πρώτο είδος, στην πορεία της ιστορικής του εξέλιξης, έλαβε περισσότερο εγκωμιαστικό χαρακτήρα έτσι ώστε, τελικά, να θεωρηθεί καθαρό εγκώμιο. Ανάλογα με τον χρόνο που έχει μεσολαβήσει από τη στιγμή του θανάτου, ο επιτάφιος κλίνει περισσότερο προς το εγκώμιο ή τη μονωδία. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο «Περί έπιταφίου»⁹, ο Μένανδρος ισχυρίζεται πως ο επιτάφιος που συγγράφεται μετά την παρέλευση αρκετού χρόνου από τον θάνατο του νεκρού παραπέμπει περισσότερο στο είδος του εγκωμίου εν αντιθέσει με εκείνον που εκφωνείται σε διάστημα σύντομο από τον χρόνο του θανάτου, το οποίο τείνει να μοιάσει περισσότερο στη μονωδία. Στην πράξη, όμως, τα δύο αυτά είδη δύσκολα διακρίνονται μεταξύ τους¹⁰.

Στο «Περί έπιταφίου», επίσης, ο Μένανδρος τονίζει πως το λογοτεχνικό αυτό είδος είχε τις ρίζες του στην αρχαία Ελλάδα, όπου οι επιτάφιοι λόγοι γράφονταν με αφορμή τον θάνατο κάποιου, ο οποίος έχασε τη ζωή του σε πολεμικό γεγονός. Ο Αριστείδης και ο Θουκυδίδης υπήρξαν ο κατ' εξοχήν ρήτορας και ιστορικός αντίστοιχα του αρχαίου ελληνικού κόσμου που συνέθεσαν μεγαλοπρεπείς επιταφίους¹¹.

Αναφορικά με τα μέρη του επιταφίου φαίνεται πως είναι τα ίδια με εκείνα του εγκωμίου με τη μόνη διαφορά ότι αποκτούν έναν παθητικό χαρακτήρα, αφού συνδυάζονται πάντα με το στοιχείο του θρήνου. Ο τόπος του γένους αποτελεί ένα από τα κυριότερα συστατικά του επιταφίου, το οποίο δύσκολα παραλείπεται. Ακολουθεί το θέμα της γέννησης, όπου γίνεται αναφορά στα μάταια όνειρα του νεκρού προσώπου, στο ευμετάβλητο της μοίρας αλλά και στη δυστυχισμένη πια μητέρα του που τον γέννησε. Οι ελπίδες για ένα ένδοξο μέλλον, λοιπόν, αφανίστηκαν πια εξαιτίας του κακού δαιμονίου και τα όνειρα έμειναν ανεκπλήρωτα. Η φύση του, η ανατροφή

⁹ Βλ. Μένανδρος, κεφ. 10, σσ. 170-179

¹⁰ Βλ. Μένανδρος, σ. 170.6-26 και σ. 172.27-10.

¹¹ Βλ. Μένανδρος, σ. 170.6-26.

και η παιδεία εγκωμιάζονται και αυτά εξίσου αυξάνοντας κάθε φορά το στοιχείο του θρήνου με αποτέλεσμα ο ακροατής να πηγαινοέρχεται νοερά από τον θρήνο στο εγκώμιο αλλά και το αντίστροφο. Η φύση με τη σειρά της έχει διττή σημασία και χαρακτήρα. Από τη μία πλευρά, γίνεται λόγος για το εξωτερικό παρουσιαστικό του θανόντα και από την άλλη τονίζεται η δύναμη της ψυχής του. Τα στοιχεία, τα οποία συμβάλλουν στην κατάλληλη απόδοση των ψυχικών χαρισμάτων του νεκρού είναι η ανατροφή, η παιδεία και τα κατορθώματά του, τα οποία αφορούν κυρίως τις αρετές που τον έκαναν να ξεχωρίσει από τους υπηκόους του. Η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη και η παρρησία του λόγου είναι αρετές που καθιστούν τον θανόντα φιλόνητο. Έπειτα από αυτά, ακολουθούν οι ηρωικές του πράξεις και στη συνέχεια το ζήτημα της τύχης, η οποία έχει άμεση κάθε φορά σχέση με την τιμή που του αποδόθηκε τόσο από την πόλη όσο και από τους βασιλείς. Για να καταστήσει ο εκάστοτε ρήτορας σαφείς όλους τους παραπάνω τόπους, καταφεύγει κάθε φορά σε συγκρίσεις και στην παράθεση μυθολογικών και βιβλικών παραδειγμάτων¹². Επιπλέον, τα επιχειρήματα της παρηγοριάς αποτελούν και αυτά με τη σειρά τους ένα από τα βασικότερα συστατικά των επιταφίων. Ο ρήτορας κρίνει αναγκαίο και απαραίτητο συνάμα να παρηγορήσει τόσο το γένος όσο, όμως, και το ευρύτερο οικογενειακό περίγυρο του θανόντα, αρχής γενομένης από τον σύζυγο ή την σύζυγο του νεκρού, δίνοντας, παράλληλα, συμβουλές για την αντιμετώπιση της οδυνηρής κατάστασης¹³. Ο επιτάφιος κλείνει με μια ευχή μέσω της οποίας ζητείται από του θεούς να αποδοθούν στους υπηκόους και σε ολόκληρη την οικουμένη οι καλύτερες ευλογίες¹⁴. Αυτοί, λοιπόν, είναι σύμφωνα με τον Μένανδρο οι βασικοί τόποι που πρέπει να ακολουθεί κάθε συγγραφέας που αποσκοπεί στη σύνθεση ενός επιταφίου λόγου. Τέλος, σε ό, τι αφορά την έκταση του επιταφίου, σε αντίθεση με τη μονωδία, δεν τίθενται συγκεκριμένα όρια και δεν περιορίζεται σε μερικούς μόνο στίχους.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ελάχιστες οι διαφορές ανάμεσα στη μονωδία και στον επιτάφιο και κρίνονται κατά κύριο λόγο στη λεπτομέρεια και στην πράξη καθώς, επίσης, και στην αύξηση του θρήνου κάθε φορά σε συνδυασμό με τους εγκωμιαστικούς τόπους.

¹² Βλ. Μένανδρος, σ. 172.11-29, 174.30-28, 176.29-14.

¹³ Βλ. Μένανδρος, σ. 176.14-30 και σ. 178.1-2.

¹⁴ Βλ. Μένανδρος, σ. 178.2-4.

Ι. 2 ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΩΝ ΜΟΝΩΔΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15^ο ΑΙ.

Κατά την περίοδο των Παλαιολόγων παρατηρήθηκε από τους λόγιους συγγραφείς της εποχής έντονη συγγραφική δραστηριότητα. Μεγάλος αριθμός επιταφίων λόγων συντάχθηκαν την εποχή εκείνη με σκοπό την εξύμνηση προσωπικοτήτων του βυζαντινού κράτους, η οποία άλλοτε συνέβαινε κατά τη διάρκεια της κηδείας του νεκρού προσώπου και άλλοτε και οι αρετές του νεκρού εξυμνούνταν από τους λόγιους κατά τη διάρκεια κάποιου μνημόσυνου προς τιμήν του. Αυτό, το οποίο είναι αξιοσημείωτο και προκύπτει και από τη μελέτη των κειμένων της εποχής του 15^{ου} αι, της εποχής στην οποία εστιάζει και το ενδιαφέρον η παρούσα εργασία, είναι ότι οι αποδέκτες των επιταφίων λόγων είναι ως επί το πλείστον γυναικείες φιγούρες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με αριθμητικά στοιχεία, δίνεται, μεγαλύτερη έμφαση στο γυναικείο φύλο.

Γενικά σε όλη τη διάρκεια των Παλαιολόγειων χρόνων, οι λόγιοι της εποχής αυτής συνέγραφαν τακτικά λογοτεχνικά έργα για να επαινέσουν είτε να θρηνήσουν, είτε να παρηγορήσουν σπουδαία πρόσωπα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Συνεπώς, η ανάπτυξη και η εξέλιξη τόσο του βασιλικού λόγου από τη μια όσο και του επιταφίου λόγου από την άλλη παρατηρείται σε σημαντικό βαθμό, αν λάβουμε υπόψη μας τα κείμενα που σώζονται από την εποχή εκείνη. Προσωπικότητες της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπως ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος είναι ενδεικτικά κάποια πρόσωπα του ανδρικού φύλου, οι οποίοι κρίθηκαν άξιοι επαίνων και θρηνητικών λόγων συνάμα. Ακόμα, οι σύζυγοι των αυτοκρατόρων ή των δεσποτών αποτέλεσαν και εκείνες με τη σειρά τους αντικείμενα επαίνων, ίσως γιατί με την ανάδειξη των ιδιαίτερων ψυχικών γνωρισμάτων τους, ο εκάστοτε ρήτορας επεδίωκε παράλληλα και την εξύψωση της εικόνας του αυτοκράτορα- συζύγου.

Ο Θεοδώρος Μετοχίτης είναι ο από τους πιο σημαντικούς συγγραφείς ρητορικών λόγων γενικά και ειδικότερα του είδους του επιταφίου, κατά την Παλαιολόγεια εποχή, οπότε και έγραψε θρηνητικό λόγο για τη σύζυγο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, τη Θεοδώρα, ενώ συγγραφέας μονωδιών υπήρξε και ο Αλέξιος Λαμπηνός με ένα πλήθος λόγων, πιο συγκεκριμένα τέσσερις στον αριθμό, τους οποίους αφιέρωσε στον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο, τον γιο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, για τον οποίο έγραψε επιτάφιο λόγο και ο Μιχαήλ Γαβράς. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Hunger, ο λόγος του Γαβρά δεν έχει σωθεί και μαθαίνουμε γι' αυτόν μέσα από

υπαινιγμούς που εντοπίζονται στην αλληλογραφία του¹⁵. Ανέκδοτη παραμένει, επίσης, και η μονωδία του Μανουήλ Γαβαλά για τον Ιωάννη Χούμνο. Ο Ιωάννης Χούμνος με τη σειρά του έγραψε θρήνο για τον Ιωάννη Παλαιολόγο για λογαριασμό του γιου του, του Ανδρόνικου Β΄. Για τον Ανδρόνικο Β΄ έγραψε μονωδία και ο Θεόδωρος Καβάσιλας ενώ ο Θεόδωρος Υρτακηνός αφιέρωσε θρηνητικό λόγο στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄. Αναφορικά με τις μονωδίες για τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Νικηφόρος Γρηγοράς τις ενσωμάτωσε στο περιεχόμενο του ιστορικού έργου. Ακόμα, επιτάφιο για τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο έγραψε ο Θεόδωρος Ποτάμιος, ενώ μία ακόμα μονωδία, ανωνύμου αυτή τη φορά συγγραφέα, έχει σωθεί και για τον βασιλιά Ανδρόνικο Ε΄. Οι παραπάνω επιτάφιοι τοποθετούνται χρονικά από τις αρχές του 1261 μέχρι και λίγα χρόνια πριν την Άλωση.

Όσο φτάνουμε προς την Άλωση του 1453, και πιο συγκεκριμένα σε ό, τι αφορά τη συγγραφική δραστηριότητα και την άνθηση της βυζαντινής τέχνης τον 15^ο αι. παρατηρείται πλήθος σωζόμενων ρητορικών λόγων. Χαρακτηριστικά, στις αρχές του 15^{ου} αι. τοποθετείται χρονικά ο επιτάφιος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου με αποδέκτη τον αδελφό του, το Δεσπότη Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο. Για τον Μανουήλ από την άλλη, υπάρχουν εικασίες ότι συνέθεσε μονωδιακό λόγο και ο Μακάριος Μακρής αλλά και ο καρδινάλιος Βησσαρίων. Ο λόγος του τελευταίου έχει συμπεριληφθεί στη συλλογή «*Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*», όπου έχουν ενσωματωθεί γενικά και όλοι οι σημαντικοί επικήδειοι λόγοι του 15^{ου} αι. Επιπλέον, ο Γεώργιος Σχολάριος έγραψε μονωδία για τον μητροπολίτη Εφέσου, Μάρκο Ευγενικό, όπως, επίσης και για τον Δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο. Τέλος, σε ό, τι αφορά τα ανδρικά πρόσωπα που υμνήθηκαν κατά τον 15^ο αι. έχει παραδοθεί και μία μονωδία του Ιωάννη Αργυρόπουλου για τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο, μία μονωδία του Γρηγορίου Μοναχού για τον Γεώργιο Πλήθωνα και μία ακόμα από τον Γεώργιο Σχολάριο για τον ανιψιό του, τον Θεόδωρο Σοφιανό, η οποία τοποθετείται χρονικά την εποχή μετά την Άλωση του 1453¹⁶.

¹⁵ Βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σ. 221.

¹⁶ Βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σσ. 220-226.

1.3 ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΙΣΣΕΣ ΩΣ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΩΝ ΜΟΝΩΔΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ Α' ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 15^{ΟΥ} ΑΙ.

Έχοντας ως βασικό εγχειρίδιο το βιβλίο του Σιδερά για τους βυζαντινούς επιταφίους σε συνδυασμό με το άρθρο της Σ. Κοτζάμπαση και ως πηγή μελέτης, επίσης, το βιβλίο του Hunger, «Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών», στο οποίο ο συγγραφέας αφιερώνει μεγάλη έκταση στην ρητορική πρακτική αναφορικά με τους επιταφίους και τις μονωδίες, καταφέραμε να συλλέξουμε αξιόλογο πληροφοριακό υλικό για όλες τις πριγκίπισσες, τις οποίες θα μελετήσουμε διεξοδικά στην παρούσα εργασία. Ορισμένες από αυτές, μάλιστα, υπήρξαν σπουδαία μέλη της αυλής των Παλαιολόγων, με αποτέλεσμα να εξυμνηθούν από τους λόγιους της εποχής.

Ωστόσο, όπως προκύπτει και από το θέμα της παρούσας εργασίας, το ενδιαφέρον μας εντοπίζεται περισσότερο στους επιταφίους με αποδέκτες τις αρχόντισσες του 15^{ου} αιώνα. Όμως, καλό θα ήταν να επισημάνουμε στο σημείο αυτό τους επιταφίους που χρονολογούνται μέχρι το 15^ο αιώνα και αφορούν αυτοκράτειρες και βασίλισσες του βυζαντινού κράτους και στην πορεία όσους εντάσσονται χρονικά στην περίοδο που εξετάζουμε. Μόνο έτσι θα έχουμε τη δυνατότητα να εξαγάγουμε στο τέλος αξιόπιστα συμπεράσματα για την άνθηση και την εξέλιξη των ρητορικών λόγων. Όσο φτάνουμε προς τα χρόνια της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης, εύλογα παρατηρείται ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς επιδίδονταν σε μεγαλύτερο βαθμό στον έπαινο και στη συγγραφή λόγων με αποδέκτες γυναικεία πρόσωπα, απ' ό, τι παρατηρείται να συμβαίνει μέχρι τότε. Σημαντικό μέρος αυτών, αναφέρονται σε συζύγους αυτοκρατόρων με δυτική καταγωγή. Χαρακτηριστικά, μέχρι τον 15^ο αι χρονολογούνται μονωδίες, οι οποίες έχουν αφιερωθεί και αυτές με τη σειρά τους στις αρχόντισσες της εποχής. Ο λόγος γίνεται περισσότερο αφενός για την Ειρήνη Μομφεραττική, για την οποία έγραψαν θρήνους ο Αλέξιος Λαμπηνός, ο Μιχαήλ Γαβράς και ο Θεόδωρος Υρτακηνός και αφετέρου για την Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα, στην οποία αφιέρωσε παραμυθητικό λόγο ο Ματθαίος Εφέσου. Αντιθέτως, σε ό, τι παρατηρείται από τον 15^ο αι και εξής, ένα πρόσωπο που υμνήθηκε ιδιαίτερα για το ήθος του ήταν η Κλεόπα Μαλατέστα. Για την Κλεόπα Μαλατέστα ειδικότερα έχουν σωθεί πέντε επιτάφιοι λόγοι και ένα βυζαντινό επιτύμβιο επίγραμμα, προερχόμενοι από αξιόλογους λόγιους της εποχής, τους οποίους θα μελετήσουμε και παρακάτω στην εργασία, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνει και το έντονο ενδιαφέρον για τις δυτικές πριγκίπισσες της αυλής των Παλαιολόγων.

Πιο συγκεκριμένα, η δυτικής καταγωγής δέσποινα, Κλεόπα Μαλατέστα, η σύζυγος του δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου, κίνησε το ενδιαφέρον πολλών λογίων της εποχής, οι οποίοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στα θεολογικά και πνευματικά ζητήματα και συνδέονται άμεσα με το δεσποτάτο του Μυστρά. Στο σύνολο, όπως ήδη αναφέραμε, πέντε μονωδίες έχουν διασωθεί για το πρόσωπο της Κλεόπας, η οποία πέθανε το 1433. Ο γάμος της τελέστηκε το 1421 και αποτέλεσε την αφορμή για τη σύναψη διπλωματικών επιγαμιών σχέσεων, να παντρεύονται, δηλαδή, οι πρίγκιπες Παλαιολόγοι με γυναίκες λατινικής καταγωγής. Ως συγγραφείς των μονωδιών της εμφανίζονται ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθωνας, ο Νικηφόρος Πρίγκιπ Χειλάς, ο ιερέας Ιωάννης, ο Δημήτριος Πεπαγωμένος, η δράση του οποίου εντοπίστηκε για αρκετά χρόνια στην ευρύτερη περιοχή του Μυστρά και διέθετε προσωπική γνώση για τις σχέσεις ανάμεσα στα εκάστοτε πρόσωπα της αυλής. Ακόμα, ο καρδινάλιος Βησσαρίων υπήρξε και αυτός με τη σειρά του συγγραφέας μονωδίας προς τιμήν της Κλεόπας. Ο ίδιος, μάλιστα, έγραψε και ένα επιτάφιο ποίημα με το οποίο θέλησε να εξυμνήσει το θάνατο της πρώτης συζύγου του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, της Θεοδώρας Τόκκο, το οποίο θα μελετήσουμε στην εργασία μας, δεδομένου ότι πραγματεύεται το θάνατο μιας δέσποινας που εντοπίζεται χρονικά στο α΄ μισό του 15^{ου} αι., αν και ανήκει στο είδος του επιτύμβιου επιγράμματος και όχι σε εκείνο του επιταφίου του λόγου. Η Θεοδώρα της Τραπεζούντας, η Μαρία Κομνηνή και η Ελένη Δραγάση με αφορμή το θάνατό τους επαινέθηκαν και αυτές με τη σειρά τους από τον Βησσαρίωνα, τον Ιωάννη Ευγενικό και τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα αντίστοιχα. Για την πρώτη μάλιστα, τη Θεοδώρα, ο Βησσαρίων έδωσε ιδιαίτερη σημασία αν λάβουμε υπόψη μας τους τρεις επιταφίους που αφιέρωσε σε εκείνη. Ακόμα, στις αρχές του ίδιου αιώνα τοποθετείται και μία μονωδία ανωνύμου συγγραφέα για την Αικατερίνη Gattilusio, η οποία έπειτα από επιχειρηματολογία που θα παραθέσουμε στο σχετικό κεφάλαιο, προκύπτει ότι αποτελεί έργο του Ιωάννη Δοκειανού. Τέλος, προκειμένου να έχουμε μια συνολική εικόνα για τη συγγραφική δραστηριότητα του 15^{ου} αι γενικά, αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν σωθεί και δύο βυζαντινοί επιτάφιοι που τοποθετούνται χρονικά στο δεύτερο μισό του αιώνα αυτού, ένας του Ιωάννη Ερμώνου για την Αικατερίνη Παλαιολογίνα και ένας του Γεώργιου Σχολαρίου για την Ελένη Παλαιολογίνα, την κόρη του Δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου. Σε γενικές γραμμές αυτά είναι τα πρόσωπα, τα οποία κρίθηκαν άξια θρηνητικών λόγων δεδομένης της ηθικής ζωής τους και της δράσης τους στην αυλή των Παλαιολόγων κατά την περίοδο που μελετάμε. Στο επίκεντρο, λοιπόν, βρίσκονται, τόσο από άποψη

χώρου δράσης των συγγραφέων, όσο και από εκείνο της εγκατάστασης των δυτικών πριγκιπισσών, το δεσποτάτο του Μυστρά και το δεσποτάτο της Τραπεζούντας, τα οποία αναδείχθηκαν σε λαμπρά πολιτιστικά κέντρα με την πάροδο των ετών¹⁷.

Οι παραπάνω επιτάφιοι, εκείνοι δηλαδή που χρονολογούνται από το 1400 έως το 1450 είναι και το αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας και τους οποίους θα αναλύσουμε διεξοδικά παρακάτω. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, επίσης, πως την εποχή αυτή που εξετάζουμε είναι πολύ πιθανό οι λόγοι να στάθηκαν περισσότερο στην εξύμνηση του γυναικείου φύλου λόγω της θέσης που είχε αποκτήσει πια η γυναίκα στην κοινωνία αλλά και εξαιτίας της ενεργής συμμετοχής της στις εξελίξεις της εποχής και στη διακυβέρνηση κράτους¹⁸.

Ο τρόπος κατά τον οποίο τα κείμενα μελετώνται και παρατίθενται στην παρούσα εργασία δεν είναι άλλος από την ακριβή χρονολογία θανάτου του αποδέκτη, ξεκινώντας από τις πριγκίπισσες που απεβίωσαν στις αρχές του 15^{ου} αι. για να καταλήξουμε σε εκείνες που ο θάνατός του τοποθετείται στα μισά του ίδιου αιώνα, δηλαδή στο έτος 1450. Στην περίπτωση, βέβαια, που για τον αποδέκτη μελετώνται παραπάνω από ένας επιτάφιοι λόγοι, λόγοι, δηλαδή, που έχουν σωθεί από διαφορετικούς συγγραφείς και όχι μόνον από ένα, τότε αυτοί παρουσιάζονται στην εργασία λαμβάνοντας υπόψη τον χρόνο κατά τον οποίο εκφωνήθηκαν. Ο χρόνος εκφώνησης, ανάλογα με τις χρονολογικές ενδείξεις που υπάρχουν κάθε φορά στο κείμενο, μπορεί είτε να συμπίπτει με την ημέρα της κηδείας της δέσποινας είτε να έπεται χρονικά αυτής. Έτσι, όταν για έναν αποδέκτη πρόκειται να μελετήσουμε περισσότερους από έναν επιταφίους, τότε στο λόγο τοποθετούνται πρώτα όσοι εκφωνήθηκαν την ημέρα της τελετής της κηδείας και έπειτα ακολουθούν εκείνοι που πιθανότατα εκφωνήθηκαν αργότερα σε κάποιο μνημόσυνο.

¹⁷ Βλ. Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία, τ. Α', σσ. 224-226, βλ. Κοτζάμπαση Σ., Δυτικές πριγκίπισσες στην αυλή των Παλαιολόγων, σσ. 41-46.

¹⁸ Για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία της εποχής και το ρόλο τους στις ιστορικές εξελίξεις, βλ. Melichar P., *Empresses of Late Byzantium : Foreign Brides, Mediators and Pious Women*, σσ. 377-388.

II. ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ

II. 1 Οι επιτάφιοι για τη Θεοδώρα Κομνηνή της Τραπεζούντας

Αποδέκτης

Η Θεοδώρα Καντακουζηνή Μεγάλη Κομνηνή¹⁹ γεννήθηκε το 1382 στην Κωνσταντινούπολη και πέθανε το 1426 στην Τραπεζούντα. Ήταν γόνος του οίκου των Καντακουζηνών, κόρη του Θεόδωρου Παλαιολόγου Καντακουζηνού²⁰ και σύζυγος του Αλέξιου Δ', του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας²¹. Αναφορικά με το θέμα της καταγωγής της ίδιας, χαρακτηριστικά ο Nicol βασισμένος σε χρονολογικά κριτήρια φαίνεται πως δεν συμφωνεί με την άποψη ότι η Θεοδώρα υπήρξε κόρη κάποιου πρωτοστράτορα και συγκεκριμένα του Μανουήλ Καντακουζηνού²², ο οποίος,

¹⁹ Για την Θεοδώρα Καντακουζηνή βλ. στο PLP 12069 και Sideras, Grabreden, σσ.362-364

²⁰ Για τον Θεόδωρο Καντακουζηνό Παλαιολόγο βλ. στο PLP 10966.

²¹ Αυτοκράτορας της Τραπεζούντας από το 1416-1429. Ήταν γιος του Μανουήλ Γ' Κομνηνού και της Ευδοκίας από την Γεωργία. Σε ό, τι αφορά τη δράση του, οργάνωσε μία ανταρσία κατά του πατέρα του και ενίσχυσε τα προνόμια των Γενοואτών, ακολουθώντας παράλληλα την πολιτική των επιγαμιών σχέσεων για τις κόρες του, έχοντας κατά κύριο λόγο πολιτικές σκοπιμότητες. Τέλος, δολοφονήθηκε από τους Καβαζίτες στη διάρκεια του πραξικοπήματος του γιου του Ιωάννη Δ', κατά το οποίο είχε την υποστήριξη των Γενοואτών.

Για τον Αλέξιο Δ' Κομνηνό βλ. στο PLP 12082 και στη σελίδα ime.gr> Αυτοκράτορες.

²² Για τον Μανουήλ Καντακουζηνό βλ. στο PLP 10979.

μάλιστα, το 1420 εστάλη στον σουλτάνο Μεχμέτ²³ ως μέλος σε διπλωματική αποστολή²⁴. Ως προσωπικότητα η Θεοδώρα συνέδραμε στην εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ του Αλέξιου Δ' και των γιων του. Με τον Αλέξιο είχε αποκτήσει τέσσερα παιδιά, τον Δαβίδ Κομνηνό²⁵, τον Ιωάννη Δ' Κομνηνό²⁶, τη Μαρία Κομνηνή Καντακουζηνή Παλαιολογίνα²⁷, με την οποία θα ασχοληθούμε και παρακάτω στην παρούσα εργασία μέσω της μονωδίας του Ιωάννη Ευγενικού²⁸ προς το πρόσωπό της και τον Αλέξανδρο Κομνηνό²⁹. Διετέλεσε, ακόμα, αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας από το 1412 έως το 1426, οπότε και απεβίωσε και ενταφιάστηκε στο ναό της Θεοτόκου της Χρυσοκεφάλου³⁰ μαζί με άλλους τραπεζούντιους αυτοκράτορες³¹. Όλο το διάστημα της ζωής της, μεσολαβούσε σε μεγάλο βαθμό στην αντιπαλότητα που είχε δημιουργηθεί μεταξύ του συζύγου της και γιου της, Ιωάννη Δ'. Όταν, όμως, εκείνη τελικά απεβίωσε, ο Ιωάννης εξεγέρθηκε εκ νέου εναντίον του πατέρα του με αποτέλεσμα η εξέγερση να λάβει απρόσμενη τροπή.

Συγγραφέας

Ο Βησσαρίων³² γεννήθηκε στη Τραπεζούντα του Πόντου το 1403 από γονείς κατώτερης κοινωνικά τάξης και απεβίωσε το 1472 στην Ραβέννα της Ιταλίας. Διδάχθηκε τα πρώτα του γράμματα στην Τραπεζούντα από τον μητροπολίτη Δοσίθεο³³, ενώ το 1415 έλαβε την ανώτερη παιδεία στην Κωνσταντινούπολη, όπου εισήλθε ως τρόφιμος σε μοναστήρι. Το 1423 έγινε δόκιμος και το 1424 μοναχός, οπότε και έλαβε το μοναστικό όνομα Βησσαρίωνας, αν και το βαπτιστικό του ήταν Βασίλειος. Υπήρξε μαθητής του Ιωάννη Χορτασμένου³⁴ από τον οποίο διδάχθηκε ως

²³ Για τον Μεχμέτ βλ. στο PLP 17997.

²⁴ Βλ. Nicol D., *The Byzantine family*, σσ. 168-170.

²⁵ Για τον Δαβίδ Κομνηνό βλ. στο PLP 12097.

²⁶ Για τον Ιωάννη Δ' Κομνηνό βλ. στο PLP 12082.

²⁷ Για την Μαρία Κομνηνή Καντακουζηνή Παλαιολογίνα βλ. στο PLP 21397.

²⁸ Για τον Ιωάννη Ευγενικό βλ. στο PLP 6189 και παρακάτω σσ. 83-84.

²⁹ Για τον Αλέξανδρο Κομνηνό βλ. στο PLP 12122.

³⁰ Ο ναός της Παναγίας της Χρυσοκεφάλου ήταν ο πρώτος μητροπολιτικός ναός αφενός στην Τραπεζούντα και αφετέρου υπήρξε ο ταφικός ναός της οικογένειας των Μεγάλων Κομνηνών. Πολλοί υποστηρίζουν, ότι πιθανότατα το όνομα «Χρυσοκέφαλος» να προέρχεται είτε από τις επιχρυσωμένες πλάκες που βρίσκονταν στη στέγη του ναού είτε από μια χρυσή εικόνα της Θεοτόκου που βρισκόταν στο εσωτερικό του ναού. Στη μελέτη των πηγών, επίσης, τη συναντά κανείς και με τον χαρακτηρισμό «μεγάλη εκκλησία» και από τις οποίες μάλιστα προκύπτει πως οι φάσεις ανοικοδόμησής της ήταν δύο. Η μία χρονολογείται περίπου πριν από το έτος 914, ενώ η δεύτερη εντοπίζεται στα μισά του 13^{ου} αι. Ωστόσο, μετά από το 1461, δηλαδή μετά την άλωση της Τραπεζούντας από τους Τούρκους, ο ναός της Παναγίας της Χρυσοκεφάλου μετετράπη πια σε μουσουλμανικό τζαμί.

Βλ. <http://www.ime.gr/choros/trapezounda/gr/webpages/>.

³¹ Βλ. Donald Nicol, *The Byzantine family*, σ. 169.

³² Για τον Βησσαρίωνα βλ. στο PLP 2707.

³³ Για τον μητροπολίτη Δοσίθεο βλ. στο PLP 5642.

³⁴ Για τον Ιωάννη Χορτασμένο βλ. στο PLP 30897.

επί το πλείστον τα μαθηματικά, τη ρητορική και την αριστοτελική φιλοσοφία και το 1431 ακολούθησε τον μητροπολίτη πλέον Μονεμβασιάς, Δοσίθεο, στην Πελοπόννησο. Εκεί, σπούδασε στον Μυστρά και πλάι στον Γεμιστό Πλήθωνα³⁵ διδάχθηκε αστρονομία, μαθηματικά και πλατωνική φιλοσοφία. Το 1438 χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος Νίκαιας και με το αξίωμα αυτό, συνόδευσε τον Ιωάννη Η' Παλαιολόγο³⁶ στην Ιταλία με αφορμή την επικείμενη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, όπου έδειξε τη θεολογική του παιδεία, αν και ήρθε σε σύγκρουση με τις απόψεις του Μάρκου Ευγενικού³⁷, όντας θερμός υποστηρικτής της ένωσης των δύο Εκκλησιών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να έλθει σε σύγκρουση με πολλούς ορθόδοξους ιεράρχες της βυζαντινής αντιπροσωπείας, αλλά τελικά έπεισε τον αυτοκράτορα για την πολιτική ορθότητα της ένωσης και ανέγνωσε την ελληνική μετάφραση του πρακτικού της Συνόδου.

Το 1439, μετά την επιστροφή του στο Βυζάντιο και έχοντας παράλληλα κερδίσει την εύνοια του πάπα, κλήθηκε εκ νέου στην Ρώμη, όπου έλαβε το αξίωμα του καρδινάλιου της καθολικής Εκκλησίας και το 1463 ο πάπας Πίος Β'³⁸ τον αναγόρευσε με τον τιμητικό τίτλο του λατίνου πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Πέθανε το 1472.

Αναφορικά με τη δράση του σε πνευματικό κυρίως επίπεδο, συγκέντρωσε γύρω του έναν κύκλο από λογίους, για τους οποίους ο Βησσαρίων υπήρξε καθοδηγητής τους. Ήρθε, ακόμα, σε επαφή με Έλληνες και Ιταλούς λογίους, ίδρυσε διδασκαλείο της ελληνικής γλώσσας στην Ρώμη και μετέφρασε έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στα λατινικά, συμβάλλοντας ιδιαίτερα στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Ενδιαφέρον προκάλεσαν, επίσης, οι θεολογικές συζητήσεις σχετικά με την ένωση και περισσότερο από όλα ο «Δογματικός λόγος» ή «Περί ενώσεως», όπως ονομάστηκε, αν και πολλά από τα έργα παραμένουν ακόμα ανέκδοτα.

Τα 746 χειρόγραφα της συλλογής του εκ των οποίων τα 482 ήταν ελληνικά, αποτέλεσαν τον πυρήνα για τη δημιουργία της Μαρκιανής βιβλιοθήκης στη Βενετία, τα οποία δώρισε ο ίδιος ο Βησσαρίων χαρίζοντας έτσι την προσωπική του συλλογή στο ίδρυμα του Αγίου Μάρκου με σκοπό να φυλαχθούν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρος και να είναι στη διάθεση κάθε μελετητή. Στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη βρίσκεται, ακόμα, και όλο το έργο του συγκεντρωμένο στον αυτόγραφο κώδικα Marc. gr. 533³⁹.

³⁵ Για τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα βλ στο PLP 3630 και παρακάτω στην εργασία σσ. 51-52.

³⁶ Για τον Ιωάννη Η' Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21481.

³⁷ Για τον Μάρκο Ευγενικό βλ. στο PLP 6193.

³⁸ Για τον πάπα Πίο τον Β' βλ. στο PLP 23220.

³⁹ *Μονωδία ἐπὶ τῇ εὐσεβεῖ δεσποίνῃ τῆς Τραπεζοῦντος κυρᾶ Θεοδώρα τῇ μεγάλῃ Κομνηνῇ*, Codex Marcianus Graecus Z 533 (coll 778), Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, [Diktyon 70004].

Σε γενικές γραμμές, φαίνεται πως εισέπραξε το σεβασμό όλων των λογίων τόσο για τις γνώσεις του όσο και για την προσπάθεια διάσωσης έργων της Αρχαιότητας. Δικαιολογημένα, λοιπόν, έλαβε τον χαρακτηρισμό «ελληνικότερος των Λατίνων και λατινικότερος των Ελλήνων», αφού έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πνευματική αναγέννηση της Ιταλίας του 15^{ου} αιώνα.⁴⁰

Χρονολόγηση

Πρόκειται για τρεις επιτάφιος λόγους, η εκφώνηση των οποίων έλαβε χώρα σε διαφορετικούς χρόνους. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Σιδερά, ο χρόνος εκφώνησης του πρώτου κειμένου που θα μελετήσουμε παρακάτω συμπίπτει με το χρόνο της τελετής της ταφής, γίνεται, δηλαδή, σε χρόνο ταυτόχρονο και όχι μεταγενέστερο αυτής σε αντίθεση με τους άλλους δύο λόγους, οι οποίοι εκφωνούνται έπειτα από την ημέρα της τελετής της κηδείας της αυτοκράτειρας Θεοδώρας⁴¹. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν χρονικές ενδείξεις στο περιεχόμενο του πρώτου κειμένου, οι οποίες επιβεβαιώνουν ότι η εκφώνηση του λόγου πραγματοποιήθηκε στην τελετή της κηδείας. Χαρακτηριστικά, ήδη από την πρώτη παράγραφο του λόγου ο συγγραφέας φαίνεται πως εισάγει ένα νέο συμβάν, ειδικά στο σημείο όπου αναφέρει ότι οι παιάνες του χθες προς τιμήν της βασίλισσας τώρα έδωσαν τη θέση τους στους θρήνους⁴². Ωστόσο, μια ακόμα πιο ακριβής ένδειξη για τη χρονολόγηση του κειμένου προκύπτει από την αναφορά του συγγραφέα στα γεμάτα απορία πρόσωπα των ακροατών αναφορικά με το συμβάν της ταφής της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, το οποίο φαίνεται να παρακολουθούν⁴³.

Από την άλλη πλευρά, πολλά είναι τα σημεία που προκύπτουν από τη μελέτη των κειμένων, τα οποία συνηγορούν αδιαμφισβήτητα στη διαπίστωση ότι οι άλλοι δύο λόγοι του Βησσαρίωνα για την αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας εκφωνήθηκαν σε μεταγενέστερο από την ημέρα της κηδείας. Συγκεκριμένα, οι λόγοι βρήθουν χρονικών

⁴⁰ Βλ. Krumbacher, Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, τ. Α', σελ 229-231, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, λήμμα Βησσαρίωνας, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10635>

⁴¹ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 364-365.

⁴² Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 531.15-18.

⁴³ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 532.16-18.

ενδείξεων που πιστοποιούν ότι η ημέρα της απαγγελίας έχει σαφώς παρέλθει από την ημέρα της κηδείας. Μάλιστα, στο σημείο που ο Βησσαρίων επιδιώκει έμμεσα την εξύψωση του αυτοκράτορα, παρουσιάζει τον Αλέξιο να βρίσκεται σε περίλυπη κατάσταση στον τάφο της συζύγου του θρηνώντας την αδιάκοπα, όπως θα δούμε να συμβαίνει στον τρίτο κατά σειρά λόγο.

Συνεπώς, τον πρώτο λόγο που θα μελετήσουμε θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε ως κατεξοχήν επικήδειο. Οι άλλοι δύο φαίνεται πως φέρουν κοινά χαρακτηριστικά με τους περισσότερους λόγους που θα μελετήσουμε παρακάτω σχετικά με την εκφώνησή τους σε κάποιου είδους επιμνημόσυνη τελετή που πραγματοποιήθηκε με σκοπό την απόδοση τιμής στη νεκρή αρχόντισσα.

Κείμενο Α΄: *Τοῦ αὐτοῦ μονωδία ἐπί τῇ εὐσεβεῖ δεσποίνῃ τῆς Τραπεζοῦντος κυρᾶ Θεοδώρα τῇ Μεγάλῃ Κομνηνῇ*, έκδ. Sideras, Grabreden, σσ. 531-536⁴⁴.

Σχολιασμός

Ο επιτάφιος του καρδινάλιου Βησσαρίωνα για την Θεοδώρα Κομνηνή είναι ο πρώτος από τους τρεις που έχουν γραφεί και σωθεί συνάμα από τον συγγραφέα με αποδέκτη την αρχόντισσα της Τραπεζούντας και ο οποίος, όπως είδαμε, εκφωνήθηκε κατά τη διάρκεια της ταφής και τοποθετείται πρώτος σε σειρά προς μελέτη λόγω της χρονολόγησης αυτού. Το προοίμιο του λόγου είναι κατάλληλα δομημένο με όλα τα κοινά μοτίβα που προστάζει και η ρητορική θεωρία του επιταφίου λόγου. Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας ήδη από τον πρώτο στίχο του λόγου δίνει το χαρακτηρισμό της συμφοράς για τον θάνατο της Θεοδώρας με τον οποίο έχει έλθει αντιμέτωπη όλη η οικουμένη. Ο Βησσαρίων αναφέρεται εν συντομία στις προσφορές της δέσποινας βάσει των οποίων κρίθηκε άξια επαίνων και θρηνητικών λόγων. Με την τεχνική της αντίθεσης επισημαίνει ότι οι προσφορές αυτές και οι ευεργεσίες της ανήκουν πια στο παρελθόν, αντιπαραβάλλοντας αυτές με τα δεινά και τη λύπη που προκλήθηκαν τώρα εξαιτίας του θανάτου της. Οι επευφημίες προς τιμήν της ανήκουν πια στο παρελθόν, δεδομένου ότι τώρα έχουν δώσει τη θέση τους στη σύνθεση θρήνων και σπαραγμών, επισημαίνοντας με αυτόν τον τρόπο και τη μεταβολή της

⁴⁴ Βλ. Sideras, Grabreden = *Τοῦ αὐτοῦ μονωδία ἐπί τῇ εὐσεβεῖ δεσποίνῃ τῆς Τραπεζοῦντος κυρᾶ Θεοδώρα τῇ Μεγάλῃ Κομνηνῇ*, σ. 531-536.

τύχης των ανθρώπων. Αυτό, το οποίο θα μπορούσαμε, επίσης, να παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό είναι ότι η αναφορά σε γενικές ιδέες σχετικά με τη σημασία του θανάτου είναι ιδιαίτερα μικρή από ότι συνήθιζαν να κάνουν οι λόγιοι της εποχής. Ο συγγραφέας επιδιώκει να καταστήσει εξ' αρχής σαφές ότι ο λόγος της σύνθεσης του συγκεκριμένου επιταφίου είναι ο έπαινος των προσφορών της αρχόντισσας το διάστημα που βρισκόταν εν ζωή και μέσω αυτού να επισημάνει πόσα δεινά προκάλεσε τώρα η απώλεια της σε ολόκληρη την οικουμένη⁴⁵.

Η επίδραση της απώλειας της Θεοδώρας ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, αφού όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας εξαιτίας του γεγονότος αυτού λύγισαν και επηρεάστηκαν ψυχολογικά ακόμα και οι πιο άκαμπτοι και σκληρόκαρδοι άνθρωποι. Ήδη, λοιπόν, από τους πρώτους κιόλας στίχους του έργου, ο Βησσαρίων πραγματεύεται ένα κοινό μοτίβο της σύνθεσης των επιταφίων λόγων. Μέσω του μοτίβου αυτού, ο συγγραφέας επιδιώκει να αποδώσει με σαφήνεια αφενός το μέγεθος της συμφοράς που προκλήθηκε εξαιτίας του θανάτου της Θεοδώρας και αφετέρου να αναφερθεί στις συνέπειες της συμφοράς αυτής τόσο στο οικείο της περιβάλλον όσο και στην οικουμένη γενικά. Παρατηρείται, ακόμα, ένα πλήθος ρητορικών ερωτήσεων σε όλη την έκταση της δεύτερης παραγράφου του λόγου. Μέσω των ερωτήσεων αυτών, ο συγγραφέας διερωτάται τι να θρηνησει περισσότερο κάτι το οποίο εύλογα αποδεικνύει ότι είναι ιδιαίτερα επηρεασμένος από τον θάνατό της. Διχάζεται, λοιπόν, αν πρέπει να ξεκινήσει τον λόγο του με το να αποδώσει πρώτα θρήνο για την ίδια ή να θρηνησει παράλληλα και τους ορφανούς απόγονους αυτής, αφού η οικουμένη παρουσιάζεται να έχει απορφανιστεί πια εξαιτίας της απώλειας της Θεοδώρας⁴⁶.

Στη συνέχεια του επιταφίου λόγου γίνεται αναφορά στον λαό που θρηνεί την αρχόντισσα της Τραπεζούντας. Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας επισημαίνει πως η Θεοδώρα κρίθηκε άξια θρήνων από όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής τάξης. Η αρχόντισσα, όπως τονίζει και ο Βησσαρίων, είχε σταλεί από το Θεό ως προστάτης του γένους με σκοπό τη μέριμνα και τη φροντίδα των υπηκόων. Γι' αυτό τον λόγο, καθίσταται έντονη η ανάγκη να θρηνηθεί επάξια από όλους λόγω του πλήθους των ευεργεσιών που προσέφερε σε αυτούς. Ο συγγραφέας στο σημείο αυτό φαίνεται πως επισημαίνει κατάλληλα τη σημασία του θρήνου προς τιμήν της Θεοδώρας και εξηγεί τους λόγους που πρέπει να προβούν όλοι στην πράξη αυτή, οι οποίοι δεν είναι άλλοι από τις ψυχικές αρετές της δέσποινας. Στη συνέχεια τονίζεται και πάλι η αντίθεση μεταξύ του παρελθόντος και

⁴⁵ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 531.4-18

⁴⁶ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 531.19-26.

του παρόντος μέσω της οποίας δηλώνεται έντονα και η μεταβολή της τύχης. Η αντίθεση αυτή αφορά τις ευεργεσίες του παρελθόντος με τις κακουχίες που προκλήθηκαν τώρα εξαιτίας του ξαφνικού θανάτου της Θεοδώρας⁴⁷.

Στη θεματική ενότητα που ακολουθεί γίνεται αναφορά στα πικρά συναισθήματα, με τα οποία γέμισε ο βυζαντινός λαός. Ο συγγραφέας παρουσιάζει να επικρατεί αδυναμία αντίληψης και άρνηση αποδοχής της πραγματικότητας από την οικουμένη, η οποία δεν είναι άλλη από τον θάνατο της προστάτιδάς της. Οι υπήκοοι αδυνατούν να κατανοήσουν ότι επήλθε το πλήρωμα του χρόνου, ότι δηλαδή η βασίλισσα έχει πια αποβιώσει και ότι η ευτυχία του παρελθόντος έχει δώσει τη θέση της στην απογοήτευση και στα αισθήματα λύπης. Η Θεοδώρα έδειξε ελεημοσύνη και μερίμνησε ακόμα και για τους κοινωνικά αδύναμους της αυτοκρατορίας καθώς, επίσης, παρείχε χρηματική βοήθεια για την υλοποίηση έργων ευποιίας. Οι υπήκοοι, λοιπόν, θεωρούσαν πως η βασίλισσα μέσα από τις ευεργεσίες της θα νικούσε ακόμα και τον θάνατο και ότι όπως η ψυχή είναι αθάνατη, έτσι αθάνατο θα παρέμενε και το σώμα της. Άλλωστε αυτό που πεθαίνει είναι η θνητή φύση του ανθρώπου, δηλαδή το σώμα και όχι η ψυχή. Βάσει αυτών, ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τον θάνατο ως σωματικό και όχι ως ψυχικό⁴⁸.

Ακολουθώς, ο Βησσαρίων δίνει μια πληροφορία σχετικά με τη στάση που κράτησε ο σύζυγός της απέναντι στη Θεοδώρα όλο το χρονικό διάστημα που η ίδια ήταν άρρωστη. Συγκεκριμένα, ο Αλέξιος παρουσιάζεται ως αδιάκοπος συμπαραστάτης στη ζωή της Θεοδώρας σε σημείο μάλιστα που δεν την εγκατέλειψε ποτέ αλλά αντιθέτως βρισκόταν συνεχώς στο πλάι της λίγο πριν αποβιώσει βλέποντάς την ιδιαίτερα καταβεβλημένη από την αρρώστια και υπομένοντας την εικόνα αυτή. Πρόκειται για μια αναφορά με την οποία επισημαίνεται άμεσα και η συζυγική πίστη και αγάπη που έτρεφε ο βασιλιάς Αλέξιος για τη σύζυγό του. Βαρύς ήταν, λοιπόν, ο πόνος για τον Αλέξιο ερχόμενος αντιμέτωπος με το θάνατο της συνοδοιπόρου της ζωής του. Λόγω της ιδιαίτερης συζυγικής σχέσης που φαίνεται πως είχε ο αυτοκράτορας Αλέξιος με τη Θεοδώρα, ο Βησσαρίων παρουσιάζει το βασιλικό ζευγάρι ως μια ψυχή διαιρεμένη σε δύο διαφορετικά σώματα. Δίνεται, λοιπόν, ξανά έμφαση στη σημασία της ψυχής αλλά και στην αλληλοκατανόηση που υπήρχε ανάμεσα στον Αλέξιο και τη Θεοδώρα⁴⁹.

Είδαμε, ακόμα, προηγουμένως, ότι ο Βησσαρίων αναφέρθηκε γενικά στο πλήθος που

⁴⁷ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 531.27-532-13.

⁴⁸ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 532.14-21.

⁴⁹ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 532.22-533.1.

ήλθε αντιμέτωπο με το δυστυχές συμβάν του θανάτου της Θεοδώρας και στην προτροπή του συγγραφέα να θρηνηθεί η αρχόντισσα απ όλους τους υπηκόους και την οικουμένη ανεξαρτήτως κοινωνικής ομάδας και ηλικίας. Ο συγγραφέας επισημαίνει και πάλι τις κοινωνικές ομάδες των ατόμων, οι οποίες θρήνησαν την Θεοδώρα, κάνοντας ειδική αναφορά τώρα στους νέους και στους γέρους αλλά και στον βασιλιά που παρουσιάζονται συντετριμμένοι από την απώλεια του ευεργέτη τους. Η απογοήτευση, λοιπόν, είναι φανερή. Σύμφωνα με τον Βησσαρίωνα, η βασίλισσα παρουσιάζεται να φέρει πλήθος ψυχικών αρετών, την κατατάσσει, μάλιστα, ανάμεσα στις πιο άριστες βασίλισσες, τονίζοντας έτσι την υπεροχή της ίδιας έναντι των άλλων γυναικών και την προσφωνεί με το επίθετο άριστη βασίλισσα. Ο πρόωρος θάνατος της, όμως, άφησε όλα αυτά στο παρελθόν. Για να αποδώσει, μάλιστα, με σαφήνεια το απροσδόκητο γεγονός του θανάτου της αρχόντισσας Θεοδώρας, χρησιμοποιεί τακτικά την λέξη «πρόωρον» με τη χρήση της οποίας επιδιώκει να επαναφέρει το ακροατήριο στην πραγματικότητα, η οποία δεν είναι άλλη από την απώλεια της δέσποινας.

Έπειτα, ο συγγραφέας παρουσιάζει τον εαυτό του γεμάτο απορία αναφορικά με την μοίρα εκείνων των ανθρώπων, οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι δεν προσέφεραν στους συνανθρώπους του και δεν επεδίωκαν το γενικό καλό, κατάφεραν και έζησαν αρκετά χρόνια χωρίς να επέλθει αναπάντεχα στη ζωή τους ο θάνατος. Η απορία αυτή του συγγραφέα έρχεται σε αντίθεση με την τύχη και τη μοίρα της Θεοδώρας στοχεύοντας έτσι να επισημάνει εκ νέου τον πρόωρο θάνατό της και το σύντομο χρονικό διάστημα της ζωής της. Αναφέρει ξανά, λοιπόν, πως κύριο αίτιο του θανάτου της ήταν κάποια ξαφνική αρρώστια με την οποία η Θεοδώρα ήλθε αντιμέτωπη και της στέρησε τελικά τη ζωή. Είναι η δεύτερη φορά στον λόγο, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στην αιτία που προκάλεσε τον θάνατο της. Η πρώτη, όπως χαρακτηριστικά είδαμε και πιο πάνω, έγινε στο σημείο όπου ο Βησσαρίων αναφέρθηκε στην επίδραση που είχε η απώλεια της δέσποινας στον σύζυγό της και στη στάση που κράτησε ο ίδιος απέναντί της. Μάλιστα, δε διστάζει να παρομοιάσει το μέγεθος της συμφοράς και τον πόνο που προκλήθηκε από τον θάνατο της Θεοδώρας με κάποιο λοιμό που ενδεχομένως θα έπληττε όλη την οικουμένη με αποτέλεσμα τον θάνατο όλων. Ο συγγραφέας, θα λέγαμε, ότι επιδιώκει με αυτή την παρομοίωση να προσδώσει στο συμβάν του θανάτου χαρακτήρα παγκόσμιας ζημίας, κοινή, δηλαδή, συμφορά και πληγή για όλη την οικουμένη. Συνεπώς, ακόμα, και ο σύζυγός της, ενώπιον της κατάστασης αυτής, είναι απαρηγόρητος χάνοντας τη σύμβουλο και τη συμπαραστάτη της ζωής του. Επισημαίνεται έτσι, λοιπόν, η δύσκολη ψυχολογική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο Αλέξιος. Ο συγγραφέας αξιοποιεί ικανοποιητικά στο σημείο αυτό το

μοτίβο που προστάζει και η ρητορική θεωρία του Μενάνδρου αναφορικά με την επίδραση του θανάτου της αρχόντισσας στην ψυχή του συζύγου της⁵⁰.

Το πένθος είναι βαρύ για όλους και η θλίψη μεγάλη. Ο Βησσαρίων χαρακτηρίζει συγκεκριμένα το συμβάν του θανάτου ως δεινή δυστυχία και συμφορά από την οποία κανένας δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος και ανέκφραστος. Η δέσποινα της Τραπεζούντας που μελετάμε υπήρξε ο σωτήρας, ο ευεργέτης και ο υπερασπιστής του γένους. Ο συγγραφέας αποδίδοντας στο πρόσωπό της τους εν λόγω χαρακτηρισμούς επιδιώκει να επισημάνει, παράλληλα, ότι η παρουσία της επί γης ήταν αναντικατάστατη και τα έργα που άφησε μεγάλα. Έπειτα, καταφεύγει σε μία αποστροφή προς τον θάνατο για να τονίσει με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια τη μοίρα του ανθρώπου και το απροσδόκητο της τύχης, αφού από τον θάνατο κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει. Το μοτίβο των σκληρόκαρδων ανθρώπων που λυγίζουν μπροστά στον θάνατο έρχεται και πάλι στη ροή του λόγου για να αποδώσει κατάλληλα την επίδραση που είχε η απώλεια της αρχόντισσας σε όλους. Ακόμη, λοιπόν, και όσοι είχαν καρδιά από πέτρα θρήνησαν πικρά και προς ένδειξη πένθους ντύθηκαν στα μαύρα. Οι ευεργεσίες της δέσποινας στην οικουμένη είναι αναρίθμητες. Χαρακτηριστικά, η ίδια μερίμνησε περισσότερο απ' όλα για τις φτωχές ομάδες της κοινωνίας προσφέροντας τους χρηματική βοήθεια όταν την είχαν ανάγκη. Ο Βησσαρίων εντάσσει και τον εαυτό του στο πλήθος που θρηνεί τη βασίλισσα και πολύ περισσότερο επιδιώκει να αναφερθεί στο φιλανθρωπικό της έργο με μια αντίθεση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, η οποία ενυπάρχει σε όλη την έκταση του λόγου και άρα οι δύο χρονικές βαθμίδες, του παρελθόντος από τη μία και του παρόντος από την άλλη εναλλάσσονται συνεχώς γιατί μόνο μέσω αυτής μπορεί να αποδοθεί εναργέστερα η θλίψη που σκορπίστηκε με αφορμή τον θάνατό της⁵¹.

Αυτό, το οποίο αξίζει να σημειωθεί, επίσης, είναι ότι ο συγγραφέας κάνει χρήση του α' πληθυντικού προσώπου. Πέρα, λοιπόν, από το γεγονός ότι εντάσσει και τον εαυτό του στο πλήθος που θρηνεί, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται και από την ανάγκη του να εξυμνήσει την Θεοδώρα μέσω της σύνθεσης του επικήδειου αυτού λόγου, από την άλλη φαίνεται πως και ο ίδιος υπήρξε αποδέκτης των ευεργεσιών της, κάτι το οποίο επιβεβαιώνει τη στενή επαφή που είχε ο συγγραφέας με τον αυτοκρατορικό οίκο της Τραπεζούντας. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως στη ζωή του κλήθηκε να αντιμετωπίσει πλήθος θλιβερών γεγονότων αλλά την απώλεια της προστάτιδάς του, όπως

⁵⁰ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 533.27-534.26. Βλ. επίσης Μένανδρος, κεφ. 10, σ. 176.14-30 και σ. 178.1-2.

⁵¹ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 534.27-535.26.

χαρακτηρίζει τη Θεοδώρα, δεν θα ήταν πρόπον να μην την θρηνήσει επάξια. Η επίδραση, λοιπόν, της απώλειας της δέσποινας εκτός από την οικουμένη είναι έντονη και στην ψυχή του Βησσαρίωνα, ο οποίος, παράλληλα, εκφράζει την απορία του και τους φόβους του αναφορικά με τα δεινά που θα έλθουν τώρα πια στην οικουμένη, αφού χωρίς την δέσποινα δεν θα είναι εύκολο να λυτρωθούν από αυτά. Η ανησυχία του για το μέλλον φαίνεται πως είναι μεγάλη⁵².

Στον επίλογο του επιταφίου φανερώνεται ακόμα πιο έντονα η επίδραση του θανάτου της αυτοκράτειρας στην ψυχή του Βησσαρίωνα, ο οποίος παρουσιάζεται να εκφράζει την απορία του σχετικά με την αποδοχή του συμβάντος αυτού από τους συγγενείς και τα αδέρφια της Θεοδώρας, οι οποίοι, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Βησσαρίων, κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη. Παρουσιάζει, επίσης, σίγουρο τον εαυτό του για τον πόνο που θα βιώσουν όχι μόνο οι οικείοι της αλλά και όσοι γενικά υπήρξαν αποδέκτες των ευεργεσιών της⁵³. Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε πως πρόκειται για ένα λογοτεχνικό έργο το οποίο εστιάζει περισσότερο στον πόνο και τη θλίψη που δημιουργήθηκαν εξαιτίας του θανάτου της Θεοδώρας. Παρατηρούμε, ακόμα, πως βασικά θέματα των επιταφίων λόγων όπως ο έπαινος της ωραιότητας του νεκρού, τα επιχειρήματα παρηγορίας και η σημασία του θανάτου δεν αποτελούν αντικείμενο πραγμάτωσης από τον συγγραφέα. Αντί αυτών εμμένει ιδιαίτερα στην περιγραφή της ψυχосύνθεσης του ίδιου και του συζύγου της από την άλλη, καθώς, επίσης, και των υπηκόων της που έχασαν την προστάτιδά τους.

Κείμενο Β΄: *Μονωδία πάλιν έτέρα επί τή αυτή και μερική προς τοῦ βασιλέως παραμῦθια*, εκδ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 351-359.

Η εν λόγω μονωδία του Βησσαρίωνα για την τραπεζούντια αυτοκράτειρα θα μπορούσαμε να πούμε πως έχει διττό χαρακτήρα. Ο λόγος αφενός αποσκοπεί στην εξύμνηση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας με αφορμή τον θάνατό της και αφετέρου περιέχει πλήθος παρηγορητικών στοιχείων και επιχειρημάτων με σκοπό να καταπραΰνουν τον πόνο του βασιλιά. Ο διττός χαρακτήρας φαίνεται ικανοποιητικά ήδη από τον τίτλο του κειμένου.

Μελετώντας κανείς τη μονωδία για την αυτοκράτειρα, αντιλαμβάνεται την πρόθεση του συγγραφέα να αναφερθεί αρχικά σε γενικές ιδέες και συμπεράσματα που

⁵² Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 535.27-536.11.

⁵³ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 536.12-24.

αφορούν κατά κύριο λόγο την μεταστροφή της τύχης, εξαιτίας ενός απροόπτου συμβάντος, όπως λόγου χάριν ο θάνατος. Συγκεκριμένα, ο καρδινάλιος ξεκινά τον λόγο του παραθέτοντας γενικές απόψεις, οι οποίες σχετίζονται με τη μεταστροφή της τύχης και τη μετάπτωση της ανθρωπότητας από την καλοτυχία στη δυστυχία. Το θέμα της μεταβολής της τύχης, εκτός από το γεγονός ότι αναφέρεται ήδη από την αρχή του έργου, αποτελεί, δηλαδή, ένα από τα θέματα που πραγματεύεται ο συγγραφέας στο προοίμιο, στη συνέχεια του λόγου δηλώνεται σαφώς μέσω του αντιθετικού ζεύγους ηδονής- δυστυχίας. Η μετάβαση στη θλιβερή πραγματικότητα γίνεται με τη χρήση του «νῦν. Χαρακτηρίζει τη συμφορά του θανάτου ως τη μέγιστη που θα μπορούσε να βιώσει η ανθρωπότητα. Τονίζεται, κατά αυτόν τον τρόπο, το μέγεθος της συμφοράς. Άνθρωποι που έζησαν αξιόλογα στη ζωή τους κρίνονται άξιοι θρήνων περισσότερο από κάθε άλλο. Η χρήση της χρονικής λέξης «ἐξαίφνης» (στίχος 6) εκτός από τη μεταστροφή της τύχης, δηλώνει έμμεσα και τον τρόπο θανάτου της Θεοδώρας. Φανερό, λοιπόν, η αλλαγή των συναισθημάτων, αφού πως είναι δυνατόν, αναρωτιέται ο Βησσαρίων, να μην θρηνηθεί ανάλογα του ήθους της η εκπρόσωπος της φιλοτιμίας και του λαμπρού φρονήματος; Η πολύτιμη βοήθεια που παρείχε στην οικουμένη αναγνωρίζεται και επισημαίνεται ήδη από τους πρώτους κίβλας στίχους, και μάλιστα αναφέρεται ότι λόγω αυτής είχε την δύναμη και την αντίληψη να σταθεί επάξια στο πλευρό όλων των υπηκόων. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η αντίθεση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, η οποία εστιάζει στο γεγονός πως ο λαός επωφελήθηκε αρκετά από τη βοήθεια που τους παρείχε η βασίλισσα στο παρελθόν ενώ τώρα από την καλοτυχία που όριζε τη ζωή τους έχουν πέσει στη δυστυχία λόγω του μοιραίου συμβάντος, της απώλειας, δηλαδή, της ευεργετιδίας τους⁵⁴.

Ο κύριος θρήνος που ακολουθεί, ξεκινά με μία σειρά ρητορικών ερωτήσεων, μέσω των οποίων αποτυπώνεται ιδιαίτερα έντονα το τραγικό συμβάν της απώλειας της Θεοδώρας. Τα λόγια, λοιπόν, δεν αρκούν για να περιγράψουν την απώλεια της δέσποινας και το συναισθηματικό κενό που προκλήθηκε ως αποτέλεσμα του παραπάνω συμβάντος. Η θέση αυτή γίνεται ακόμα πιο σαφής μέσω μιας βιβλικής παραπομπής. Ο Βησσαρίων χρησιμοποιεί τα λόγια του προφήτη Ιερεμία, κατεξοχήν βιβλικό πρόσωπο και ιδιαίτερα γνωστός από τους θρήνους που συνέγραψε για την καταστροφή της Ιερουσαλήμ⁵⁵, για να δώσει περισσότερη ένταση στο πάθος, προσαρμοσμένη σε έναν τόνο προσωπικό κατά βάση, όπως διαπιστώνεται με τη χρήση του α' ενικού προσώπου. Με τη χρήση, λοιπόν, του α' ενικού προσώπου ο

⁵⁴ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 351.1-21.

⁵⁵ Βλ. *Ιερ.* 9,1.

συγγραφέας φαίνεται να ενώνει τη φωνή του με αυτή του προφήτη Ιερεμία με αποτέλεσμα να ταυτίζεται μαζί του και να μην γίνεται εύκολα αντιληπτό ποιος μιλάει κάθε φορά. Στο πένθος, ακόμα, φαίνεται πως συμμετέχουν όλοι οι χριστιανοί για τους οποίους ο θάνατος της Θεοδώρας περιγράφεται ως κοινή ζημιά και πένθος απαρηγόρητο, έτσι ώστε και σύμφωνα με τη ρήση του Ιερεμία αρμόζει τόσο στον ίδιο τον Βησσαρίωνα όσο και σε όλους εν γένει, να πενήθουν για χάρη της. Με αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας επιθυμεί να εξηγήσει, με περισσότερη ακρίβεια τους λόγους για τους οποίους η αρχόντισσα είναι άξια θρήνου. Χαρακτηριστικά, η δέσποινα Θεοδώρα κρίθηκε άξια θρήνων τόσο για τις ευεργεσίες της όσο και για την προστασία που παρείχε στους οικονομικά αδύναμους, προχωρώντας σε έργα ευποιίας και στην προστασία των αδύναμων κοινωνικά ομάδων. Την αποκαλεί, λοιπόν, μητέρα όλων παρομοιάζοντας την με όρνιθα που χτίζει τη φωλιά της για να φυλάει και να προστατεύει τα νεογνά της⁵⁶.

Τα λόγια που ακολουθούν συνηγορούν σε ένα βαθμό και στην χρονολόγηση⁵⁷ του έργου. Ο Βησσαρίων αναφέρεται τώρα στο παρελθόν και συγκεκριμένα στην τελετή της κηδείας. Από αυτό συνεπάγεται, βέβαια, πως το κείμενο εκφωνείται σε κάποια επιμνημόσυνη τελετή που ακολούθησε αργότερα. Κάνει μνεία, λοιπόν, σε εκείνη την ημέρα, οπότε όλη η οικουμένη θλιμμένη και ορφανή πια παρακολουθούσε την εκφορά της δέσποινας. Ο πόνος των αδύναμων κοινωνικών ομάδων εκδηλώθηκε με φωνές απελπισίας που διαλύθηκαν στο κενό, αλλά και οι προσευχές τους δεν έβρισκαν πια ανταπόκριση. Οι χήρες και τα ορφανά βρέθηκαν στο έλεος της τύχης τους ξαφνικά, αλλά και όσοι γενικά πονούσαν και είχαν δεχτεί στο παρελθόν την βοήθειά της, θρηνούσαν γεμάτοι πάθος και αποζητούσαν έντονα την προστάτιδα τους. Για όλες αυτές τις κατηγορίες ανθρώπων ο συγγραφέας την αποκαλεί βράχο αφού η ίδια ανέλαβε την ευθύνη των προβλημάτων τους κάνοντάς τα δικά της και προσέφερε απλόχερα την προστασία της. Αναφέρεται, λοιπόν, συμπερασματικά σε όλες εκείνες τις ομάδες που ο θάνατος της δέσποινας άσκησε την μεγαλύτερη επίδραση και συνεπώς κανένας από αυτούς δεν θα μπορούσε να μείνει σιωπηλός μπροστά στον θάνατό της. Δύο κοινοί τόποι της ρητορικής επισημαίνονται εδώ, αφενός η εκφορά της δέσποινας και αφετέρου το πλήθος που παρευρέθηκε σε αυτήν⁵⁸.

Κανένας άλλος άξιος της δεν θα βρεθεί στο μέλλον να πολιτεύεται και να

⁵⁶ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 352.1-15.

⁵⁷ Βλ. παραπάνω σσ. 19-20.

⁵⁸ Βλ. Μένανδρος, κεφ. 15, σ. 204.11-17 και σ. 206.18-26 και παραπάνω σ. 10.

μεταχειρίζεται τα πράγματα με τρόπο όμοιο με αυτόν της Θεοδώρας. Περνά, λοιπόν, τώρα ο Βησσαρίων στη δράση της αρχόντισσας αναφορικά με την άσκηση της εξουσίας, μέσω της οποίας δηλώνεται για ακόμα μια φορά η εξέλιξη των πραγμάτων. Οι ευεργεσίες προς όφελος των φτωχών ανήκουν πια στο παρελθόν. Φανερά απαρηγόρητοι τώρα και χωρίς καμία βοήθεια τούς παρουσιάζει να συμμετέχουν στον θρήνο εξαιτίας της μεταβολής της τύχης τους. Συχνή, λοιπόν, είναι η τεχνική της αντίθεσης. Επαναλαμβάνεται σε όλη την έκταση του έργου. Μάλιστα, η χρήση του «νῦν» αποσκοπεί, όπως παρατηρείται και μέχρι τώρα, στην επαναφορά στην πραγματικότητα⁵⁹.

Στη συνέχεια, ο Βησσαρίων αξιοποιεί έναν ακόμα κοινό τόπο της ρητορικής θεωρίας που αφορά τα επιτηδεύματα της νεκρής αρχόντισσας. Αναφερόμενος στη φιλανθρωπία του Θεού, ο οποίος ενσαρκώθηκε με σκοπό να λυτρώσει το ανθρώπινο γένος από τον θάνατο, αναφέρεται έμμεσα και στη Θεοδώρα, η οποία ενσάρκωσε και η ίδια το πρότυπο της φιλάνθρωπης δέσποινας. Το θάρρος απέναντι στον θάνατο σε συνδυασμό με την υποταγή και την τήρηση των θεϊκών εντολών, αποτυπώνεται ικανοποιητικά στο εν λόγω λογοτεχνικό έργο. Πρόκειται για μια άποψη, η οποία λειτουργεί, αναμφίβολα, ως στοιχείο παρηγοριάς για όλη την οικουμένη γενικά και για τον αυτοκράτορα ειδικά. Άλλωστε, η συγκεκριμένη μονωδία περιέχει συνάμα και στοιχεία παραμυθίας προς τον αυτοκράτορα. Η δέσποινα, παραδιδόμενη στο θέλημα του Θεού, είχε διδάξει την ιδέα της συμφιλίωσης με τον θάνατο, παρακινώντας τους υπηκόους της να αντιμετωπίζουν με θάρρος τον θάνατο και να μην τον φοβούνται, αφού για όσους βρίσκονται κοντά στον Θεό και υπακούουν τις εντολές του, εξασφαλίζεται μια νέα ζωή μακριά από πειρασμούς. Ο ρόλος της, λοιπόν, μοιάζει με αυτόν του επίγειου Θεού, αφού κύριο μέλημα της ήταν να προσφέρει και να βοηθά τους υπηκόους με σκοπό να τους λυτρώσει από τον θάνατο. Η χρήση του «νῦν δέ» που έπεται, η οποία λειτουργεί αντιθετικά, δίνει τη δυνατότητα στο συγγραφέα να επανέλθει χρονικά στο παρόν και με αφορμή την απώλεια της Θεοδώρας να συμμεριστεί την άποψη ότι ο θάνατος δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κάτι το φοβερό αλλά περισσότερο ως ένα ταξίδι με τελικό προορισμό τη μεταθανάτια ζωή απαλλαγμένη από κάθε δυσκολία⁶⁰.

Κατόπιν, ο Βησσαρίων αναφέρεται στη φύση των ανθρώπων, η οποία τους καθιστά ευάλωτους όταν έρχονται αντιμέτωποι με την απώλεια κάποιου αγαπημένου τους προσώπου. Η επισήμανση αυτή αποδίδεται σαφέστερα με τη χρήση ενός ομηρικού

⁵⁹ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σσ. 352.31-353.10.

⁶⁰ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σσ. 353.22-354.3.

παραδείγματος. Χρησιμοποιούνται αυτούσια τα λόγια του Οδυσσέα από τη ραψωδία τ της Οδύσσειας (Οδ. τ.163), όπου λέγεται χαρακτηριστικά ότι ούτε από δρυ ούτε από πέτρα έχει γεννηθεί κάποιος αλλά πολύ περισσότερο προέρχεται από άνθρωπο, πράγμα που δικαιολογεί την ήττα μπροστά στα πάθη. Ακόμα, αγαπά τη ζωή από την φύση του και έτσι δηλώνει την απέχθεια μπροστά στην ιδέα του θανάτου. Οι άνθρωποι αν και στην πραγματικότητα δεν θα έπρεπε να προτιμούν την επίγεια ζωή συγκρίνοντάς την με την αιώνια, οι περισσότεροι, ωστόσο, αν είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν, θα προτιμούσαν να ζουν αιώνια πάνω στη γη, γιατί έτσι μένουν προσκολλημένοι στη σάρκα. Εξηγεί, λοιπόν, με αυτόν τον τρόπο την φύση των ανθρώπων και την αδυναμία που νιώθουν μπροστά στο θάνατο⁶¹.

Ακολουθεί μια σειρά από επιχειρήματα-παραδείγματα, τα οποία επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση και τα οποία έχουν τις ρίζες τους, κατά βάση, στη βιβλική παράδοση. Έντονο, λοιπόν, είναι για ακόμα μια φορά το θρησκευτικό στοιχείο, όπως, επίσης, έντονα δηλώνεται και το θέμα της καθοδήγησης των υπηκόων στον δρόμο του Θεού. Δηλώνεται με αυτόν τον τρόπο η απεριόριστη αγάπη που έχει για τον άνθρωπο αλλά και η ανταπόδοση που οφείλει ο άνθρωπος με την σειρά του στον Δημιουργό του. Οι θέσεις αυτές αποτέλεσαν βασικό μέρος της διδασκαλίας Του. Στο σημείο αυτό, παρατίθεται ένα χωρίο από την Καινή Διαθήκη, και συγκεκριμένα από τον ευαγγελιστή Ματθαίο. Πρόκειται για το κεφάλαιο εκείνο που σχετίζεται με την προσευχή στον κήπο της Γεσθημανή, κατά το οποίο ο Χριστός είχε αναθέσει σε τρεις από τους μαθητές του την αδιάκοπη προσευχή προς το Δημιουργό, οι οποίοι τελικά δεν την τήρησαν την εντολή Του. Με αφορμή αυτό, δηλώνεται η αγωνία του Χριστού μπροστά στον θάνατο, η οποία, παράλληλα, φανερώνει την ανθρώπινη πλευρά του Ιησού, όπως αποδεικνύεται και από την έκφραση «Περίλυπος ἐστίν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου», (Ματθ. 26, 38). Ίσως, με αυτόν τον τρόπο ο Βησσαρίων να θέλει να τονίσει τις δοκιμασίες που περνούν όλοι οι άνθρωποι μπροστά στην αμαρτία και τον ψυχικό πόνο, για να ξεχωρίσουν οι πραγματικά αλώβητοι και οι υπάκουοι στο θέλημα του Θεού⁶².

Στο τμήμα του λόγου που ακολουθεί, επιτυγχάνεται η πραγμάτωση του δεύτερου σκοπού του έργου, η οποία δεν είναι άλλη από την παραμυθία του συγγραφέα στον αυτοκράτορα⁶³. Συγκεκριμένα, καταφεύγει σε μία σειρά από επιχειρήματα με σκοπό

⁶¹ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 354.4-17.

⁶² Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σσ. 354.18-355.4.

⁶³ Βλ. Μέναδρος, *Περί παραμυθητικού*, κεφ. 9, σσ. 160-165. Αναφορικά με το λογοτεχνικό είδος της παραμυθητικού λόγου, το οποίο αποτελείται κατά κύριο λόγο από τα συστατικά του εγκωμίου σε συνδυασμό με επιχειρήματα παρηγοριάς, βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Α΄, σσ. 213-214.

την παρηγοριά του αυτοκράτορα, τα οποία έχουν τις ρίζες τους κατά κύριο λόγο στη βιβλική παράδοση. Η προσφώνηση στον «άριστο βασιλιά» (στιχ. 34, σελ. 355) επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο Βησσαρίων προσφέρει παρηγοριά στον αυτοκράτορα και μας μεταφέρει, παράλληλα, στο δεύτερο μέρος του κειμένου αυτού. Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας συμβουλεύει τον αυτοκράτορα να αντιμετωπίσει την απώλεια της συζύγου του ως κάτι ευχάριστο και λυτρωτικό και όχι ως τη μέγιστη ζημία. Ακολουθεί ένα χωρίο από την Καινή Διαθήκη, το οποίο προέρχεται, συγκεκριμένα, από την επιστολή του αποστόλου Παύλου προς τους Εβραίους, μέσω του οποίου ο Βησσαρίων επιδιώκει να τεκμηριώσει την παραπάνω τοποθέτησή του και να πείσει κατά κάποιον τρόπο τον αυτοκράτορα για το πώς θα έπρεπε να αντιμετωπίζει τα πράγματα. Το χωρίο αυτό, λοιπόν, σχετίζεται με τα διδάγματα του Κυρίου. Εκείνον, λοιπόν, τον οποίο ο Κύριος αγαπά και τον θέλει στο πλευρό του, τον παιδαγωγεί, τον μορφώνει και τον δοκιμάζει μέσω των θλίψεων και ταλαιπωριών που εμφανίζονται στη ζωή του. Εάν, λοιπόν, ο Κύριος δεχτεί κάποιον κοντά του, τότε τον αποκαλεί υιό του και τον δέχεται ως ισάξιο του. Αυτά πραγματεύεται και ο απόστολος Παύλος στην Καινή Διαθήκη. Ο Βησσαρίων, μέσω του παραπάνω χωρίου, στοχεύει στο να εξυμνήσει την αυτοκράτειρα Θεοδώρα για το ήθος της και τις πράξεις της, δύο παράγοντες που συνέβαλαν στην κατάκτηση μιας θέσης στο βασίλειο των ουρανών. Ο συγγραφέας ενισχύει τον συλλογισμό του παραπέμποντας στην υποδειγματική στάση των Αγίων της Εκκλησίας. Οι Άγιοι, με τη σειρά τους, υπήρξαν υπόδειγμα ηθικής αρετής και παράδειγμα για όλους εξαιτίας της αυτοσυγκράτησης που επέδειξαν απέναντι σε κάθε είδος πειρασμούς. Αναφέρεται χαρακτηριστικά στα παραδείγματα του Αβραάμ, του Ιώβ, του Δαβίδ και σε όλους τους πριν και μετά από τον Χριστό Αγίους. Ακόμα, επιτυγχάνει μέσω των απόψεων να δώσει στην αφήγησή του έναν τόνο περισσότερο προσωπικό, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από την τακτική χρήση του α΄ ενικού προσώπου κάθε φορά που επιδιώκει να τοποθετηθεί προσωπικά και να παραθέσει τις δικές του απόψεις. Η παρομοίωση της συμπεριφοράς της βασίλισσας με εκείνη των Αγίων και η συμμόρφωση και των δύο στο θέλημα του Θεού αποσκοπεί στην παρηγοριά του Αλέξιου αναφορικά με τον θάνατο της συζύγου του⁶⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να προτρέψει και ο ίδιος τον αυτοκράτορα να μιμηθεί τον ηθικό βίο των Αγίων και να δοξάζει τον Θεό παρά τη συμφορά που τον βρήκε και παρόλο που οι αρετές της συζύγου του, πράγματι, δικαιολογούν τη λύπη και τον θρήνο του. Τον συμβουλεύει, λοιπόν, να μην τρέφει την

⁶⁴ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σσ. 355.33-356.15.

ψυχή του με λυπηρά αισθήματα, και πόσο μάλλον όταν αυτά προέρχονται από τον θάνατο της συζύγου του, γιατί και ο Βησσαρίων προέβαλε την άποψη ότι ο θάνατος αποτελεί μια μορφή αποδημίας προς τον κόσμο των ανώτερων πραγμάτων. Η απαρίθμηση των ψυχικών αρετών της Θεοδώρας, όπως η ευθύτητα του λόγου, το καλαίσθητο παρουσιαστικό της σε συνδυασμό με το γενναίο ανάστημά της, αποτελούν επιχειρήματα παρηγοριάς για τον πόνο του συζύγου της, ο οποίος ενθουμούμενος, λοιπόν, όλα τα στοιχεία του χαρακτήρα της απύσας συζύγου, σπαράζει στο κλάμα, φανερώνοντας τη λύπη του τόσο έντονα όσο για κανέναν δικό του δεν είχε θρηνήσει τόσο πολύ στο παρελθόν⁶⁵.

Στη συνέχεια του λόγου ακολουθεί εκ νέου μια σειρά από επιχειρήματα παρηγοριάς και ενθάρρυνσης με αποδέκτη τον αυτοκράτορα. Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας επιδιώκει να γεμίσει με θάρρος και δύναμη την ψυχή και το νου του Αλεξίου. Τον συμβουλεύει εκ νέου, λοιπόν, να έχει συνεχώς στη θύμησή του το πόσο άξια σύζυγος υπήρξε η Θεοδώρα εν ζωή, προσφέροντας συνεχώς ευεργεσίες στον λαό της, όπως, επίσης, και την τέλεση των βασιλικών της καθηκόντων. Με την κίνηση αυτή, ο συγγραφέας αποσκοπεί αφενός στο να δώσει δύναμη και κουράγιο στον Αλέξιο και αφετέρου στην προτροπή του αυτοκράτορα να σταθεί και πάλι στα πόδια του και να συνεχίσει το έργο της δέσποινας, να καθοδηγεί, δηλαδή, τους υπηκόους προς το δρόμο της ηθικής αρετής. Ο προτρεπτικός χαρακτήρας δηλώνεται άμεσα με τη χρήση του β' ενικού προσώπου σε συνδυασμό με την προστακτική. Με αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας απευθύνεται ευθέως στον βασιλιά όλων των ανδρών, δηλαδή στον αυτοκράτορα Αλέξιο, του οποίου ο ρόλος τώρα αφορά τη σωτηρία του γένους. Το ζήτημα της αθανασίας της ψυχής ως επιχείρημα για την αντιμετώπιση του πόνου της απώλειας, φαίνεται πως απασχόλησε ιδιαίτερα τους λόγιους της εποχής, όπως θα δούμε έπειτα και στα λογοτεχνικά έργα του Γεωργίου Πλήθωνα⁶⁶. Στην εν λόγω μονωδία, ωστόσο, το θέμα της ανάστασης της ψυχής αξιοποιείται για να υπενθυμίσει στον Αλέξιο πως ο θάνατος της συζύγου του καλό θα ήταν να αντιμετωπίζεται ως ένας ύπνος, αφού η ψυχή του ανθρώπου λόγω της θεϊκής της υπόστασης είναι αθάνατη και συνεπώς είναι αδύνατον να θάβεται και αυτή στη λήθη, όπως αντίθετα συμβαίνει με το θνητό μέρος της ανθρώπινης υπόστασης. Η θέση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τον τρόπο σκέψης των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι έτρεφαν φρούδες ελπίδες σε ό, τι αφορά το ζήτημα της αναστάσεως και αρκούσαν μόνο στη σύνθεση θρήνων. Ο Βησσαρίων, λοιπόν, προτρέπει με τα λόγια του τον αυτοκράτορα να

⁶⁵ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 356.16-28.

⁶⁶ Βλ. παρακάτω σσ. 51-58 και σσ. 101-110.

αποδεκτεί και να κατανοήσει τη θεϊκή υπόσταση της ψυχής και να επιδιώξει να διδάξει στο γένος του την ενάρετη ζωή, η οποία θα τους εξασφαλίσει έπειτα και την αθανασία της ψυχής τους⁶⁷.

Τα επιχειρήματα της παραμυθίας δεν ολοκληρώνονται στο σημείο αυτό. Ακολουθεί και πάλι μία σειρά παραδειγμάτων, αντλούμενα από το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής, τα οποία έχουν ως σκοπό και πάλι να παρηγορήσουν την ψυχή του αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα, ο Βησσαρίων τον συμβουλεύει να φέρει πάντοτε στη θύμηση του το διδακτικό παράδειγμα του βασιλιά Δαβίδ αναφορικά με τις επικλήσεις και τις προσευχές στον Θεό, όταν ο υιός του νόσησε βαριά και ζητούσε αδιάκοπα μέσω των προσευχών του τη συμβολή Αυτού παρά το γεγονός ότι οι προσευχές του αποδείχθηκαν μάταιες με αποτέλεσμα να χάσει τελικά από τη ζωή το γιό του και να περιπέσει σε θρήνο μεγάλο εξαιτίας του συμβάντος αυτού. Το δεύτερο παράδειγμα, το οποίο παραθέτει ο συγγραφέας, σχετίζεται με την αρετή της ευπρέπειας, όπως αυτή πηγάζει από τα βιβλικά και πάλι παραδείγματα. Γίνεται αναφορά, πιο συγκεκριμένα, στην ευγενική και γεμάτη ευπρέπεια συμπεριφορά αναφορικά με το θέλημα του Θεού που έδειξαν ο απόστολος Πέτρος και Παύλος, αλλά και η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, η μητέρα του Μιχαήλ Γ', η οποία αποκατέστησε την προσκύνηση των εικόνων, όπως και η Θεοφανώ, η οποία διακρίθηκε για τη φιλανθρωπική της δράση και τη μέριμνα των αδύναμων κοινωνικών ομάδων. Αξιοζήλευτη χαρακτηρίζεται η ζωή αυτών, διότι απέδωσαν στον δημιουργό τους τα πρέποντα, υπερασπίστηκαν το θέλημα του και στάθηκαν στο πλευρό των φτωχών και των ηλικιωμένων ανθρώπων, προσφέροντάς τους αδιάκοπα τις ευεργεσίες και τις υπηρεσίες τους⁶⁸.

Το ζήτημα της αντιμετώπισης του θανάτου ως ένα είδος βαθύ ύπνου, τον οποίο ο Βησσαρίων ονομάζει κοίμηση, έρχεται ξανά στη συνέχεια του λόγου. Η διαφορά αυτή τη φορά έγκειται στο γεγονός ότι ο λόγιος επιχειρεί να εξηγήσει την ουσία αυτού του μακρύ ύπνου, την οποία είχαν αναπτύξει στα έργα τους τόσο ο Απόστολος Παύλος όσο και ο Ιωάννης Χρυσόστομος⁶⁹ και χρησιμοποιείται στο σημείο αυτό από τον συγγραφέα με σκοπό να αντιπαραβάλλει τα όσα έχουν γραφτεί στα βιβλικά κείμενα σχετικά με την ιδέα του θανάτου.

Συμβουλεύει, ακόμα, να μην θεωρείται ο θάνατος ως κάτι το φοβερό· μεγαλύτερη σημασία έχει να φοβάται κανείς την αμαρτία γιατί στο τέλος της ζωής όλοι συναντούν το θάνατο, είτε κάποιος ζήσει λίγα χρόνια είτε κάποιος αποβιώσει σε σχετικά ώριμη

⁶⁷ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σσ. 356.29-357.16.

⁶⁸ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σσ. 357.17-358.7.

⁶⁹ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 358.8-17. Βλ. επίσης Α' Θεσσ., 4.14-18 και για την ερμηνεία του χωρίου αυτού από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, βλ. PG, τ. 62, στ. 439-446.

ηλικία. Τα αμαρτήματα, όμως, που πιθανό να έχει διαπράξει θα έχουν ως αποτέλεσμα να στερηθεί την ανάστασης της ψυχής του και τη μεταφορά αυτής σε έναν κόσμο ανώτερο. Για τον Βησσαρίωνα, η ανάσταση της ψυχής αποτελεί το σημαντικότερο επιχείρημα παρηγορίας διότι υπονοείται με αυτό τον τρόπο ότι ο θάνατος είναι κάτι σωτήριο και όλοι πρέπει να έχουν το θάρρος να οδηγούνται τελικά σε αυτόν, παρά να τον αντιμετωπίζουν με φόβο⁷⁰.

Τα επιχειρήματα παρηγορίας προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα συνεχίζονται μέχρι και το τμήμα του epilόγου, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται άμεσα πια στον Αλέξιο Κομνηνό, υπενθυμίζοντάς του πως υπάρχουν και άλλα θεϊκά προστάγματα γραμμένα στα βιβλία των Πατέρων και τα οποία θα μπορούσε να είχε παραθέσει στο μέρος της παραμυθίας του για να καταπραΰνει και να ανακουφίσει ακόμα περισσότερο τον πόνο της ψυχής του. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο αυτοκράτορας τα γνωρίζει καλύτερα όλα αυτά τα προστάγματα και μάλιστα, είναι και διδάσκαλος για τους υπόλοιπους. Με το διαδρακτικό αυτό χαρακτήρα που έλαβε στο τέλος η μονωδία του Βησσαρίωνα, ο λόγος έχει φτάσει πια στο τέλος του⁷¹.

⁷⁰ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σσ. 358.18-359.4.

⁷¹ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 359.14-23.

Κείμενο Γ': *Καὶ αὐθις ἐπὶ τῇ αὐτῇ ἐτέρᾳ Μονωδία*, ἐκδ, Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοὶ επιτάφιοι*, σσ. 363-368.

Με αφορμὴ τὴν ἀπώλεια τῆς Θεοδώρας τῆς Μεγάλης Κομνηνῆς, ὁ συμπατριώτης τῆς Βησσαρίων συνθέτει πρὸς τιμὴν τῆς ἀκόμα μία μονωδία ὅπου ἡ αυτοκράτειρα υμνεῖται σε μεγάλο βαθμὸ γιὰ τὴν ὁμορφιά τῆς καὶ τὶς ψυχικὲς τῆς ἀρετὲς, τὴν εὐλάβεια καὶ τὴ συζυγικὴ τῆς υπακοή καὶ πίστη, ἡ ὁποία βρῖθαι παρηγορητικῶν, παράλληλα, επιχειρημάτων γιὰ τὸν ἀπαρηγόρητο Ἀλέξιο.

Ἦδη ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, καὶ συγκεκριμένα με τὴ χρήση τῆς λέξης «ἐτέρα» σε αὐτόν, προκύπτει ὅτι ὁ Βησσαρίων εἶχε καταφύγει καὶ πάλι στὸ παρελθόν στὴν συγγραφὴ θρήνου γιὰ τὴν Θεοδώρα, καὶ ἄρα ἐπανέρχεται ἐκ νέου με ἓναν ἀκόμα λόγο πρὸς τιμὴν τῆς, κάτι τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι παρατηρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ κειμένου. Χαρακτηριστικά, ὁ τίτλος δηλώνει ὅτι στὸ χειρόγραφο ἔχουν προηγηθεῖ καὶ ἄλλες μονωδίες πρὸς τιμὴν τῆς Θεοδώρας τῆς Παλαιολογίνας. Ἐπειδὴ, ὁμως, πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, συμπεραίνουμε ὅτι τὰ κείμενα ἔχουν τοποθετηθεῖ σε χρονολογικὴ σειρά καὶ αὐτὸ επιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους⁷².

Ὁ Βησσαρίων ἀρχίζει τὴν ἐν λόγῳ σύνθεση ἀκολουθώντας τὶς ἐπιταγὲς τῆς ρητορικῆς θεωρίας. Εἰδικότερα, τὸ προοίμιο εἶναι δομημένο με ἰδέες καὶ ἀπόψεις γιὰ τὴ γενικὴ ἀξία τῶν θρηνητικῶν λόγων με σκοπὸ νὰ μας ἐντάξει κατάλληλα στὸ θέμα τῆς μονωδίας. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ προοιμίου, ὁ συγγραφέας διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ἀν οἱ ἄνθρωποι ἀσχολοῦνται συνεχῶς με κάποιον πού εἶναι κοινὸς ἐχθρὸς τοῦ γένους με σκοπὸ νὰ τὸν διαβάλουν, τότε ὁ ἴδιος με τὴ σειρά τοῦ νομιμοποιεῖται ἀκόμη περισσότερο νὰ μιλήσει γιὰ τὴν Θεοδώρα, ἡ ὁποία υπῆρξε κοινὴ εὐεργέτης ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἐπειτα, ὁ συγγραφέας τοποθετεῖται προσωπικὰ ἐκφράζοντας τὴν ἀποψὴ τοῦ σύμφωνα με τὴν ὁποία βασικὸ μέλημα τοῦ ἴδιου εἶναι νὰ υμνήσει ἐπ'αὐτῆς τὴν κοινὴ εὐεργετίδα τῆς οἰκουμένης, τὴν αυτοκράτειρα Θεοδώρα, τῆς ὁποίας ὁ λόγος τῆς ξεχώριζε γιὰ τὴν εὐγένεια, ἔχοντας παράλληλα ὀρθὴ κρίση καὶ ἡ ὁποία μέχρι χθες, πρὶν τὸ θάνατό τῆς, δηλαδή, υπῆρξε συνοδοιπόρος τοῦ γένους. Τώρα, ὁμως, δεδομένης τῆς συμφορᾶς πού προήλθε με τὸ θάνατό τῆς εἶναι ἀνάγκη περισσότερο γιὰ τὸν συμπατριώτη τῆς νὰ τὴν τιμήσει ὄχι μόνον με δάκρυα λύπης ἀλλὰ καὶ με λόγο θρηνητικὸ γεμάτο πάθος καὶ συναίσθημα, μέσω τοῦ ὁποίου γίνονται γνωστὲς σε ὅλους τόσο οἱ πράξεις καὶ οἱ εὐεργεσίες τῆς δέσποινας⁷³.

⁷² Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 364-365.

⁷³ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοὶ επιτάφιοι*, σ. 363.1-16.

Ακολουθεί ο κυρίως θρήνος, το σημείο της μονωδίας, λοιπόν, όπου γίνεται γνωστή σε όλους η κοινή δυστυχία που βύθισε τους πάντες στη θλίψη και σε πράξεις απόγνωσης και απελπισίας με την απώλεια της προστάτιδάς τους. Ο συγγραφέας προβάλλει την άποψη ότι ο θάνατος δε ρίχνει στην παγίδα του μόνο τους ταπεινούς και αδύναμους ανθρώπους, αλλά πολύ περισσότερο παγιδεύει στα δίχτυα του ακόμα και πρόσωπα με κύρος και εξουσία κάθε ηλικίας, τόσο νέους όσο και γέροντες. Η άποψη αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εύλογα παραπέμπει στο αμάρτημα των προπατόρων που έπλασε ο Θεός, του Αδάμ και της Εύας, οι οποίοι παράκουσαν την εντολή του Θεού με αποτέλεσμα την έξωσή τους από τον κήπο της Εδέμ⁷⁴. Με την παραπομπή αυτή, ο συγγραφέας επηρεάζει, λοιπόν την ψυχή όλων, κάνοντας τους ευάλωτους και αποδεικνύει ότι κανένας δεν είναι αθάνατος από τη φύση του. Θα ήταν προτιμότερο, λοιπόν, να μην γεννιόταν ο άνθρωπος γιατί έτσι δεν θα αισθανόταν ούτε τον φόβο, ούτε τη δειλία και όλα τα υπόλοιπα συναισθήματα που προκαλεί η προοπτική του θανάτου. Χαρακτηριστικά, για την ιδέα αυτή, υπάρχει αναφορά και στην Αγία Γραφή, μέσω το παραθέματος από τις Παροιμίες του Σολομώντος, το οποίο χρησιμοποιεί στο σημείο αυτό του λόγου και ο συγγραφέας για να αναφερθεί στο μίσος και το φθόνο των ανθρώπων⁷⁵, διότι η καρδιά του ανθρώπου είναι από τη φύση της ευερέθιστη⁷⁶.

Η αρετή της ευσεβείας αφενός και κατά συνέπεια η πίστη και η ευλάβεια στα θεία αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα και για την αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, όσοι ακολουθούν τις εντολές του Θεού και συμμορφώνονται σύμφωνα με τα θεϊκά προστάγματα, τότε αυτοί στην ουσία δεν βιώνουν ούτε τον σωματικό θάνατο. Αντιθέτως, η ιδέα του θανάτου θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα ταξίδι μετάβασης προς το βασίλειο των ουρανών και συνεπώς προς την κατοικία του Θεού. Αυτή η αντίληψη του θανάτου, σύμφωνα και με όσα παραθέτει ο συγγραφέας στο κείμενο, αφορά όσους πιστεύουν στο Θεό και ακολουθούν το δρόμο του. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, λανθάνει και πάλι η ιδέα της μεταθανάτιας ζωής, αφού ο άνθρωπος δεν πεθαίνει ούτε σωματικά αλλά ούτε και ψυχικά. Βέβαια, μόνο ένας νοήμων άνθρωπος με ορθότητα κρίσης και ευγένεια τρόπων έχει την ικανότητα να αντιληφθεί πλήρως την άποψη αυτή και να διακρίνει το σωστό από το λάθος. Γι' αυτό το λόγο πρέπει να επαινούνται όσοι ακολουθούν τις θεϊκές προσταγές, πράγμα το οποίο συμβαίνει και με την Θεοδώρα. Η πίστη προς το

⁷⁴ Βλ. Γένεσις, 1.28-3.

⁷⁵ Βλ. Παροιμίες Σολομώντος, 14.30

⁷⁶ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σσ. 363.17-364.8 και Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 157.5-17.

Θεό την κατέστησε άξια θαυμασμού και ταυτόχρονα υπόδειγμα προς μίμηση⁷⁷.

Γνωρίζουμε, επίσης, πως η Θεοδώρα απεβίωσε ξαφνικά και πρόωρα χωρίς, όμως, να υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο αίτιο είτε παθολογικό είτε φυσικό, το οποίο να κρίθηκε εν τέλει μοιραίο για το θάνατό της και έτσι ξαφνικά, λοιπόν, στέρησε σε όλους τις προσφορές της. Εξαιτίας των ευγενικών και γεμάτων σεβασμό πράξεων της, οι θρήνοι αποτελούν την ελάχιστη ανταπόδοση αυτών. Το χωρίο που ακολουθεί είναι γεμάτο από λογοτεχνικά μοτίβα. Οι κλητικές αναφωνήσεις σε συνδυασμό με τη χρήση ρητορικών ερωτήσεων και αντιθέσεων, αποσκοπούν στο να δώσουν τον κατάλληλο συναισθηματικό τόνο εξαιτίας της συμφοράς. Εντοπίζονται, κατά κύριο λόγο, εκφράσεις απελπισίας και οδύνης, οι οποίες χρησιμοποιούνται συχνά και στις αρχαίες τραγωδίες. Ο Βησσαρίων, μέσω των μοτίβων αυτών, δεν παραλείπει, επίσης, να αναφερθεί και στο ευμετάβλητο της τύχης, το οποίο διευκρινίζεται καλύτερα με τη χρονική αντιπαράθεση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Χαρακτηριστικά, κατατάσσει τη βασίλισσα πρώτη από όλες λόγω του ότι υπήρξε ιδιαίτερα όμορφη (άγαλμα φύσεως), ακολούθησε το θέλημα του Θεού και υπήρξε η προστάτιδα ολόκληρης της οικουμένης, κάτι το οποίο πλέον δεν υφίσταται λόγω του πρόωρου θανάτου της⁷⁸.

Ένα ακόμα στοιχείο της δράσης της που κρίνει σκόπιμο να αναφέρει ο συγγραφέας στην πορεία του λόγου είναι η προσωπική μεσολάβηση της Θεοδώρας στην εξέγερση που είχε δημιουργηθεί μεταξύ του συζύγου της και του υιού της Ιωάννη⁷⁹, μία κίνηση της δέσποινας για την οποία ξεχώρισε ιδιαίτερα για τα ισχυρά δείγματα αρετής, έχοντας, όμως, πάντοτε σε όλη αυτή τη δράση της και τη συμπαράσταση του Θεού⁸⁰. Εύλογα, λοιπόν, τώρα το πλήθος συμμετέχει στο θρήνο της και ανάμεσά τους ο Βησσαρίων ξεχωρίζει ιδιαίτερα την τραγική φιγούρα της κόρης της Θεοδώρας, η οποία έμεινε πια ορφανή τόσο από τη μητρική στοργή όσο, όμως και από τις ψυχικές και τις ηθικές αρετές εκείνης⁸¹.

⁷⁷ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 364.9-25 και Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 157.18-30.

⁷⁸ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 365.1-13.

⁷⁹ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 365.14-20

⁸⁰ Ο Ιωάννης Δ' αποπειράθηκε περί το 1426 περίπου να εκθρονίσει τον πατέρα του. Στη διάρκεια της απόπειρας αυτής, ο Ιωάννης, επίσης, σκόπευε να προχωρήσει ακόμα και στη δολοφονία των γονιών του, η οποία εν τέλει απετράπη λόγω της εξέγερσης του λαού της Τραπεζούντας. Έπειτα από την αναποτελεσματική αυτή προσπάθεια ο ίδιος αυτοεξορίστηκε στη Γεωργία και τη θέση του ως συμβασίλευς του πατέρα του στην Τραπεζούντα ανέλαβε ο αδελφός του Αλέξανδρος Κομνηνός. Μαθαίνοντας το συμβάν αυτό, ο Ιωάννης επιχείρησε για δεύτερη φορά την κατάληψη του θρόνου οργανώνοντας εκστρατεία εναντίον του πατέρα του, έχοντας αυτή τη φορά τη στρατιωτική στήριξη της Γεωργιανής αυλής καθώς και την υποστήριξη από τις οικογένειες των Σχολαρίων και των Καβαζιτών της Τραπεζούντας. Αποτέλεσμα της κίνησης αυτής ήταν πια η δολοφονία του Αλεξίου Δ' από τους υποστηρικτές του Ιωάννη και η άνοδος του στο θρόνο. Βλ. Miller W., Trebizond, σσ.81-82.

⁸¹ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 365.14-32.

Η αντίθεση που έπεται μας μεταφέρει στο σκηνικό της σκληρής πραγματικότητας, με την οποία βρίσκονται όλοι τώρα αντιμέτωποι και η οποία εντάσσεται στον λόγο με τη μορφή αναφώνησης. Η μετάβαση στην πραγματικότητα και συνεπώς στη χρονική βαθμίδα του παρόντος από εκείνη του παρελθόντος επισημαίνεται ακόμα πιο έντονα μέσω των αντίθετων εννοιολογικών ζευγών, εκείνο της ηδονής και της λύπης από τη μία, και εκείνο της ευτυχίας και της δυστυχίας από την άλλη. Η ηδονή και η ευτυχία εντοπίζονται στο παρελθόν ενώ η λύπη με τη δυστυχία εκπροσωπούν την τωρινή κατάσταση, τα τωρινά συναισθήματα που γεννήθηκαν σε όλους λόγω της απώλειας της Θεοδώρας. Επιπλέον, ο Βησσαρίων δεν θα ήταν δυνατόν να μην αναφερθεί και στο φιλανθρωπικό έργο της βασίλισσας, το οποίο αποτελεί ένα από τα συνηθέστερα μοτίβα που συναντάμε στη σύνθεση μιας μονωδίας, στοιχείο το οποίο επιβεβαιώνεται και στη ρητορική θεωρία του επιταφίου λόγου⁸². Χαρακτηριστικά, η Θεοδώρα Κομνηνή υπήρξε προστάτιδα και κηδεμόνας όχι μόνο των αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων αλλά και όλων των υπηκόων εν γένει χάρη στις ευεργεσίες της. Ο Βησσαρίων αναφέρεται αρχικά σε γενικό επίπεδο στην ιδέα της φιλανθρωπίας που πρέπει να διέπει κάθε άρχοντα με κύρος και εξουσία για να καταλήξει ειδικότερα στο υπόδειγμα φιλανθρωπίας της δικής μας δέσποινας⁸³.

Έπειτα, ο Βησσαρίων αναφέρεται σε εκείνες τις ομάδες ατόμων, τις οποίες το συμβάν του θανάτου της αρχόντισσας δε θα ήταν δυνατό να αφήσει ανεπηρέαστες. Επηρεάστηκαν, συνεπώς, πρώτος από όλους ο σύζυγός της και ακολούθως οι υπήκοοι. Όλες οι κοινωνικές ομάδες, κάθε φύλο, άνθρωποι κάθε ηλικίας εμφανίζονται φανερά συντετριμμένοι. Ολόκληρη η πλάση έχει λυγίσει μπροστά στο συμβάν αυτό και τόσο τα έμψυχα όσο και τα άψυχα όντα συμμετέχουν με κάθε τρόπο στην απόδοση θρηνωδίας ανάλογη του βαθμού της περίπτωσης. Άρα, λοιπόν, ακόμα ένας τόπος της ρητορικής θεωρίας φαίνεται ότι ακολουθείται πιστά στο σημείο αυτό⁸⁴.

Η εικόνα του ήλιου, η οποία θυμίζει ηγέτη που κυριαρχεί και εξουσιάζει τα πάντα, δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να λείπει και από τον παρόντα λόγο. Γνωρίζουμε ήδη από τη ρητορική θεωρία ότι το φυσικό στοιχείο του ήλιου συνάδει με την εικόνα κάποιου ύψιστου αγαθού και αποτελεί παράλληλα κοινό τόπο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με τον ήλιο, ο οποίος έχει τα πάντα υπό την επίβλεψή του⁸⁵. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, πολλές φορές οι

⁸² Βλ. παραπάνω, σ. 9-10.

⁸³ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σσ. 365.33-366.15 και Βησσαρίων, Μονωδία, σ.159.7-16. Για τη φιλανθρωπία ως συστατικό στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, βλ. H. Hunger, Prooimion, σσ. 143-154.

⁸⁴ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 366.16-23. και παραπάνω σ. 9.

⁸⁵ Βλ. Hunger, Prooimion, σσ. 75-80.

ρήτορες στην προσπάθεια τους να εξυμνήσουν έναν αυτοκράτορα, τον παρομοιάζουν με την εικόνα του ήλιου. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, ο Βησσαρίων αναφερόμενος στις ιδιότητες του ήλιου επιδιώκει να τονίσει ιδιαίτερα τη δύσκολη ψυχολογική και συναισθηματική κατάσταση, όπου περιήλθε η οικουμένη, η οποία εξαιτίας του θανάτου της αυτοκράτειρας έχει βυθιστεί στη θλίψη. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε εύλογη τη συναισθηματική αυτή φόρτιση της ανθρωπότητας γενικά και του αυτοκράτορα Αλεξίου ειδικά, αν λάβουμε υπόψη τη θέση του συγγραφέα σύμφωνα με την οποία κατατάσσει την Θεοδώρα στην πιο αγαπημένη αυτοκράτειρα όλων διακρίνοντάς την συνάμα από κάθε άλλη γυναίκα. Η εικόνα του ήλιου, λοιπόν, χρησιμοποιείται ως απεικόνιση του ήθους και της προσωπικότητας της Θεοδώρας αλλά και της οδύνης που σκόρπισε ο θάνατος της όχι μόνο στους υπηκόους αυτής αλλά πολύ περισσότερο στον ίδιο το σύζυγό της. Από ήλιο, λοιπόν, λαμπερό και φωτεινό που δίνει πνοή με τις ακτίνες του, έχει μεταβληθεί σε βαθύ σκοτάδι και έχει βυθίσει μαζί της και κάθε ελπίδα για το μέλλον. Ίσως, στο σημείο αυτό ο συγγραφέας να δίνει εσκεμμένα έναν περισσότερο συναισθηματικό χαρακτήρα στη ροή του λόγου για να τονίσει ταυτόχρονα την επίδραση του θανάτου της Θεοδώρας σε όλη την οικουμένη. Αυτό, αναμφίβολα, επιτυγχάνεται μέσα από την αντίθεση του παρελθόντος με το παρόν, μία αντίθεση που ενυπάρχει σε όλη την έκταση του λόγου και άλλοτε υπονοείται ενώ άλλοτε δηλώνεται μέσα από τη χρήση αντιθετικών χρονικών προσδιορισμών.

Η αντίθεση, λοιπόν, του «πριν» με το «νῦν», πέρα από το γεγονός ότι συνεχίζεται μέχρι και το τέλος του κειμένου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αποτελεί και ένα από τα βασικά γνωρίσματα της συγγραφής του Βησσαρίωνα ειδικά, αφού παρατηρείται ότι χρησιμοποιεί το μοτίβο αυτό αρκετά συχνά στα έργα του, ενώ γενικά ανάγεται στη ρητορική θεωρία των μονωδίων και η χρήση του γίνεται αντιληπτή στο πλήθος αυτών. Η αλλαγή του σκηνικού και η συναισθηματική μεταβολή της ψυχοσύνθεσης τόσο των υπηκόων όσο και του ίδιου του αυτοκράτορα δηλώνεται με μεγαλύτερη ακρίβεια μέσω των αντιθέσεων. Η επόμενη θεματική ενότητα που ακολουθεί στο λόγο είναι αποκλειστικά και μόνο αφιερωμένη στη δυστυχία που προκλήθηκε από το θάνατο της δέσποινας. Η αναφορά στη δυστυχία θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί παράλληλα τη μετάβαση για την αναφορά του συγγραφέα στη θλίψη του Αλεξίου και για την παραμυθία σε αυτόν, σε μικρότερο, βέβαια, βαθμό σε σχέση με την προηγούμενη διασωθείσα μονωδία του Βησσαρίωνα

για τη δέσποινα της Τραπεζούντας, την οποία μελετήσαμε ήδη⁸⁶.

Το θέμα της θλίψης του αυτοκράτορα και η προσπάθεια παρηγοριάς σε αυτόν από τον εκάστοτε συγγραφέα αποτελεί σύνηθες μοτίβο όλων των μονωδίων. Όπως έχουμε δει και διαπιστώσει έως και τώρα, δεν υπάρχει θάνατος αρχόντισσας την εποχή που μελετάμε για τον οποίο ο κάθε συγγραφέας δε θεωρεί σκόπιμο να αναφερθεί στην ψυχοσύνθεση του συζύγου της και στην πληγή που δημιούργησε σε αυτή η απώλειά της. Συνεπώς, πρόκειται για έναν τόπο της ρητορικής, ο οποίος παραμένει σταθερός και αναλλοίωτος στη διάρκεια του α' μισού του 15^{ου} αι, με τη μόνη διαφορά ότι εξελίσσονται τα επιχειρήματα της παρηγοριάς, ανάλογα πάντα με το σημείο στο οποίο επιδιώκει να δώσει περισσότερη έμφαση ο συγγραφέας. Σε ό, τι αφορά την εν λόγω μονωδία, καταγράφεται ξεκάθαρα η επίδραση της απώλειας στην ψυχή του Αλεξίου, ο οποίος είχε χάσει πια τη συνοδοιπόρο της ζωής του. Ο συγγραφέας απευθύνεται ευθέως στον αυτοκράτορα και παρουσιάζει τον Αλέξιο να επισκέπτεται τακτικά τον χώρο ταφής της συζύγου του, αποκαλύπτοντας με την επισήμανση αυτή την ψυχική του κατάσταση που ήταν γεμάτη θλίψη και δάκρυα οδύνης. Ένα ακόμα στοιχείο του ήθους της πριγκίπισσας, το οποίο εγκωμιάζεται στον επιτάφιο που μελετάμε και το οποίο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ως επιχειρήμα για την παραμυθία του προς τον βασιλιά, είναι η υπακοή που έδειξε η αυτοκράτειρα στον Αλέξιο, τιμώντας επάξια τα συζυγικά της καθήκοντα. Η στάση της αυτή, λοιπόν, υπήρξε η κυριότερη αιτία για την απόδοση των νεκρικών τιμών και του θρήνου αντίστοιχα από τον συνοδοιπόρο της ζωής της, τον σύζυγό της. Από τη μία ο βασιλιάς θρηνεί την άριστη σύζυγό του και αδελφή του ταυτόχρονα και από την άλλη η οικουμένη τη δέσποινα και ταυτόχρονα μητέρα του λαού της. Εναλλαγή, λοιπόν, παρατηρείται ανάμεσα στον θρήνο του αυτοκράτορα και σε αυτό των υπηκόων της αυτοκρατορίας για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κανένας δεν έχει μείνει ανεπηρέαστος από τη συμφορά που προκλήθηκε εν γένει, ούτε και ο ίδιος ο συγγραφέας, δηλαδή, ο οποίος εντάσσει και τον εαυτό στο γενικό σύνολο. Μαζί με όλους θρηνεί και αυτός, όπως επιβεβαιώνεται με την τακτική χρήση του α' πληθυντικού προσώπου, αφού σαν λόγιος της εποχής έγραψε την παρούσα μονωδία για να υμνήσει κατάλληλα την Θεοδώρα και να την αναδείξει σε ένα από τα πιο λαμπρά «στολίδια» της Τραπεζούντας⁸⁷.

Ακολουθεί μια σειρά από επιχειρήματα που στοχεύουν στο να καταπραΰνουν τον

⁸⁶ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, *Μονωδία πάλιν έτέρα επί τη αυτή και μερική προς τοῦ βασιλέως παραμῦθία*, σσ. 351-359.

⁸⁷ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 367.25.

πόνο και τη θλίψη του αυτοκράτορα. Ο λόγος στο σημείο αυτό είναι περισσότερο ήπιος διότι ο συγγραφέας επιδιώκει από τη μία να παρηγορήσει τον βασιλιά ενώ παράλληλα τον συμβουλεύει αναφορικά με τη δύσκολη ψυχολογική κατάσταση με την οποία έχει έλθει αντιμέτωπος. Ο συγγραφέας, βέβαια, αν και γνωρίζει πως είναι ιδιαίτερα δύσκολο να καταφέρει εν τέλει να παρηγορήσει τον Αλέξιο με σκοπό να απαλύνει τον πόνο του στο μέγιστο βαθμό, θεωρεί από την άλλη πλευρά πως οι υπήκοοι, αν και συμπαραστέκονται στον πόνο του βασιλιά, στην πραγματικότητα χρειάζονται και οι ίδιοι παρηγοριά. Γι' αυτό το λόγο, ακόμα και εάν πρόκειται για λογοτεχνικό έργο, η μονωδία του Βησσαρίωνα για τη Θεοδώρα, θα μπορούσε μέσω της εξύμνησης των πράξεων και του ήθους της βασίλισσας να παρηγορήσει κάπως τον Αλέξιο υπενθυμίζοντας τις αρετές της σεβαστής συζύγου του⁸⁸.

Στον επίλογο του κειμένου ο συγγραφέας επιλέγει να εστιάσει και πάλι στη θλίψη και στη στεναχώρια που προκάλεσε η απώλεια της δέσποινας και ταυτόχρονα επισημαίνει τη σημαντικότητα του προσώπου αυτού λαμβάνοντας υπόψη του τις προσφορές της στην οικουμένη. Χαρακτηριστικά, όσο η Θεοδώρα ζούσε, υπήρξε πρόξενος καλών για τους υπηκόους της ενώ τώρα με το θάνατό της προξενεί την οδύνη και τη θλίψη, τα ακριβώς αντίθετα, δηλαδή. Είχε αναλάβει, λοιπόν, τον ρόλο της προστάτιδας για τους υπηκόους της, χωρίς να κάνει διακρίσεις, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται από την προσφορά των ευεργεσιών της ακόμα και στους εχθρούς της οικουμένης. Η χρήση του «νῦν» (σ. 368.16) μας μεταφέρει εκ νέου στη σκληρή πραγματικότητα του παρόντος, όπου ο συγγραφέας νιώθει ιδιαίτερα την ανάγκη να συμβουλέψει τον αυτοκράτορα. Τον παρακινεί, λοιπόν, μέσα από τα λόγια του να αναλάβει καθοριστικά και να ακολουθήσει και ο ίδιος τώρα πια το ρόλο που διαδραμάτισε η σύζυγός του επί γης. Με το συμβουλευτικό αυτό χωρίο κλείνει και η τελευταία μονωδία του Βησσαρίωνα για τη Θεοδώρα την Τραπεζούντια⁸⁹.

⁸⁸ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σσ. 367.26-368.12.

⁸⁹ Βλ. Sideras, *Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, σ. 368.13-19.

II. 2 Οι επιτάφιοι για την Κλεόπα Παλαιολογίνα Μαλατέστα

Αποδέκτης

Η Κλεόπα Μαλατέστα Παλαιολογίνα⁹⁰ γεννήθηκε τη δεκαετία του 1400 στο Πέζαρο της Ιταλίας. Καταγόταν από ιταλική οικογένεια. Ήταν κόρη του Καρόλου Μαλατέστα⁹¹, ο οποίος υπήρξε ηγεμόνας των περιοχών Φάνω και Πέζαρο της Ν. Ιταλίας και επικεφαλής της οικογένειας των Μαλατέστα που κυβερνούσε το Ρίμινι. Ο Κάρολος, επίσης, διατηρούσε σχέσεις διπλωματικού χαρακτήρα με τη Βενετία και τη Ρώμη, δεδομένου ότι ο αδελφός της Κλεόπας ήταν παντρεμένος με την ανιψιά του πάπα. Μητέρα της ήταν η Ελισάβετ Γκοτζάνγκα.

Ο γάμος της με τον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο⁹², τον δεσπότη του Μυστρά, τελέστηκε το 1421 με πρωτοβουλία του Πάπα Μαρτίνου Ε΄⁹³. Πρόκειται, λοιπόν, για απόρροια μιας ευρύτερης πολιτικής με σκοπό την αποκατάσταση των φιλικών σχέσεων ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση αλλά και την προώθηση της Ένωσης των δύο Εκκλησιών. Με τον Θεόδωρο, η Κλεόπα απέκτησε μια κόρη, την Ελένη Παλαιολογίνα⁹⁴, για την οποία οι πηγές αναφέρουν ότι ήταν μόλις τεσσάρων ετών όταν η μητέρα της απεβίωσε. Καθώς ήταν δυτική πριγκίπισσα, είχε το δικαίωμα να διατηρήσει την καθολική της πίστη και τα λατινικά έθιμα, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η ίδια εν τέλει προσχώρησε οικειοθελώς στην ορθοδοξία υιοθετώντας τα βυζαντινά ήθη και έθιμα⁹⁵.

Απεβίωσε στις 10 Απριλίου του 1433, την ημέρα, δηλαδή, της Μεγάλης Παρασκευής και θάφτηκε στη Μονή Ζωοδότου στον Μυστρά, χωρίς να γνωρίζουμε το ακριβές αίτιο του θανάτου της. Σύμφωνα με τον Sideras, αναφορικά με την ημερομηνία του θανάτου της Κλεόπας φαίνεται πως έχει γίνει μεγάλη συζήτηση λόγω της διχογνωμίας που επικρατεί⁹⁶. Ο Γεώργιος Σφραντζής καθορίζει με σχετικά μεγάλη ακρίβεια την ημερομηνία θανάτου της λατίνας δέσποινας. Αναφέρει, χαρακτηριστικά, πως απεβίωσε το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής του έτους 1433, το οποίο έπεσε στις 10

⁹⁰ Για την Κλεόπα Μαλατέστα Παλαιολογίνα βλ. στο PLP 21385.

⁹¹ Για τον Κάρολο Μαλατέστα βλ. στο PLP 16462.

⁹² Για τον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21459.

⁹³ Για τον πάπα Μαρτίνο Ε΄ βλ. στο PLP 17194.

⁹⁴ Για την Ελένη Παλαιολογίνα βλ. στο PLP 21367.

⁹⁵ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 323 και Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια σ. 66. Αναφορικά με το θρήσκευμα στις επιγαμίες, βλ. επίσης Βασιλοπούλου, σσ. 120-150.

⁹⁶ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 323-324.

Απριλίου⁹⁷, παρά το γεγονός ότι πολλοί υποστηρίζουν ότι κατά το ίδιο έτος το Πάσχα έπεσε στις 12 Απριλίου⁹⁸. Ωστόσο, στους επιταφίους που έχουν γραφτεί προς τιμήν της, εκτός από το γεγονός ότι έχουμε τη δυνατότητα να συλλέξουμε πληροφορίες περαιτέρω για τον βίο και τη δράση της, έχει καταγραφεί, ακόμα, ως αιτία θανάτου της μια ξαφνική σοβαρή ασθένεια. Εξαιτίας του ήθους της κίνησε το ενδιαφέρον πολλών λογίων της εποχής με αποτέλεσμα την συγγραφή και την αφιέρωση πολυάριθμων επιταφίων για τη δέσποινα του Μυστρά, ο καθένας από τους οποίους προκαλεί έντονο ενδιαφέρον.

Οι λόγοι αυτοί, όπως προκύπτει από τη μελέτη τους, γράφτηκαν περίπου το ίδιο χρονικό διάστημα χωρίς, όμως, να έχουμε σαφή στοιχεία για να τους τοποθετήσουμε σε μία ακριβή χρονολογική σειρά. Λόγω των κοινών σημείων που παρουσιάζουν στο σύνολό τους, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, θα ήταν εύλογο αν υποθέταμε, πως ανάμεσα στους βυζαντινούς συγγραφείς υπάρχουν επιδράσεις σε ό, τι αφορά τις αρετές και τα ήθη που απέδωσε ο κάθε ένας από αυτούς με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κοινού πορτρέτου για την δέσποινα, δεδομένου και των ποικίλων σημείων όπου συμφωνούν μεταξύ τους. Ακόμα, το πλήθος των επιταφίων προς τιμήν της αποδεικνύει παράλληλα τις σχέσεις που είχε η δέσποινα με το κύκλο των λογίων του δεσποτάτου αλλά και τον βαθμό που η ίδια κατάφερε να ενταχθεί τελικά στην τοπική κοινωνία του Μυστρά, κάτι το οποίο αποδεικνύεται και από τα κείμενα που θα μελετήσουμε προς τιμήν της⁹⁹.

Πιο συγκεκριμένα, για την Κλεόπα έχουν συνθέσει επιταφίους λόγους σημαντικοί λόγιοι, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερη σχέση με το δεσποτάτο του Μυστρά, όπως ο ιατρός της βυζαντινής αυλής, Δημήτριος Πεπαγωμένος, ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθωνας, ο Νικηφόρος Πρίγκιψ Χειλάς και τέλος ο ιερομόναχος Ιωάννης και ο καρδινάλιος Βησσαρίων.

Ο επιτάφιος του Δημητρίου Πεπαγωμένου

Συγγραφέας

Ο Δημήτριος Πεπαγωμένος¹⁰⁰ υπήρξε μέλος της οικογενείας των Πεπαγωμένων της Κωνσταντινούπολης. Ήλθε στην Πελοπόννησο το 1415/16 και ασκούσε το επάγγελμα

⁹⁷ Βλ. Σφραντζής Γ., Χρονικό 72.12.11-13, (Maisano 1990) «Καὶ τῷ μαρῷ ἔτει τέθνηκεν ἡ τοῦ Μαλατέστα μὲν θυγάτηρ, γυνὴ δὲ τοῦ δεσπότητος κυροῦ Θεοδώρου τοῦ πορφυρογεννήτου, κυρὰ Κλεώπη· καὶ ἐτάφη ἐν τῇ τοῦ Ζωοδότου μονῇ.

⁹⁸ Βλ. Sideras, Grabreden, σημ. υπ' αριθμόν 28, σ. 324.

⁹⁹ Βλ. Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια, σσ. 66-67. Βλ. επίσης Πλήθων, Κλεόπα, σ. 167.3-7.

¹⁰⁰ Για τον Δημήτριο Πεπαγωμένο βλ. στο PLP 22359 και Sideras, Grabreden, σ. 333.

του ιατρού στην αυλή του Μυστρά. Λόγω της ιδιότητάς του αυτής, υπήρξε, παράλληλα, και συγγραφέας ιατρικών εγχειριδίων. Άλλα έργα που φέρουν το όνομά του ανήκουν στο είδος των επιστολών, χωρίς να διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο αυτών. Επίσης, ο ίδιος είχε αναπτύξει αλληλογραφία με τον καρδινάλιο Βησσαρίων¹⁰¹, τον Ιωάννη Χορτασμένο¹⁰², τον Ιωάννη Ευγενικό¹⁰³. Ο επιτάφιος λόγος για την Κλεόπα Παλαιολογίνα είναι το μοναδικό διασωθέν έργο που εντάσσεται στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος¹⁰⁴.

Χρονολόγηση

Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις σε όλη την έκταση του λόγου που υποδηλώνουν αφενός ότι ο Πεπαγωμένος ήταν παρών στην τελετή της κηδείας, η οποία, αναμφίβολα, έλαβε χώρα σε μετέπειτα χρόνο από την ακριβή ημερομηνία του θανάτου της, έπειτα, δηλαδή, από τις 11/04/1433, και αφετέρου εύλογα μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι ο ακόλουθος λόγος εκφωνήθηκε κατά την ημέρα της τελετής της κηδείας¹⁰⁵. Στοιχεία που τεκμηριώνουν την άποψη αυτή υπάρχουν ήδη από την αρχή του λόγου, όπου, χαρακτηριστικά, γίνεται χρήση α' πληθυντικού προσώπου, γεγονός που πιστοποιεί τη συμμετοχή του ίδιου του συγγραφέα στην τελετή, καθώς, επίσης, και οι στίχοι 4-5 με τους οποίους προτρέπει όλους τους παρόντες υπηκόους να συμμετάσχουν στην τελετή του ενταφιασμού αυτής¹⁰⁶. Είναι ο μοναδικός λόγος που θα μελετήσουμε συγκεκριμένα για τη δέσποινα Κλεόπα, κατά τον οποίο ο χρόνος εκφώνησής του συνάδει με τον χρόνο που πραγματοποιήθηκε η κηδεία της δέσποινας.

Κείμενο: *Μονωδία επί τῆ θειοτάτῃ καί εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν, τῆ ἀοιδίμῳ καί μακαρίτιδι βασιλίσση κυρᾷ Κλεόπῃ τῆ Παλαιολογίνα συγγραφεῖσα παρά κυρίου Δημητρίου τοῦ Πεπαγωγένου*¹⁰⁷.

Σχολιασμός

¹⁰¹ Για τον Βησσαρίωνα βλ. παραπάνω σσ. 17-19.

¹⁰² Για τον Ιωάννη Χορτασμένο βλ. στο PLP 30897.

¹⁰³ Για τον Ιωάννη Ευγενικό βλ. στο PLP 6189.

¹⁰⁴ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 333, βλ. Schmalzbauer, Kleope, σσ. 239-240.

¹⁰⁵ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 324-325.

¹⁰⁶ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 224.1.4-8.

¹⁰⁷ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα = G. Schmalzbauer, *Μονωδία επί τῆ θειοτάτῃ καί εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν, τῆ ἀοιδίμῳ καί μακαρίτιδι βασιλίσση κυρᾷ Κλεόπῃ τῆ Παλαιολογίνα συγγραφεῖσα παρά κυρίου Δημητρίου τοῦ Πεπαγωγένου*, JÖB 20 (1971), σσ. 224-229.

Η μονωδία του Δημητρίου Πεπαγωμένου φέρει κοινά στοιχεία και ομοιότητες με το σύνολο των επιταφίων που θα μελετήσουμε με αφορμή το θάνατο της Κλεόπας, αφού στοχεύει στην εξύμνηση της αρχόντισσας και πιο συγκεκριμένα σε οτιδήποτε αφορά τη ζωή και το ήθος της όπως θα δούμε να συμβαίνει και στους επιταφίους που θα ακολουθήσουν στην πορεία της εργασίας. Ωστόσο διαφέρει ως προς τον χρόνο της εκφώνησης από τη μία και ως προς το βαθμό της συμμετοχής στην τελετή της κηδείας του ίδιου του Πεπαγωμένου από την άλλη, δεδομένου ότι υπήρξε ο προσωπικός ιατρός της αυλής, είχε συναναστραφεί με την οικογένεια των Παλαιολόγων και άρα δεν θα ήταν ιδιαίτερα παράλογο αν υποθέταμε ότι γνώριζε τα πράγματα εκ των έσω.

Στο προοίμιο ο συγγραφέας αναφέρει τον λόγο σύνθεσης της μονωδίας που δεν είναι άλλος από τον θάνατο της βασίλισσας Κλεόπας και συγκεκριμένα τον πρόωγο θάνατο αυτής, όπως θα δούμε να παρατηρείται και να επισημαίνεται αντίστοιχα και από τους άλλους βυζαντινούς συγγραφείς στα δικά τους έργα. Ο ενταφιασμός της δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα τη δεδομένη στιγμή, στοιχείο που μας βοηθά να χρονολογήσουμε την εκφώνησή του με μεγαλύτερη ακρίβεια. Μάλιστα, ο χρόνος των ρημάτων που χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα είναι ο μέλλοντας σε α' πληθυντικό πρόσωπο, πιο συγκεκριμένα, πράγμα που επιβεβαιώνει και τη συμμετοχή του ίδιου του συγγραφέα στην τελετή. Ο συγγραφέας νιώθει τον εαυτό του υπόχρεο να φέρει εις πέρας θρήνο αντάξιο των προσδοκιών της βασίλισσας προτρέποντας παράλληλα και το ακροατήριο να φερθεί ανάλογα, να συμμετάσχει, δηλαδή, και εκείνο με τη σειρά του στο θρήνο και στις απόδοση των νεκρικών τιμών. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα όσα παραθέτει ο συγγραφέας ήδη από την αρχή του λόγου, καταγράφει, χαρακτηριστικά, πως όταν πέθανε η βασίλισσα των Ρωμαίων, την οποία παρομοιάζει με κοινό άγαλμα όλης της οικουμένης και ευθύγραμμο κίονα, εξαιτίας της απώλειάς της διασαλεύτηκε η τύχη όλου του κόσμου¹⁰⁸. Πιο συγκεκριμένα, από την παραπάνω προσφώνηση ειδικά, τονίζεται ο αυτοκρατορικός χαρακτήρας και του Θεοδώρου αλλά και του δεσποτάτου γενικά. Οι ελπίδες και οι προσδοκίες των Ρωμαίων ανήκουν πια στο παρελθόν. Οι ευεργεσίες, από την άλλη, έχουν δώσει τη θέση τους πια στην δυστυχία, κοινό αίσθημα της οικουμένης. Ο λόγος γίνεται, όχι για μια απλή βασίλισσα αλλά για την καλύτερη βασίλισσα όλων, μοτίβο που συνηγορεί αναμφισβήτητα στην εξύψωσή της και στην υπεροχή της έναντι άλλων βασιλισσών. Όλα αυτά θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουν τη μορφή επιχειρημάτων έχοντας ως στόχο να επιτευχθεί ο σκοπός του συγγραφέα, η παρότρυνση, δηλαδή, όλων για τη συμμετοχή τους στη σύνθεση γοερού θρήνου.

¹⁰⁸ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 224.1.11-13.

Τόσο ο Θεόδωρος όσο και οι υπήκοοι εν γένει βυθίστηκαν στην θλίψη του αναπάντεχου συμβάντος, εκφράζοντας έντονα την αβεβαιότητα για τα μέλλον και τα δεινά που επρόκειτο να τους κατακλύσουν από εδώ και έπειτα¹⁰⁹. Στο σημείο αυτό, το προοίμιο δίνει πια τη θέση του στο κυρίως μέρος του λόγου, έχοντας πλαισιώσει κατάλληλα τόσο τις επιταγές της ρητορικής θεωρίας, όσο και τη χρονική βαθμίδα του παρόντος. Επιπλέον, η αρίθμηση που παρατηρείται στην αρχή κάθε νέας θεματικής ενότητας και η οποία υπάρχει σε όλη την έκταση του λόγου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως λειτουργεί κατά κάποιο τρόπο ως βοηθητικός παράγοντας, ο οποίος εξυπηρετεί στην εισαγωγή και στην αλλαγή των θεματικών ενοτήτων. Κάθε φορά, δηλαδή, που ο συγγραφέας εισάγει ένα νέο θέμα στο περιεχόμενο του λόγου, το απαριθμεί κατά την εισαγωγή αυτού. Ίσως, λοιπόν, και η αρίθμηση που υπάρχει στο κείμενο να εξυπηρετεί την παραπάνω διαπίστωση¹¹⁰.

Ακολουθεί, η καταγραφή της αιτίας του θανάτου της. Στον παρόντα λόγο, ο Πεπαγωμένος παρέχει μία επιπλέον πληροφορία σχετικά με την αιτία αυτή, την οποία, μάλιστα, λαμβάνουμε για πρώτη φορά, αφού στις υπόλοιπες μονωδίες που θα ακολουθήσουν προς μελέτη, οι συγγραφείς τους αρκούνται αποκλειστικά και μόνο στην απόδοση του θανάτου της ως πρόωρου και αναπάντεχου. Η πληροφορία αυτή αφορά την εισβολή κάποιου ισχυρού και βλαβερού νοσήματος, καθώς η Κλεόπα βρισκόταν σε περίοδο κύησης, με αποτέλεσμα την πρόκληση επιπλοκών κατά την περίοδο αυτή¹¹¹. Άρα, πρόκειται για θάνατο τραγικό, διότι δε στερήθηκε μόνο ο Μυστράς τη δέσποινά του αλλά και ολόκληρο το βυζαντινό κράτος το μελλοντικό του διάδοχο¹¹². Είναι πολύ πιθανό αυτός να ήταν και ένας από τους λόγους που προσέλκυσε τη συμπάθεια των λογίων. Επιπλέον, όλοι οι γιοι του Μανουήλ είχαν αποβιώσει χωρίς να καταφέρουν να αποκτήσουν άρρενα διάδοχο και έτσι είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους στην Κλεόπα. Ο Sideras, από την άλλη, φαίνεται πως αμφισβητεί την περίπτωση του πρόωρου τοκετού ως αιτία του αναπάντεχου θανάτου της¹¹³. Με αφορμή αυτό, ο Πεπαγωμένος επιδιώκει να αναφερθεί και πάλι στο θέμα της μεταβολής της τύχης ολόκληρης της οικουμένης, η οποία στέρησε από τους

¹⁰⁹ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 224.14-35.

¹¹⁰ Ο συγγραφέας κάνει χρήση αριθμών στην αρχή κάθε νέας θεματικής ενότητας, ξεκινώντας από τον αριθμό 1 στην αρχή του προοιμίου του λόγου και καταλήγει στον επίλογο με τον αριθμό 7 στον επίλογο πια. Χωρίς, να ισχύει απαραίτητα η ακόλουθη διαπίστωση και μελετώντας την αλληλουχία των νοημάτων σε όλη την έκταση του κειμένου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η εν λόγω αρίθμηση εξυπηρετεί κατά κάποιο τρόπο και στην αλλαγή των θεματικών ενοτήτων, πράγμα το οποίο εύλογα συνάδει τα συμφραζόμενα.

¹¹¹ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 225.36-38.

¹¹² Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 225.2.36-40.

¹¹³ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 324, σημ. υπ' αριθμόν 32.

υπηκόους της την ευημερία και τις προσδοκίες για ένα περισσότερο αισιόδοξο μέλλον.

Ακολουθεί ένα σύντομο εγκώμιο της ομορφιάς της βασίλισσας, το οποίο αποτελείται από χαρακτηριστικά και γνωρίσματα που αφορούν τόσο τον ψυχικό της κόσμο όσο και την εξωτερική της εμφάνιση ταυτόχρονα. Μέσω αυτού, ο συγγραφέας αναφέρεται στο εξαιρετικά όμορφο παρουσιαστικό της σε συνδυασμό με την αρετή της σωφροσύνης και της ορθής κρίσης, που της επέτρεπε να πράττει τα δέοντα και τα χρηστά. Ακόμα, ο χαρακτηρισμός ως θειότατη βασίλισσα φέρνει στο προσκήνιο την αρετή της θεοσέβειας και της πίστης της στα θεία. Σύσσωμη η οικογένεια της έχει επιδοθεί στο πένθος. Ο αυτοκράτορας, η κόρη της, Ελένη Παλαιολογίνα, οι συγγενείς αλλά και ολόκληρη η πόλη των Ρωμαίων αποζητούν πλέον παρηγοριά. Μέσω του επικήδειου αυτού, ο συγγραφέας αισθάνεται την ανάγκη να συμπονέσει και να παρηγορήσει τον αυτοκράτορα για την συμφορά που τον βρήκε.

Παραβάλλει, μάλιστα, τον εαυτό του και ιδιαίτερα τη δεξιότητα του στη συγγραφή θρήνων με τις ικανότητες των λυρικών ποιητών, τον Πίνδαρο και τον Σιμωνίδα για την ακρίβεια, κρίνοντάς τους περισσότερο άξιους να θρηνήσουν ένα γεγονός ανάλογο με τον ξαφνικό θάνατο της Κλεόπας. Από την επισήμανση αυτή απορρέουν εύλογα συμπεράσματα για την κλασική παιδεία του Πεπαγωμένου, σχετικά με τη σύνθεση θρήνου με σκοπό την παρηγοριά στον πόνο του Θεοδώρου¹¹⁴.

Ένα θέμα το οποίο δεν παραλείπει, επίσης, ο συγγραφέας είναι εκείνο της συζυγικής πίστης και υπακοής της Κλεόπας και του Θεοδώρου Β'. Ως βασιλικό ζεύγος, συμμετείχαν ενεργά στην άσκηση της εξουσίας επιτυγχάνοντας να φέρουν την ομόνοια και την ευημερία στον Μυστρά. Η ενασχόληση με τα θεία και η ευλάβεια βοήθησαν με τη σειρά τους στην εξασφάλιση της κοινής ευημερίας. Άλλωστε, όσοι τηρούν τα θεϊκά προστάγματα και ακολουθούν το θέλημα του Θεού, κρίνονται κατάλληλοι για την διακυβέρνηση του κράτους, να ασκήσουν, δηλαδή, κάθε πολιτικό δικαίωμα, κάτι που παράλληλα τους εξασφαλίζει την μεταθανάτια ζωή, λόγω της πίστης τους και της ευλάβειας στις προσταγές του δημιουργού Θεού. Συνεπώς, λόγω της θρησκευτικής τους υπακοής χαρακτηρίζει την Κλεόπα και τον Θεόδωρο ως κοινή σάρκα. Ο συγγραφέας και σε αυτό το σημείο παραθέτει λόγους παρηγορίας για να απαλύνει τον πόνο του Θεοδώρου, προτρέποντας τον να διατηρήσει τον δυναμισμό του και να παραμείνει άκαμπτος, χωρίς να λυγίσει συναισθηματικά, μπροστά στο τραγικό συμβάν με το οποίο ήλθε αντιμέτωπος, όπως αντίστοιχα έπραττε και όταν η

¹¹⁴ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 225.53-63.

σύζυγος του βρισκόταν εν ζωή, με αποτέλεσμα να μην παραιτηθεί από τα βασιλικά του καθήκοντα εξαιτίας της οδύνης αλλά πολύ περισσότερο έχοντας ορθή κρίση και νόηση να ενστερνιστεί την άποψη, την οποία στη συνέχεια της εργασίας θα δούμε ότι υποστήριξε και ο Πλήθων στον λόγο του, σχετικά με το σώμα και την ψυχή, έπειτα από τον θάνατο κάποιου¹¹⁵. Η ψυχή, δηλαδή, μένει για πάντα στη θύμηση κάποιου λόγω των καλών πράξεών του και των αρετών, ενώ το σώμα ως μορφή μπορεί με το πέρασμα του χρόνου να περάσει με τη σειρά του στη λήθη¹¹⁶.

Οι παραπάνω απόψεις επαναλαμβάνονται και στη συνέχεια του λόγου, όπου ο Πεπαγωμένος αναφέρεται ειδικότερα στις αρετές και την απόλυτη υπακοή της προς τον σύζυγό της και τη συμμόρφωσή της στις απαιτήσεις αυτού, παρομοιάζοντάς τους σαν μια κοινή ψυχή, η οποία έχει χωριστεί σε δύο διαφορετικά σώματα. Γι' αυτό τον λόγο, κρίνεται άξια επαίνου, επαινώντας περισσότερο σε αυτό το σημείο του λόγου τα χαρακτηριστικά εκείνα της εγκράτειας και της απόλυτης συζυγικής πίστης. Εκτός, λοιπόν, από τον συγγραφέα, ο οποίος λόγω της ιδιαίτερης σχέσης που είχε με την αυλή των Παλαιολόγων, μερίδιο ευθύνης για την απόδοση θρήνου για την αρχόντισσα Κλεόπα, όπως προκύπτει και από τη σχέση του βασιλικού ζεύγους, είχε και ο Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος. Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημανθεί ότι η Κλεόπα εξασφάλισε στον σύζυγό της την πατρική ιδιότητα, όντας πατέρα της Ελένης Παλαιολογίνας. Ακόμα, η ίδια παρουσιάζεται από τον συγγραφέα να συμμορφώνεται στις απαιτήσεις του συζύγου της, υπερασπίζοντας κάθε φορά τις απόψεις και τις ιδέες του. Απόρροια όλων αυτών, είναι η επιδίωξη του συγγραφέα να τονίσει τη θέση της εκάστοτε γυναίκας στην Βυζαντινή κοινωνία¹¹⁷.

Η γενική διαπίστωση που επισημαίνεται, τώρα, σχετικά με την φύση του ανθρώπου, ότι, δηλαδή, έχει οριστεί από τη φύση του να υποκύπτει στο ευμετάβλητο της τύχης, και άρα αποτελεί μέγιστη ανάγκη να πράττει στη ζωή του με ορθή κρίση και σύμφωνα με το θέλημα του Θεού, λειτουργεί εισαγωγικά στη ροή του λόγου. Με τρόπο ανάλογο είχε φερθεί και η Κλεόπα στη ζωής της, κάτι το οποίο κάθε άλλο παρά δεν της στέρησε την ευκαιρία να ασχοληθεί αδιάκοπα με ζητήματα της πολιτείας και του κράτους, αφού, όπως αναφέρθηκε ήδη από την αρχή του παρόντα λόγου, νοήμων άνθρωπος ορίζεται αυτός που ακολουθεί το θέλημα του Θεού και αγωνίζεται να εξασφαλίσει σε όλους την ευημερία και την ενότητα. Με αφορμή τις παραπάνω απόψεις, ο συγγραφέας επιδιώκει να αναφέρει και μία σκέψη της Κλεόπας αναφορικά

¹¹⁵ Βλ. παρακάτω, σσ. 57-58.

¹¹⁶ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σσ. 225.3.64-226.3.83.

¹¹⁷ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 226.4.84-102.

με την οποία η αρχόντισσα, προτού αποβιώσει σκεφτόταν να αποδυθεί το βασιλικό ένδυμα και να εγκαταλείψει τα εγκόσμια, να ασπαστεί, δηλαδή, τον μοναχισμό. Ο Πεπαγωμένος, λοιπόν, εκτός από την πληροφορία που μας έδωσε ήδη από την αρχή του λόγου του και η οποία αφορά την αιτία του θανάτου της Κλεόπας, σε αυτό το σημείο του λόγου, παραθέτει μία ακόμα πληροφορία για την Κλεόπα σύμφωνα με την οποία την θέλει να ασπάζεται οικειοθελώς τον μοναχισμό λίγο πριν το τέλος της ζωής της λόγω του ότι υπήρξε ιδιαίτερα ευσεβής¹¹⁸. Έπειτα, καταφεύγει στην καταγραφή ενός παραδείγματος και πάλι από τον χώρο των πέντε κοινών αισθήσεων, μέσω του οποίου αποδίδεται εκ νέου η θλιβερή πραγματικότητα και επισημαίνεται περισσότερο ο πόνος του συζύγου της. Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας παρουσιάζει τον Θεόδωρο ανήμπορο να δει, να αναπνεύσει, να ακούσει, να μιλήσει εξαιτίας της οδύνης που βίωσε από το αναπάντεχο συμβάν της απώλειας της συζύγου της. Η απορία του συγγραφέα κατά την οποία αναρωτιέται ποια ήταν τελικά η αιτία όλων αυτών των συμφορών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί κοινό μοτίβο της συγγραφικής ικανότητας του Πεπαγωμένου, αφού αφενός εντοπίζεται τακτικά στη ροή του λόγου και αφετέρου στοχεύει στο να αποδώσει με μεγαλύτερη σαφήνεια την αλλαγή του τοπίου, προσδίδοντας ένα περισσότερο έντονο συναισθηματικό υπόβαθρο¹¹⁹.

Στην πορεία του λόγου γίνεται αναφορά στις ομάδες των ανθρώπων που ήλθαν αντιμέτωποι με τον θρήνο, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο την βασίλισσα πρότυπο φιλανθρωπίας. Πρώτος απ' όλους θρηνεί το στολίδι του Μυστρά, ο θειότατος δεσπότης, τόσο σωματικά όσο και πνευματικά γιατί ξεχώρισε και για το κάλλος της αλλά και για τις πράξεις της υπερέχοντας κατά πολύ από τις μέχρι τότε αξιομνημόνευτες βασίλισσες. Ακολουθεί η ανήλικη κόρη της Κλεόπας, η οποία απορφανίστηκε από τα μητρικά βουλεύματα σε ηλικία μόλις τεσσάρων ετών. Θρηνούν όμως και οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας για τους οποίους η πριγκίπισσα μερίμνησε ιδιαίτερα προσφέροντας τη βοήθειά της και την προστασία της. Την θρηνούν για την εύνοια που έδειξε σ αυτούς, καθώς, επίσης, και για το γεγονός ότι η οικουμένη έχασε έναν μοναδικό και εξαιρετο ευεργέτη. Επιπλέον οι φτωχοί, η ζωή των οποίων έλαβε πνοή χάρη στις προσφορές της σε επίπεδο επιβίωσης, αφού συχνά μαγείρευε γι' αυτούς, μάζευε ξύλα χωρίς να υπολογίζει τον αριθμό αυτών και τον χρόνο που δαπανούσε για να βοηθήσει όσους την είχαν ανάγκη. Ακόμα, συμμετέχοντες στον θρήνο είναι και τα ορφανά παιδιά, τα οποία είχε θέσει υπό την προστασία της αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των αναγκών

¹¹⁸ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 227.5.113-115.

¹¹⁹ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 227.5.103-129.

τους. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η αναβίωση ενός εθίμου της αυλής που είχε εγκαταλειφθεί, σύμφωνα με το οποίο προσπαθούσε να θέσει υπό την προστασία της τα ορφανά παιδιά με σκοπό να τα υιοθετήσουν άνδρες και γυναίκες, φροντίζοντας με αυτόν τον τρόπο για την ανατροφή τους. Έδειχνε, λοιπόν, απεριόριστη μέριμνα και φροντίδα για τα ορφανά της οικουμένης, μία πράξη, η οποία παραπέμπει στον ρόλο που όφειλε να διαδραματίσει η δέσποινα στη βυζαντινή αυλή¹²⁰. Η ίδια, μάλιστα, είχε υπάρξει προστάτιδα για τις χήρες και τους ξένους. Ανάλογη αναφορά στις χήρες, τα ορφανά και στους αιχμαλώτους του πολέμου, για τους οποίους η Κλεόπα παρουσιάζεται ως προστάτιδά τους, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την ελεημοσύνη που έδειχνε για τα πρόσωπά τους και το πρότυπο της φιλόανθρωπης βασίλισσας, κάνει τόσο ο Νικηφόρος Χειλάς στον επικήδειό του για την Κλεόπα όσο και ο Βησσαρίων, δύο έργα τα οποία θα μελετήσουμε παρακάτω¹²¹. Ακόμα, η αναφορά στα στοιχεία της φύσης δεν θα μπορούσε να λείπει από τον εν λόγω επικήδειο. Χαρακτηριστικά ολόκληρη η πλάση, η θάλασσα, ο αέρας, θρηνούν το χαμό της μέσω μια καταιγίδας δακρύων αλλά και με τη σφοδρότητα των στεναγμών, παρόμοιο σκηνικό με αυτό που παρουσιάζει και ο Χειλάς στον λόγο του¹²².

Στον επίλογο, ο συγγραφέας αποδίδει στην Κλεόπα τον χαρακτηρισμό «πτώμα» της οικουμένης, «ήλιο» που επιβλέπει τα πάντα, παρομοιάζοντας έτσι την δέσποινα με το χρέος που έχει για τους υπηκόους του και ένας αυτοκράτορας, και φέρει πλέον καταστροφές πόλεων και συμφορές πολέμων, την πρόκληση πυρκαγιών και σεισμών, συμβάντα τα οποία μέχρι τώρα είχαν εξαφανιστεί από το προσκήνιο. Τα παραδείγματα αυτά χρησιμοποιούνται από τον Πεπαγωμένο για να τονίσει τη σοβαρότητα του θανάτου σε αντίθεση με το μέγεθος της συμφοράς που προκαλείται από αυτά. Αυτό, βέβαια, επιτυγχάνεται μέσα από τη χρήση της κλητικής προσφώνησης, στα σημεία όπου την προσφωνεί με τους χαρακτηρισμούς πτώμα και ήλιο αντίστοιχα. Ακολουθεί μία σύντομη αναφορά στο κάλλος των αρετών της εξαιτίας των οποίων κατάφερε να ξεχωρίσει από κάθε άλλη γυναικεία μορφή και η ομορφιά αυτή, της ψυχής ιδίως, την αξίωσε ικανή να βρίσκεται κοντά στον Θεό και τον σύζυγό της. Υποχρέωση όλων είναι η σύνθεση θρήνου για να εκφράσουν έμπρακτα τη λύπη τους για την απώλειά της. Τώρα, όλα τα όνειρα ανήκουν στο παρελθόν και ούτε τα δάκρυα δεν είναι ικανά να αποδώσουν κατάλληλα το πάθος της θλίψης για τη μακάρια βασίλισσα των Ρωμαίων. Το τοπίο στο περιβάλλον έχει

¹²⁰ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σσ. 228.6.149-154.

¹²¹ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 159.29 και βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ.152.16-18.

¹²² Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σσ. 227.6.130 - 228.6.161 και βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ.151.25.

αλλάξει ριζικά, πράγμα απόλυτα συνυφασμένο με την αλλαγή της τύχης. Η αναγγελία του θανάτου της σκόρπισε παντού το σκοτάδι με αποτέλεσμα η πλάση να χάσει την ομορφιά και τη χάρη της.

Έπειτα, η χρήση ταυτόσημων επιθέτων (θειοτάτη - αγιοτάτη - οσιοτάτη) υποδηλώνει για ακόμα μία φορά την έντονη σχέση της βασίλισσας με τα θεία. Από προσωπική της βούληση αφοσιώθηκε στον Θεό και ακολούθησε τα προστάγματά του, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο αλλά και μέσω του ήθους που επέδειξε και των αγώνων που έφερε εις πέρας για το κοινό καλό της ανθρωπότητας, θάνατο άξιο σεβασμού και μνημόνευσης. Επιπροσθέτως, γίνεται εκ νέου αναφορά στην οδύνη του συνοδοιπόρου της ζωής της και στην άσκηση της εξουσίας, στον Θεόδωρο, δηλαδή, μοτίβα τα οποία αναλύσαμε ικανοποιητικά και παραπάνω¹²³. Τονίζεται με αυτόν τον τρόπο η προσφορά της εν γένει, η αγαθοσύνη που πρέσβευε, οδηγώντας όλους προς τον δρόμο του αγαθού. Ο λόγος, τελικά, κλείνει με μία διαπίστωση που αναφέρεται χρονικά στο μέλλον, ενώ μέχρι τώρα πουθενά στη ροή του λόγου δεν είδαμε να διαχωρίζονται με σαφήνεια οι χρονικές βαθμίδες του παρελθόντος και του παρόντος. Συμπερασματικά, παρόν και παρελθόν εναλλάσσονται τακτικά και συνυπάρχουν. Σύμφωνα με τη διαπίστωση αυτή, όντας η ίδια συνεργός του Θεού, τώρα συνεργός της ανθρωπότητας ως αναλγητικό του πόνου της θα είναι Αυτός, μόνο σε όσους ακολουθούν το θέλημά του¹²⁴.

¹²³ Βλ. πιο πάνω σσ. 48-49.

¹²⁴ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 229.8.178-195.

Ο επιτάφιος του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα

Συγγραφέας

Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων¹²⁵ αποτέλεσε μία από τις κυριότερες μορφές στον χώρο της φιλοσοφίας και των γραμμάτων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, περίπου το 1360, αναθρεμμένος από επιφανή οικογένεια, στοιχείο που, βέβαια, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο να αποκτήσει βαθιά γνώση σε γενικό επίπεδο και συγκεκριμένα να διαχειριστεί θέματα με θρησκευτικό, οικονομικό και ιστορικοπολιτικό χαρακτήρα. Ο θάνατός του τοποθετείται χρονολογικά ένα χρόνο πριν την επερχόμενη Άλωση της Πόλης, το έτος 1452. Κατά τη διάρκεια της ζωής του, μαθήτευσε κοντά στον εβραϊκής καταγωγής Ελισσαίο¹²⁶ από τον οποίο διδάχθηκε τον ζωροαστρισμό και τον πολυθεϊσμό, σπούδασε φιλοσοφία, ιστορία και νομικά. Εργάστηκε στην Κωνσταντινούπολη ως δάσκαλος μέχρι το 1410 και έπειτα πήγε στον Μυστρά, αφού εξορίστηκε από την Κωνσταντινούπολη λόγω της ιδιαίτερης αγάπης που έτρεφε για την αρχαία ελληνική θρησκεία. Στο Δεσποτάτο του Μυστρά¹²⁷, ο Πλήθων δίδαξε φιλοσοφία και λογοτεχνία και συνόδευσε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο¹²⁸ και τον Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄¹²⁹ στη σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας. Εκεί, ήρθε σε επαφή με αξιόλογους Ιταλούς ουμανιστές, οι οποίοι ενίσχυσαν βαθιά τον θαυμασμό που έτρεφε ο ίδιος για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, όντας φανατικός οπαδός της πλατωνικής φιλοσοφίας και, παράλληλα, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις της συνόδου δεδομένης της γνώσης που κατείχε στη λατινική γλώσσα¹³⁰.

Σε ό, τι αφορά τη Σύνοδο, γνωρίζουμε ήδη πως από μόνη της αποτέλεσε το

¹²⁵ Για τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθων βλ. στο PLP 3630.

¹²⁶ Για τον Ελισσαίο βλ. στο PLP 6022.

¹²⁷ Ο Μυστράς αποτελούσε τότε πρωτεύουσα του Μοριά, η οποία από το 1349 και έπειτα διοικούνταν από Έλληνες ηγεμόνες ως ένα ανεξάρτητο Δεσποτάτο που είχε γίνει τον καιρό εκείνο το κέντρο της ακμής του βυζαντινού πολιτισμού μέσα σε ένα επαρχιακό περιβάλλον, βλ. Nicol D., Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, σσ. 533-534.

¹²⁸ Για τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21481.

¹²⁹ Για τον Πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ βλ. στο PLP 9073.

¹³⁰ Βλ. Σολδάτος Χ., Πλήθων, σελ. 25.

αποκορύφωμα της πνευματικής συνάντησης Ανατολής και Δύσης, αφού κατά τη διάρκειά της σημειώθηκε ανταλλαγή φιλοσοφικών και θεολογικών αντιλήψεων ανάμεσα στους δύο χριστιανικούς κόσμους. Στην Ιταλία, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο νεοπλατωνιστής φιλόσοφος επικεντρώθηκε κατά κύριο λόγο στις διαφορές των ιδεών του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα με σκοπό να εξηγήσει ικανοποιητικά γιατί κρίνει τον Αριστοτέλη κατώτερο του Πλάτωνα και τελικά να επιτύχει τον προσανατολισμό του ευρωπαϊκού πνεύματος σε μία νέα προσέγγιση του κόσμου. Ακόμα, ήλθε σε επαφή με τον μετέπειτα ιδρυτή της Πλατωνικής Ακαδημίας, Cosimo de Medici, ενώ ταυτόχρονα συνέγραψε και τη μελέτη *«Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται»*, στηριζόμενη στις διαφορές των δύο φιλοσόφων, τις οποίες και δίδαξε¹³¹.

Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το και συγγραφικό έργο του Γεώργιου Γεμιστού. Αποτελείται ως επί το πλείστον από φιλοσοφικές πραγματείες, οι οποίες διαπνέονται από τα κλασικά ιδεώδη που ο ίδιος ασπαζόταν, από υπομνήματα πολιτικού χαρακτήρα για το Δεσποτάτο του Μυστρά, από έργα αστρολογικά και γεωγραφικά. Ως ένθερμος υποστηρικτής της πλατωνικής φιλοσοφίας, υπήρξε ο πρώτος βυζαντινός φιλόσοφος που τόλμησε να ασκήσει κριτική στο δόγμα της χριστιανοσύνης. Με την πράξη του αυτή, κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ήλθε σε σύγκρουση με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και υποστηρικτή της αριστοτελικής φιλοσοφίας, Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο¹³², ο οποίος έδωσε στο έργο του *«Νόμων Συγγραφής»* τον χαρακτηρισμό *«απαγορευμένο»*, ένας χαρακτηρισμός, ο οποίος οδήγησε τελικά στην πυρά του έργου¹³³.

Χρονολόγηση

Η εκφώνηση του επικήδειου λόγου του Πλήθωνα προς τιμήν της δοξασμένης βασίλισσας Κλεόπας Παλαιολογίνας τοποθετείται σε χρόνο ύστερο της ημέρας κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η τελετή της κηδείας της. Η ένδειξη που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση αυτή βρίσκεται στο κυρίως θέμα του λόγου, όπου συγκεκριμένα αναγράφεται μεταξύ των άλλων, ότι πρόσφατα η ίδια συμμετείχε στις ακολουθίες της Μεγάλης Εβδομάδας. Άλλωστε, η ημέρα του θανάτου της, όπως ήδη είδαμε παραπάνω στην εργασία στο σημείο όπου αναφέρθηκαν τα βιογραφικά στοιχεία της

¹³¹ Βλ. Νικολάου, Πληθωνικά, σελ 215.

¹³² Για τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο βλ. στο PLP 27304.

¹³³ Βλ. Nicol D., Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, σσ. 534-540.

δέσποινας¹³⁴ και που ασφαλώς θα μελετήσουμε και στην ανάλυση του κειμένου που ακολουθεί συνάδει με την ημέρα της Μεγάλης Παρασκευής του έτους 1433. Συνεπάγεται, λοιπόν, πως ο Πλήθων εκφώνησε τον λόγο του σε κάποια επιμνημόσυνη δέηση που πραγματοποιήθηκε για χάρη της Κλεόπας¹³⁵.

Κείμενο: *Πλήθωνος τοῦ σοφωτάτου μονωδία ἐπὶ τῇ ἀοιδίμῳ βασιλίδι Κλεόπῃ*¹³⁶.

Σχολιασμός

Ο Πλήθων ξεκινά τον επιτάφιό του με μία ρήση, η οποία, αδιαμφισβήτητα, παραπέμπει στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Υπαινίσσεται μια άποψη ενός από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας, και πιο συγκεκριμένα του Σόλωνα του Αθηναίου, μέσω της οποίας επισημαίνεται ιδιαίτερα το ευμετάβλητο της τύχης. Ο συγγραφέας, όντας γνώστης των αθηναϊκών πραγμάτων και ενστερνιζόμενος την άποψη του Σόλωνα, επισημαίνει μέσω αυτής πως κανένας δεν μπορεί να νιώθει σιγουριά μέσω των πράξεων του για την τύχη της ζωής του μέχρι να επέλθει η στιγμή του θανάτου, αλλά μόνο μέσω του ήθους και της αρετής μπορεί να κερδίσει την ευδαιμονία. Την ιδέα αυτή έχει συμμεριστεί και ο Σόλωνας σε ένα από τα αποφθέγματά του, το οποίο, μάλιστα, παραθέτει αυτούσιο στο περιεχόμενο της μονωδίας. Κατά τα λεγόμενα του Σόλωνα, λοιπόν, “πολλοί κακοί είναι πλούσιοι και πολλοί καλοί πεινάνε. Εμείς, όμως, δεν θα πουλήσουμε την αρετή μας για χάρη του πλούτου. Γιατί η αρετή είναι σταθερή, ενώ τα πλούτη όχι”. Οι ενάρετες πράξεις του ανθρώπου του εξασφαλίζουν την απόκτηση του υψίστου αγαθού. Η ορθή κρίση και η ηθική αρετή, ως αποτέλεσμα των πράξεών του, τον προφυλάσσει από την πράξη τυχόν αμαρτημάτων. Εφόσον οι επιτάφιοι λόγοι στοχεύουν μεταξύ των άλλων και στον έπαινο και την ανάδειξη των ηθικών πράξεων του νεκρού προσώπου, σύμφωνα με την άποψη που παραθέτει ο Πλήθων, θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς τους επιτάφιους λόγους ως τη μέγιστη αξιόπιστη πηγή για την απόδοση θρήνων διότι μέσω αυτών επισημαίνεται η σημασία της ηθικής αρετής. Δίνεται, συνεπώς, ιδιαίτερη έμφαση στην απόκτηση κάθε είδους αρετής ως βασικό στοιχείο σύνθεσης των επιταφίων, προσδίδοντας έναν περισσότερο ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα σε αυτό το πρώτο μέρος του λόγου¹³⁷.

¹³⁴ Βλ. παραπάνω, σσ. 41-42.

¹³⁵ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 168.5-10.

¹³⁶ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα = Σπ. Λάμπρος, ΠΠ, *Πλήθωνος τοῦ σοφωτάτου μονωδία ἐπὶ τῇ ἀοιδίμῳ βασιλίδι Κλεόπῃ*, τ.4, σσ. 161-175.

¹³⁷ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 161.1-164.11.

Σε δεύτερο στάδιο καταγράφεται από τον συγγραφέα η δυσκολία του εγχειρήματος αυτού αναφερόμενος στην ανάγκη όλων να μιλήσουν και να πλέξουν εγκώμιο για τη σύζυγο του πιο ιερού κυβερνήτη όλων, του Θεόδωρου Β' Παλαιολόγου, η οποία εξασφάλισε ένα καλό τέλος στη ζωή της, λόγω της αρετής που δέσποζε τόσο στις πράξεις της όσο και στον λόγο της. Υποχρέωση όλων, λοιπόν, είναι να εκφράσουν ευχαριστίες για το σεβασμό και την κατανόηση που πρέσβευε η ίδια και λόγω των ιδιαίτερων αυτών γνωρισμάτων προσέφερε πολλά στην οικουμένη. Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται στο κείμενο η χρονική βαθμίδα του παρόντος και ακολουθεί εκείνη του παρελθόντος, αν και σε αρκετά σημεία του λόγου ο συγγραφέας επιλέγει την εναλλαγή παρόντος και παρελθόντος ενώ άλλες φορές οι δύο βαθμίδες συνυπάρχουν¹³⁸.

Το θέμα της καταγωγής και του γένους επισημαίνονται ήδη από την έναρξη του κυρίως θέματος. Πιο συγκεκριμένα, εξυμνείται μια πριγκίπισσα δυτικής καταγωγής, προερχόμενη από τη γη της Ιταλίας, η οποία είχε κυριευθεί ολόκληρη από τους Ρωμαίους. Ως προς το γένος, ο Πλήθων υπενθύμισε στο πλήθος ότι ήταν απόγονος ηρωικών προγόνων με πείρα και επαρκή δεξιότητα στα πολεμικά πράγματα, στον τρόπο άσκησης της εξουσίας καθώς και στην ανάληψη αυτής. Λόγω της δύναμης αυτής που διέθετε ο οίκος των Μαλατέστα, φαίνεται πως κατάφεραν να ζήσουν με ευημερία¹³⁹. Δεν θα ήταν καθόλου παράλογο αν υποθέταμε πως η αναφορά στο αριστοκρατικό γένος της Κλεόπας, ενισχύει ταυτόχρονα και το κύρος του Θεοδώρου.

Έπειτα, ο λόγιος πλέκει το εγκώμιο της ομορφιάς της βασίλισσας, για του οποίου την επίτευξη ο συγγραφέας κινείται ανάμεσα σε δύο επίπεδα αντιπαραβάλλοντας εξωτερικά και εσωτερικά γνωρίσματα της Κλεόπας. Χαρακτηριστικά, από τη μία, προβάλλει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της εξωτερικής όψης της βασίλισσας και από την άλλη, μέσω αυτών, επιδιώκει να εμβαθύνει στον εσωτερικό της κόσμο. Ειδικότερα, πρόκειται για μία εξαιρετικά όμορφη και ικανή σύζυγο που ξεχώρισε για το ψηλό της ανάστημα και την ωριμότητα του χαρακτήρα της. Με αφορμή την ανάδειξη των σωματικών χαρισμάτων της δέσποινας, καταδεικνύει παράλληλα την ποιότητα της ψυχής της, η οποία βρίθκει αγνών συναισθημάτων. Έτσι, ο λόγιος καταλήγει στο συμπέρασμα πως η εικόνα του σώματος και συγκεκριμένα το κάλλος αυτού αποτέλεσε τον καθρέφτη της ψυχής της συγκρίνοντάς την παράλληλα με άλλες γυναίκες, η οποίες αν και διαθέτουν όμορφα εξωτερικά χαρακτηριστικά, υστερούν στην ομορφιά της ψυχής, κάτι το οποίο δεν υφίσταται για το πρόσωπο που μελετάμε.

¹³⁸ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 164.12-165.1.

¹³⁹ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 165.2-9.

Ο Πλήθων δεν παραλείπει, βέβαια, να τοποθετηθεί και ο ίδιος προσωπικά με μία δική του διαπίστωση. Διατυπώνει, λοιπόν, την άποψη πως η ομορφιά του σώματος επρόκειτο για δώρου Θεού και μέσω της αρετής αυτής έχει τη δυνατότητα κάποιος να γίνει περισσότερο όμοιος με το Θεό. Η εικόνα του αγάλματος, φυσικά, θα ήταν αδύνατο να παραλειφθεί από έναν τόσο μεγαλοπρεπή έπαινο, όντας, μάλιστα, κοινό μοτίβο των εγκωμίων βάσει της θεωρίας του Μενάνδρου για τη σύνθεση του βασιλικού λόγου, και δεδομένου ότι γίνεται και λόγος για ένα καλλιτέχνημα φύσεως εξαιτίας των ποικίλων αρετών που στόλιζαν το ήθος της. Κατά συνέπεια, εφόσον επιτάφιοι και εγκώμια συγκλίνουν σε αρκετά σημεία, εύλογα ο συγγραφέας επιλέγει και τη χρήση της εικόνας αυτής. Τα φυσικά χαρακτηριστικά και οι αρετές, οι οποίες σύμφωνα με τον συγγραφέα ήταν αποτέλεσμα μελέτης, την έκαναν να ξεχωρίσει από τις άλλες γυναίκες¹⁴⁰. Σχετικά με τις ηθικές αρετές, ο συγγραφέας προχωρά σε μία γενική απαρίθμηση στην αρχή και έπειτα πλαισιώνει την κάθε μία από αυτές ξεχωριστά με ειδικότερες λεπτομέρειες. Αναφέρει χαρακτηριστικά ως «στολίδια» του ήθους της τις αρετές της φρόνησης, της σωφροσύνης, της επιείκειας, της χρηστότητας, της ευσέβειας, της συζυγικής πίστης και της γενναιότητας, μία αρετή η οποία εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στους επαίνους του ανδρικού φύλου. Ακολούθως, επιλέγει να τις αναλύσει διεξοδικότερα αφιερώνοντας για την κάθε μια ξεχωριστά μία σύντομη παράγραφο αλλά περιεκτική συνάμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια¹⁴¹.

Πιο συγκεκριμένα, επιλέγει να αναφερθεί σε μεγαλύτερη έκταση στην αρετή της φρόνησης, της σωφροσύνης, της επιείκειας, της ευσέβειας και της συζυγικής υπακοής και αγάπης. Ίσως, οι αρετές αυτές να ήταν, κατά τον φιλόσοφό μας, εκείνες που συνέβαλαν με τρόπο καθοριστικό στη διαμόρφωση του ηθικού υπόβαθρου της βασίλισσας και γι' αυτόν τον λόγο να κρίθηκαν άξιες επαίνου. Θα μπορούσαμε, ακόμα, να θεωρήσουμε ότι η αναφορά στις αρετές ενισχύει την προσπάθεια του Πλήθωνα να εντάξει στο ηθικό του σύστημα ιδέες ανάλογες με εκείνες του Πλάτωνα, να ακολουθήσει, δηλαδή, την πλατωνική προέλευση της θεωρίας των αρετών. Δεδομένων όλων αυτών, εξυμνεί την Κλεόπα για τη φρόνηση και τη σωφροσύνη. Η φρόνηση, αφενός, ενισχύει την ορθή κρίση του ανθρώπου να πράξει ταρέποντα στη ζωή του, οξύνοντας, παράλληλα, τη δύναμη της σοφίας για να φέρει εις πέρας τον σκοπό του και η σωφροσύνη, αφετέρου, καθορίζει τη σχέση του ανθρώπου με τις άλογες επιθυμίες. Η Κλεόπα, ως απόδειξη της σωφροσύνης, απέβαλε τελικά τον

¹⁴⁰ Αναφορά στην απόκτηση αρετών μέσω της μελέτης και της πρακτικής εξάσκησης με αποτέλεσμα την υπεροχή της Κλεόπας από τις υπόλοιπες γυναίκες κάνει και στο δικό του επικήδειο για την Κλεόπα ο Νικηφόρος Χειλάς, όπως θα δούμε και παρακάτω. Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 147.15-17.

¹⁴¹ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 165.9-166.9.

τρόπο διαβίωσης και τα ήθη των Ιταλών και συμμορφώθηκε στα βυζαντινά ήθη με τόση επιτυχία ώστε ξεπέρασε κάθε βυζαντινή δέσποινα. Ξεχώρισε, επίσης, για την επιείκεια που έδειξε ακόμα και όσους βυθίστηκαν στην αμαρτία με αποτέλεσμα την απομάκρυνσή τους από τον δρόμο του Θεού, αλλά και για την ευσέβεια ως απόδειξη της λατρείας της προς τα θεία, αφού ασκούσε ανελλιπώς τα θρησκευτικά της καθήκοντα και ακολούθησε τον βυζαντινό τρόπο ζωής. Αναφορά στην ευσέβεια της Κλεόπας έκανε και στον δικό του επικήδειο, τον οποίο μελετήσαμε προηγουμένως, ο Δημήτριος Πεπαγωμένος¹⁴².

Η συζυγική πίστη και αγάπη δεν θα ήταν πρόπον να απουσιάζουν από τον κόσμο των αρετών της δέσποινας, αλλά ούτε και η γενναιότητα της ψυχής, η οποία, αν και άρμοζε περισσότερο ως αρετή στο ανδρικό φύλο. Κατά τον Πλήθωνα, οι αρετές αυτές ήταν αποτέλεσμα προσωπικής μελέτης και εξάσκησης της ίδιας, ένα γνώρισμα, για το οποίο η Κλεόπα θα υμνηθεί αργότερα και από τον Νικηφόρο Χειλά στην αντίστοιχη μονωδία του¹⁴³.

Ως αιτία θανάτου της Κλεόπας, ο συγγραφέας καταγράφει μια οξύτατη ασθένεια, η οποία ήταν αδύνατον να θεραπευτεί ακόμα και με τη χορήγηση φαρμάκων. Ενώ από τη μία, λοιπόν, ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στον Θεό εξαιτίας όλων εκείνων των αγαθών που είχε λάβει από τον Ίδιο, από την άλλη αποτέλεσε ταυτόχρονα την αιτία να σκορπιστεί η απελπισία και η οδύνη, τόσο στους υπηκόους της αλλά προπαντός στον ίδιο τον ηγεμόνα και σύζυγό της, Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο¹⁴⁴. Άλλωστε, γνωρίζουμε πως τελικός αποδέκτης των εγκωμίων και των θρήνων είναι ο ίδιος ο αυτοκράτορας, αφού μέσω των αρετών της συζύγου του, εξυψώνεται ταυτόχρονα και η δική του δημόσια εικόνα, ιδίως με τη στάση που κράτησε απέναντι στη σύζυγό του.

Στην πορεία της μονωδίας, ο συγγραφέας επικεντρώνεται σε δύο ιδιαίτερα θέματα για τους βυζαντινούς λόγους, τα οποία πλαισιώνουν με τη σειρά τους τα επιχειρήματα παρηγοριάς τόσο για τον ίδιο τον δεσπότη του Μυστρά, αλλά και για ολόκληρη την οικουμένη λόγω της συμφοράς που κλήθηκε να αντιμετωπίσει. Η σημασία της αθανασίας της ψυχής όπως, επίσης, και το ζήτημα της αυτοκτονίας έχουν αναλγητική δράση και λειτουργούν ως παρηγορητικά επιχειρήματα για τον πόνο εξαιτίας του δυστυχούς συμβάντος που έπληξε τους πάντες¹⁴⁵.

Ο συγγραφέας τονίζει ότι υπάρχει ένα μέρος της ψυχής του ανθρώπου που είναι αθάνατο, το οποίο, μάλιστα, κρίνει ως το πιο σημαντικό κομμάτι της ανθρώπινης

¹⁴² Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σσ. 225.64-226.83.

¹⁴³ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 166.10-168.4, βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 147.1-4 και σ. 147.15-17.

¹⁴⁴ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 166.10-15.

¹⁴⁵ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 169.1-172.5.

ύπαρξης, και ένα που είναι θνητό. Αντιμετωπίζει το σώμα σαν ένα κομμάτι ενδύματος που όταν το αφαιρεί κανείς από πάνω του είναι λάθος να θρηνεί για την κίνηση αυτή, αφού το σημαντικότερο μέρος αυτού έχει μεταφερθεί σε μια ανώτερη ζωή. Η άποψη αυτή αποτελεί ένα είδος προετοιμασίας προς τη μεταθανάτια ζωή, η οποία είναι αλληλένδετη με τη σχέση κάποιου με τα θεία πράγματα όντας ακόμα εν ζωή. Ανάλογη ήταν και η ζωή της Κλεόπας. Αντιθέτως, ένα άτομο που δεν φέρεται με σεβασμό στα θεία προστάγματα, είναι αδύνατο να αποκτήσει το πλεονέκτημα της μεταθανάτιας ζωής. Η ευσέβεια προετοιμάζει την ψυχή να γευτεί τα αθάνατα πράγματα. Ο Πλήθων ισχυρίζεται και ενθαρρύνει, παράλληλα, το πλήθος που τον ακούει ότι η μεταθανάτια ζωή υφίσταται και συνεπώς δεν πρέπει κανείς να λυπάται όταν φεύγει από τη ζωή κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο, γιατί θα το ξανασυναντήσει σε μία άλλη ζωή. Το σώμα είναι το θνητό μέρος που φεύγει, ενώ η ψυχή η αθάνατη γιατί μένει για πάντα στη θύμηση όλων. Άρα, στον θάνατο η ψυχή δεν διαλύεται και έτσι πρέπει να τιμά κανείς του πεθαμένου, αφού οι τιμές στους νεκρούς ισοδυναμούν με αυτές που δίνει κανείς και στον Θεό. Με το θέμα της απώλειας, ο συγγραφέας αρπάζει την ευκαιρία να καταπραΰνει τον πόνο του Θεόδωρου και να του δώσει κουράγιο, υπενθυμίζοντάς του ότι λόγω της βαθιάς πίστης που είχε το βασιλικό ζεύγος προς τα θεία, οι ψυχές του ενωθούν εκ νέου στη μεταθανάτια ζωή. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι οι προσωπικές απόψεις που προβάλλει ο Πλήθων εδώ, είναι έντονα επηρεασμένες τόσο από την Πλατωνική φιλοσοφία όσο και από την χριστιανική κοσμοαντίληψη. Ο Πλάτωνας, χαρακτηριστικά, είχε ήδη μιλήσει για την αθανασία και για τη μεταθανάτια ζωή και στην «Απολογία» του αλλά και στον «Φαίδωνα» και στον «Φαίδρο», αν και σαν άποψη υπάρχει και στην χριστιανική κοσμοαντίληψη¹⁴⁶.

Το θέμα της αυτοκτονίας από την άλλη εγείρει το ενδιαφέρον των ακροατών. Ο συγγραφέας προχωράει σε μία επιμέρους διάκριση των λογικών και άλογων όντων. Τα λογικά όντα έχουν συμμορφωθεί με τα θεϊκά προστάγματα ενώ τα άλογα δεν έχουν την αντίληψη αυτού με αποτέλεσμα να στερούνται την αιωνιότητα. Ο άνθρωπος, όντας λογικό ον αλλά και έχοντας κοινά στοιχεία με τον Θεό, δεν θα μπορούσε να μην αποκτήσει μέσω των πράξεων του το χάρισμα να κατανοήσει την αιωνιότητα και να εξασφαλίσει την αθανασία της ψυχής του. Ο συγγραφέας από την άλλη, χαρακτηρίζει τα άλογα όντα ως μη ικανά να δεχθούν την ανυπαρξία τους σε

¹⁴⁶ Το ίδιο θέμα απαντά και σε άλλους συγγραφείς που συνέθεσαν επιταφίους προς τιμήν της Κλεόπας Παλαιολογίνας, όπως ο Δημήτριος Πεπαγωμένος (βλ. πιο πάνω, σ. 49) και ο Βησσαρίων, όπως συγκεκριμένα θα μελετήσουμε παρακάτω.

αντίθεση με τα λογικά όντα, όπως ο άνθρωπος, ο οποίος καλό θα ήταν θεωρεί το θάνατο περισσότερο ως ένα είδος μετάβασης σε μια ανώτερη μορφή ύπαρξης, υπονοώντας με αυτόν τον τρόπο ότι η ψυχή, η οποία συνάδει με τη ζωή του ανθρώπου επί γης, δεν πεθαίνει ακόμα και έπειτα από τον θάνατο αυτού. Γι' αυτό και προτρέπει να αντιμετωπίζει κανείς τον θάνατο ως τη φυγή σε μια ανώτερη μορφή που κυβερνάται από τον Θεό¹⁴⁷.

Αν, λοιπόν, έχουμε όλοι την άποψη ότι η ψυχή είναι αθάνατη και δεν πεθαίνει, τότε θα μπορούμε να είμαστε περισσότερο φιλικά διακείμενοι στην ιδέα του θανάτου και θα αντιμετωπίζαμε περισσότερο ήπια και με εγκράτεια την ανθρώπινη απώλεια, χωρίς να βρεθεί σε έντονη σύγχυση ο ψυχικός μας κόσμος. Τα λόγια και οι ιδέες του Πλήθωνα σχετικά με το θέμα της αθανασίας της ψυχής φαίνεται πως αποσκοπούσαν, ασφαλώς, στην παρηγοριά του ηγεμόνα. Ο συγγραφέας επεδίωξε, μέσω των λόγων του, να παρηγορήσει και να ενθαρρύνει τον Θεόδωρο, απαλύνοντας κατά κάποιο τρόπο τον πόνο της ψυχής του και βοηθώντας τον να μην βρεθεί σε απόγνωση αφού βασικός σκοπός της ύπαρξης του ήταν να υπηρετήσει το κοινό καλό. Η αδιάκοπη πίστη στο Θεό εξασφαλίζει σε κάποιον το δρόμο της σωτηρίας, ο οποίος δεν είναι άλλος από εκείνον της μεταθανάτιας ζωής.

Ο παρών λόγος κλείνει με μία υπενθύμιση στους ανθρώπους για το καθήκον τους και την έμπρακτη αγάπη προς τον Θεό, αφού ο ίδιος δικαιολογημένα έχει χαρακτηριστεί ως η σωτήρια δύναμη για όλη την ανθρωπότητα και τα προβλήματα που αυτή αντιμετωπίζει συνεχώς. Δηλαδή, μόνο με την υπακοή και την πίστη προς τα θεία θα εξασφαλιστεί η σωτηρία του γένους. Ο χρόνος των ρημάτων που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στον επίλογο δεν είναι άλλος από τον μέλλοντα. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έτσι ολοκληρώνεται και η χρονική βαθμίδα του μέλλοντος. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, πως ο λόγος δεν κλείνει με την στερεότυπη ευχή, κατά την οποία ο εκάστοτε συγγραφέας εύχεται να μην λησμονηθεί η μνήμη του προσώπου που επαινείται στο πέραςμα του χρόνου, αλλά αντίθετα με ένα μήνυμα για όλη την οικουμένη σύμφωνα με το οποίο επισημαίνεται ποιο πρέπει να είναι το καθήκον των ανθρώπων προς τον Θεό με αποτέλεσμα την εξασφάλιση της κοινής ευημερίας¹⁴⁸.

Ο επιτάφιος του Νικηφόρου Πρίγκιπα Χειλά

¹⁴⁷ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 172.6-174.4.

¹⁴⁸ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 174.5-11.

Συγγραφέας

Ο Νικηφόρος Πρίγκιπας Χειλάς γεννήθηκε περίπου το 1400 και απεβίωσε σε σχετικά ώριμη ηλικία το 1470¹⁴⁹. Ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας του Μυστρά. Το σύνολο των πληροφοριών που έχουμε στη διάθεσή μας για τη ζωή και τη δράση του Χειλά προέρχεται κατά κύριο λόγο από την αλληλογραφία που είχε με άλλες γνωστές προσωπικότητες, όπως πράγματι επιβεβαιώνει η αλληλογραφία που ενδεικτικά διατηρούσε με τον Ιωάννη Ευγενικό¹⁵⁰, τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο¹⁵¹ αλλά και με τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα¹⁵². Από την αλληλογραφία αυτή προκύπτει ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερα μορφωμένο άτομο, το οποίο απολάμβανε την εύνοια της οικογένειας των Παλαιολόγων. Σχετικά με τη συγγραφική του δραστηριότητα, ο επιτάφιος που αφιέρωσε στην Κλεόπα Παλαιολογίνα υπήρξε το μοναδικό έργο μέσω του οποίου κατάφερε να μείνει γνωστός σε εμάς¹⁵³.

Χρονολόγηση

Σύμφωνα με τον Sideras αλλά και μέσα από συγκεκριμένες, νοηματικές κατά κύριο λόγο ενδείξεις που ενυπάρχουν σε όλη την έκταση του λόγου, η ημέρα εκφώνησης του παρόντα λόγου, αδιαμφισβήτητα, έπεται της ημέρας του θανάτου και της ταφής της Κλεόπας. Οι ενδείξεις που υπάρχουν επιβεβαιώνουν ότι βρισκόμαστε ήδη στον τάφο της βασίλισσας. Συνεπώς, ο Χειλάς απήγγειλε τον λόγο του για την Κλεόπα σε κάποια μεταγενέστερη ημέρα, και ακόμα πιο πιθανό είναι ο λόγος να εκφωνήθηκε σε κάποια επιμνημόσυνη δέηση προς τιμήν της¹⁵⁴.

Κείμενο: *Μονωδία επί τῆ θειοτάτῃ καί εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν τῆ ἀοιδίμῳ μακαριτίδῃ βασιλίσῃ Κλεόπῃ τῆ παλαιολογίνα πονηθεῖσα πρίγκιπι τῷ Χεῖλα*¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Για τον Νικηφόρο Πρίγκιπα Χειλά βλ. στο PLP 30767 και Sideras, Grabreden, σ. 356.

¹⁵⁰ Για τον Ιωάννη Ευγενικό βλ. στο PLP 6189.

¹⁵¹ Για τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο βλ. στο PLP 27304.

¹⁵² Για τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα βλ. παραπάνω, σσ. 51-52.

¹⁵³ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 356.

¹⁵⁴ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 356-357.

¹⁵⁵ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα= Σπ. Λάμπρος, *Μονωδία επί τῆ θειοτάτῃ καί εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν τῆ ἀοιδίμῳ μακαριτίδῃ βασιλίσῃ Κλεόπῃ τῆ παλαιολογίνα πονηθεῖσα πρίγκιπι τῷ Χεῖλα*, ΠΠ, τ. 4, σσ. 144-152.

Σχολιασμος

Στο προοίμιο του επιταφίου λόγου που μελετάμε, ο συγγραφέας επιδιώκει να αποδώσει την πρέπουσα σημασία και να καταστήσει με περισσότερο σαφή λόγια τη σημασία των θρήνων γενικά αλλά και τη σύνθεση αυτών ειδικά για όλα τα θανόντα πρόσωπα αλλά και για τις προσωπικότητες εκείνες που με το ήθος τους και τις αρετές τους άφησαν το στίγμα τους στην εποχή τους. Η Κλεόπα, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Χειλά, υπήρξε μια από τις πιο άριστες και γεμάτη αγιοσύνη βασίλισσες. Συνεπώς, το πρώτο τμήμα του λόγου απαρτίζεται από μια γενική αναφορά που κάνει ο Χειλάς στην αξία του θρήνου, όπως άλλωστε προστάζει και η ρητορική θεωρία και όπως χαρακτηριστικά έχουμε δει να συμβαίνει από τη μελέτη των επικήδειων μέχρι τώρα. Οι θρήνοι αποτελούν το μέσο ανταπόδοσης και των ευχαριστιών συνάμα όλης της οικουμένης για τις προσφορές και τις ευεργεσίες που έλαβαν όλοι χάρη της Κλεόπας. Η δυσκολία του εγχειρήματος εντοπίζεται στο σημείο του κειμένου, όπου ο συγγραφέας υπερασπίζεται την άποψη ότι τα δάκρυα δεν είναι αρκετά από μόνα τους για να αποδώσει κανείς τη συμφορά που προκλήθηκε εξαιτίας του θανάτου της αλλά και ούτε είναι πρόπον να βυθιστεί κανείς στη σιωπή. Υποχρέωση όλων είναι η σύνθεση θρήνου αντάξιου των καλών που πρόσφερε και πόσο μάλλον όταν ο θρήνος αυτός φέρει το ίδιο πάθος με εκείνους του προφήτη Ιερεμία που εντοπίζονται στην Καινή Διαθήκη. Ακόμα και οι πιο σκληρόκαρδοι άνθρωποι παρουσιάζονται ψυχολογικά αδύναμοι όταν φέρνουν στο νου τους την εικόνα της Κλεόπας, ένα μοτίβο που το συναντά κανείς με επαναλαμβανόμενη συχνότητα στους επιταφίους λόγους¹⁵⁶.

Έπειτα, ο Χειλάς κάνει μια σύντομη αναφορά στα πρόσωπα και στις ομάδες γενικότερα που θρήνησαν περισσότερο από όλους την απώλεια της πριγκίπισσας, ανάλογη με εκείνη που εντοπίζεται και στον λόγο του Δ. Πεπαγωμένου¹⁵⁷. Χρησιμοποιεί το ρήμα «πενθώ» σε χρόνο ενεστώτα, η χρήση του οποίου μας βοηθά, βέβαια, να αντιληφθούμε ότι βρισκόμαστε στη χρονική βαθμίδα του παρόντος, καθώς ό, τι συμβαίνει λαμβάνει χώρα σε χρόνο παροντικό και πραγματικό συνάμα. Πιο συγκεκριμένα, μάλιστα, τη δεδομένη χρονική στιγμή λυπούνται περισσότερο από όλους, όχι μόνο ο σύζυγος της Κλεόπας και παράλληλα δεσπότης του Μυστρά, Θεόδωρος Β΄ αλλά και οι συγγενείς της, και η αγαπημένη της κόρη, Ελένη Παλαιολογίνα, και οι ιερείς, και οι μοναχοί και όλες οι πόλεις και τα χωριά. Κατά συνέπεια, η απώλεια και ο θρήνος της προσωπικότητας αυτής ήταν ιδιαίτερα

¹⁵⁶ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 154.5-7. Βλ. επίσης Sideras, Grabreden, σ. 531.19-20.

¹⁵⁷ Βλ. Πεπαγωμένου, Κλεόπα, σσ. 227.130-228.161 και πιο πάνω σσ. 51-52.

σημαντικός από τη μία, ενώ από την άλλη με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται παράλληλα και η εξύψωση του συζύγου της, διότι η ίδια υπήρξε λαοφιλής και αγαπητή σε ολόκληρο τον βυζαντινό λαό¹⁵⁸.

Από το τμήμα του λόγου που ακολουθεί και έπειτα η αφήγηση στρέφεται στη χρονική βαθμίδα του παρελθόντος. Ο Χειλάς στο σημείο αυτό κάνει λόγο για την καταγωγή της δέσποινας. Πρόκειται, λοιπόν, για μία δέσποινα δυτικής καταγωγής, από τη γη της Εσπερίας¹⁵⁹ συγκεκριμένα, με ένδοξες ρίζες. Ωστόσο, φαίνεται πως η ίδια στάθηκε εγκρατής συναισθημάτων επίδειξης και δεν υπερηφανεύτηκε ποτέ για την ένδοξη γενεαλογία της¹⁶⁰. Από τη Δύση, λοιπόν, τώρα την υποδέχτηκε στα χώματά της η γη του Πέλοπος, δηλαδή η περιοχή της Πελοποννήσου. Ο Μυστράς είχε γνωρίσει αξιόλογη πολιτιστική λάμψη και είχε αναδειχθεί σε λαμπρό κέντρο. Ένα ακόμα στολίδι που συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη αυτή ήταν και η δράση της αξιομνημόνευτης βασίλισσάς μας. Εξάλλου, το έτος που απεβίωσε η ίδια, ο Θεόδωρος είχε οριστεί ήδη ηγεμόνας του Μυστρά¹⁶¹. Δικαιολογημένα, λοιπόν, επιλέχτηκε ως τόπος ενταφιασμού της Κλεόπας η γη της Πελοποννήσου, κάτι το οποίο αδιαμφισβήτητα γνωρίζουμε και από τις πηγές. Ο συγγραφέας στο σημείο αυτό κάνει αναφορά και στη στέψη της Κλεόπας με τα βασιλικά σύμβολα ως πριγκίπισσας από τον Θεόδωρο και συμπαραστάτη του ταυτόχρονα στην διακυβέρνηση της εξουσίας¹⁶².

Στην πορεία του επιταφίου, ο συγγραφέας πραγματώνει τον έπαινο της ωραιότητας της Κλεόπας, ο οποίος αποτελεί κοινό μοτίβο τόσο των επιταφίων όσο και των εγκωμίων αντίστοιχα. Και σε αυτόν τον λόγο, λοιπόν, η δέσποινα αντιπροσωπεύει επάξια την εικόνα του θαυμαστού και περίτεχνου αγάλματος, δομημένο με κάθε είδος αρετής και χάρις. Μάλιστα, φαίνεται να υπερέχει όλων, αφού ο Χειλάς την κατατάσσει πρώτη απ' όλες λόγω του κάλλους της και των αρετών, αλλά περισσότερο γιατί υπηρέτησε στον ύψιστο βαθμό τα συζυγικά της καθήκοντα ως συμπαραστάτης του συζύγου της¹⁶³.

Ακολουθεί ακόμα μια επανάληψη σχετικά με την σπουδαιότητα και τη σημασία των θρήνων, αφού μόνο οι θρήνοι είναι το κατάλληλο μέσο να διεκτραγωδηθεί η συμφορά που προκλήθηκε και να υμνηθεί η Κλεόπα. Οι ελπίδες που γεννήθηκαν για όλη την ανθρωπότητα με τις ευεργεσίες της στο παρελθόν, τώρα έχουν δώσει τη θέση τους

¹⁵⁸ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 145.11-16.

¹⁵⁹ Το όνομα *έσπερία* παραπέμπει σε μία δεύτερη ονομασία της Δύσης.

¹⁶⁰ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 145.18-20.

¹⁶¹ Για τον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21459.

¹⁶² Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 145.22-25.

¹⁶³ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σσ. 145.22-146.7.

στην ματαιοδοξία. Ο παραλληλισμός αυτός δηλώνεται εύστοχα με την έκφραση «πίθον του Ασκραίου». Πρόκειται για μία έκφραση που αναμφίβολα παραπέμπει στο έργο του Ησίοδου με τίτλο «Ασκραίου τα ευρισκόμενα», στο οποίο χρησιμοποιεί τη φράση αυτή για να δηλώσει την έννοια της ματαιοπονίας¹⁶⁴. Εμπνευσμένος, λοιπόν, εδώ από τον Ησίοδο παρουσιάζεται ο Χειλάς με σκοπό να επιδείξει τη μεταστροφή της τύχης, πως, δηλαδή, από την ευτυχία γεννήθηκε η δυστυχία και πως από τους επαίνους τώρα η Κλεόπα είναι άξια μόνο θρηνητικών εγκωμίων επιδεικνύοντας ταυτόχρονα την κλασική του παιδεία μέσω του παραδείγματος αυτού¹⁶⁵.

Σειρά έχει, πάλι, στον λόγο ένα ακόμα εγκώμιο στην ωραιότητα. Για δεύτερη φορά στον επικήδειο γίνεται αναφορά στην εικόνα του αγάλματος με απώτερο σκοπό του συγγραφέα να επαινέσει το ανδρείο φρόνημα της βασίλισσας. Την παρουσιάζει ως λαμπρό στολίδι, στο οποίο τα εξωτερικά και τα εσωτερικά χαρακτηριστικά της Κλεόπας συνυπάρχουν ταυτόχρονα, όντας στήριγμα για τον σύζυγό της. Συνεπώς, τα στοιχεία της ωραιότητας και η στάση που κράτησε πλάι στον σύζυγό της ως συμπαραστάτης και συνοδοιπόρος στη ζωή του συνυπάρχουν και πάλι. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, πως ο έπαινος των εσωτερικών και των εξωτερικών γνωρισμάτων ταυτόχρονα εντοπίζεται και στον λόγο του Πλήθωνα¹⁶⁶. Δεν θα ήταν, λοιπόν, καθόλου παράλογο να υποθέσουμε ότι πρόκειται για κοινό χαρακτηριστικό των επιταφίων που έχουν συνταχθεί προς τιμήν της αφενός και αφετέρου αντιλαμβανόμαστε με αυτό τον τρόπο τις επιρροές που άσκησε ο κάθε λόγιος με τη σειρά του σε όσους πραγματεύτηκαν και συνέγραψαν επιτάφιο για την Κλεόπα¹⁶⁷. Μέσω του χωρίου αυτού, ο συγγραφέας πετυχαίνει τελικά να αναδείξει την Κλεόπα ως βασίλισσα καθώς, επίσης, και τον ρόλο που η ίδια έπρεπε να διαδραματίσει σύμφωνα με τις ανάγκες της εποχής.

Ο Χειλάς, βέβαια, κρίνει απαραίτητο να επισημάνει την υπεροχή της δέσποινας τόσο ανάμεσα σε σύγχρονές της όσο και ανάμεσα σε παλαιότερες βασίλισσες. Την κατατάσσει πρώτη από όλες στην ιεραρχική κλίμακα, κάτι που την κάνει να ξεχωρίζει στα μάτια όλων. Διέθετε μεταξύ των άλλων ανδρείο φρόνημα και η δύναμη της ψυχής της, γεμάτη αγιοσύνη και αγνότητα, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην απόκτηση της συγκεκριμένης θέσης. Ξεχώριζε, επίσης, για τους ευγενείς τρόπους συμπεριφοράς αλλά και το μοναδικό χάρισμα που διέθετε να αντιμετωπίζει όλες τις καταστάσεις της ζωής της έχοντας ως γνώμονα και καθοδηγητή της την αρετή της

¹⁶⁴ Βλ. Liddell H. G.- Scott R., Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας, λήμμα *ματαιοπονία*.

¹⁶⁵ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 146.7-14.

¹⁶⁶ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σσ. 165.9-166.9.

¹⁶⁷ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 146.14-20.

σοφίας, όπως άρμοζε σε κάθε μέλος μιας βασιλικής οικογένειας¹⁶⁸.

Εκτός, όμως από τους βασιλικούς τρόπους συμπεριφοράς που ακολουθούσε η Κλεόπα, το θέμα της ευσέβειας δεν θα ήταν πρέπον να μην υμνηθεί ανάλογα και στον παρόντα λόγο, και, μάλιστα, ο συγγραφέας εμμένει αρκετά σε αυτό. Είναι πολύ πιθανό, η αναφορά στην αγάπη προς τα θεία να έχει ταυτόχρονα παραιναιτικό χαρακτήρα για το ακροατήριο που άκουγε την μονωδία του Χειλά στην προκειμένη περίπτωση αλλά και κάθε λόγο γενικά με αναφορές στα θεία, με σκοπό να οδηγήσει τους ακροατές προς τον δρόμο του Θεού. Η εν λόγω δέσποινα τηρούσε και τελούσε με ευλάβεια τα θρησκευτικά της καθήκοντα. Η προσευχή προς τον Θεό αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς της και μάλιστα προσευχόταν για πολλές ώρες, όρθια, χωρίς να πέφτει στα γόνατα. Οι πράξεις τις αυτές, αναμφίβολα, συνηγορούν στην υπόθεση των περισσοτέρων μελετητών, σύμφωνα με την οποία η Κλεόπα μεταστράφηκε οικειοθελώς στο ορθόδοξο δόγμα. Η μεταστροφή επιβεβαιώνεται και από την κατάνυξη που ένιωθε η ίδια με την αδιάκοπη μελέτη των θείων κειμένων, η οποία είχε συμβουλευτικό και παραιναιτικό, κατά κύριο λόγο, χαρακτήρα, διότι απέβλεπε στην αυτοβελτίωσή της, δεδομένου ότι λειτουργούσε στη ζωή της με γνώμονα τα θεία προστάγματα. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι πέρα από την ικανότητα της ανάγνωσης που διέθετε η δέσποινα, φαίνεται πως κατανοούσε ικανοποιητικά τα βυζαντινά κείμενα, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο και το μορφωτικό της επίπεδο. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι ο ρόλος της επί γης μοιάζει με εκείνον του Θεού, αφού απώτερος σκοπός της ήταν οι γενναιόδωρες ευεργεσίες της σε όλη την οικουμένη και η μέριμνα των υπηκόων της, επιβεβαιώνοντας, συνεπώς, ότι μέσω της ευσέβειας δηλώνεται ρητά και η σχέση της δέσποινας με τον Θεό. Ο ρόλος της μοιάζει, λοιπόν, τόσο με του Θεού όσο και με ενός αυτοκράτορα, ο οποίος έχει αναλάβει τα ηνία της εξουσίας και είχε τη δυνατότητα να καταλαβαίνει και να πράττει σύμφωνα με τη θεία θέληση. Άλλωστε και σύμφωνα με την αυτοκρατορική ιδεολογία των βυζαντινών χρόνων, ο αυτοκράτορας ορίζεται ως η επίγεια εικόνα του Θεού και όφειλε να ενεργεί κατά μίμησή του ενσαρκώνοντας ταυτόχρονα όλες τις αρετές του. Στην περίπτωση της Κλεόπας, η ανταμοιβή του Θεού προς το πρόσωπό της για τον ρόλο που διαδραμάτισε η ίδια επί γης, ήταν ασφαλώς να λάμψει και στη βασιλεία του ουρανού, όπως κατάφερε να διεκπεραιώσει κάθε ευθύνη που είχε προς τους υπηκόους της και να μεριμνήσει γι' αυτούς, όσο βρισκόταν ακόμα στη ζωή. Αποτέλεσμα όλων αυτών, ήταν και το γεγονός ότι η ίδια παρουσιάστηκε να ασπάζεται τον μοναχισμό λίγο πριν

¹⁶⁸ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 146.20-26.

τον θάνατό της και μάλιστα προέτρεψε μεγάλο μέρος των υπηκόων να ακολουθήσουν τον δρόμο του Σωτήρα – Θεού. Σχετικά με την ευσέβεια και την πίστη της πριγκίπισσας έχουν αναφερθεί στους λόγους του, όπως, άλλωστε, είδαμε τόσο ο Πεπαγωμένος στο σημείο όπου έκανε λόγο για τη σκέψη της πριγκίπισσας να ασπαστεί τον μοναχισμό λίγο πριν το τέλος της ζωής της¹⁶⁹ όσο και ο Πλήθων με την αναφορά της συμμετοχής της Κλεόπας στην προσευχή και στη νηστεία της ορθόδοξης εκκλησίας¹⁷⁰.

Στην πορεία του λόγου, ο συγγραφέας επαναλαμβάνει εκ νέου την πεποίθησή του ότι η Κλεόπα υπήρξε η πιο άξια από όλες τις βασιλίσσες, πράγμα το οποίο επιτυγχάνεται με την τριπλή χρήση της λέξης «βασιλίσ» στην ίδια περίοδο του λόγου¹⁷¹. Πρόκειται συγκεκριμένα για ένα «δημιούργημα», όμοια με τα δημιουργήματα τέχνης, πλασμένο με κάθε κάλλος, που ξεπερνά κάθε βασίλισσα λόγω του ήθους της. Η εικόνα του αγάλματος της φύσης επανέρχεται και πάλι στη ροή του λόγου, κάτι το οποίο μας δίνει την ευκαιρία να την θεωρήσουμε βασική ιδέα και κοινό μοτίβο του λόγου του Χειλά, αφού επανέρχεται συνεχώς στην αφήγηση¹⁷². Τα λεγόμενα αυτά αποτελούν ένα είδος εισαγωγής για την εξύμνηση της δέσποινας σχετικά με τις προσφορές της στην οικουμένη. Αμερόληπτη υποχρέωση της ήταν οι χορηγίες δωρεών και οι ευεργεσίες της εν γένει. Ο συγγραφέας φαίνεται πως παρουσιάζει την Κλεόπα να τιμά τα βασιλικά της καθήκοντα, δεδομένου ότι ποτέ δεν εγκατέλειπε τα λόγια της αλλά, αντιθέτως, πάντοτε και σε κάθε περίπτωση επεδίωκε να τα κάνει πράξεις και να κοσμεί τις πράξεις με τον λόγο, κάτι το οποίο προκύπτει από τη μέριμνα που έδειξε στον απλό βυζαντινό λαό. Είχε, δηλαδή, πλήρη επίγνωση των βασιλικών της καθηκόντων, τα οποία τελούσε με αμείωτο ενδιαφέρον¹⁷³.

Ακολουθεί, ακόμα, μία σύγκριση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, όμοια με όλες εκείνες που εντοπίζονται στη ροή του λόγου, η οποία αποσκοπεί στο να κάνει ξεκάθαρη τη θλίψη και την οδύνη που σκόρπισε ο θάνατος της Κλεόπας. Η ανθρωπότητα, από την εύνοια που είχε λόγω των γενναιόδωρων προσφορών της δέσποινας, τώρα με τη μεταστροφή της τύχης χαρακτηρίζεται ως ατυχής. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οφείλουν πολλά εξαιτίας των ευεργεσιών της και συνεπώς η μικρότερη ανταπόδοση αυτών ήταν η σύνθεση θρήνου και η συμμετοχή στις νεκρικές τιμές. Ο συγγραφέας βρίσκει, επίσης, την ευκαιρία να αναφερθεί και αυτός με τη

¹⁶⁹ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 227.5.113-115.

¹⁷⁰ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 147.7-26, βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 167.13-14.

¹⁷¹ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 147.27-28.

¹⁷² Βλ. παραπάνω, σ. 62-63.

¹⁷³ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σσ. 147.27-148.16.

σειρά του στον αιφνίδιο και πρόωρο θάνατο της Κλεόπας, κάτι το οποίο έχουν επισημάνει και οι υπόλοιποι βυζαντινοί λόγιοι στους επιταφίους προς τιμήν της. Ο Χειλάς χρησιμοποιεί αφενός κατάλληλο λεξικό για να τονίσει ακόμα περισσότερο ότι ο θάνατός της ήταν αναπάντεχος και αφετέρου δε διστάζει να προβεί σε αντιθέσεις, οι οποίες συμβάλλουν και αυτές με τη σειρά τους στην απόδοση τόσο του ξαφνικού γεγονότος όσο και στην αλλαγή των συναισθημάτων που προκάλεσε σε όλους ο θάνατος της δέσποινας τους. Χαρακτηριστικά, το χρονικό επίρρημα «νῦν» όπως και τα επιρρήματα «ἀθρόον» και «ἐξαπίνης»¹⁷⁴, τα οποία υπάρχουν σχεδόν σε όλη την έκταση του λόγου, συνηγορούν στην παραπάνω παρατήρηση. Ακόμα, η χρήση του εννοιολογικά αντίθετου λεκτικού ζεύγους ‘ἡμέρα- νύξ’, τοποθετούνται στη ροή του λόγου για να κάνουν ακόμα πιο έντονη την αλλαγή του σκηνικού λόγου της θλίψης. Πράγματι, ο Χειλάς επιβεβαιώνει ότι η δέσποινα τους απεβίωσε πρόωρα και όντας, μάλιστα, σε νεαρή ηλικία¹⁷⁵, ενισχύοντας το γεγονός του θανάτου με αντιθέσεις συναισθηματικού περιεχομένου, οι οποίες αποσκοπούν στο να τονίσουν ακόμα πιο έντονα το αναπάντεχο γεγονός, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως¹⁷⁶.

Εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, και η συχνή χρήση της κλητικής προσφώνησης σε συνδυασμό με τη χρήση της ερώτησης, ρητορικού χαρακτήρα για να κεντρίσει το ενδιαφέρον των ακροατών του και να τους κάνει να σκεφτούν πιο ώριμα για τις οδυνηρές συνέπειες που προκλήθηκαν από το γεγονός του θανάτου. Συχνή είναι, επίσης, και η χρήση αντιθετικών εννοιών, μέσω των οποίων δίνεται έμφαση στη θλίψη, αλλά και εκείνη των παρομοιώσεων. Τα στοιχεία της φύσης δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να ήταν απόντα. Η φύση αποτελεί βασικό συστατικό των επιταφίων και των ρητορικών λόγων γενικότερα. Άλλωστε, ο ήλιος αποτελεί από μόνος του κοινό τόπο της ρητορικής θεωρίας, ο οποίος συμβολίζει την άνθηση και την αναγέννηση. Η εικόνα του ηλίου χρησιμοποιούνταν τόσο για τον χαρακτηρισμό ενός προσώπου που σημάδεψε την ανθρωπότητα μέσω των πράξεών του και πολύ περισσότερο για τον χαρακτηρισμό του αυτοκράτορα, ο οποίος είχε αναλάβει την μέριμνα της οικουμένης, εκτελούσε το θέλημα του Θεού, ήταν δίκαιος και φιλέσπλαχνος και ικανός στην διευθέτηση δογματικών ζητημάτων, χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα μέσα για να πετύχει τον σκοπό του, κρατώντας με αυτό τον τρόπο ψηλά το γόητρο της αυτοκρατορίας. Βέβαια, από την άλλη πλευρά σε ό, τι αφορά το περιεχόμενο του λόγου, φαίνεται πως ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την εικόνα του

¹⁷⁴ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 149.14-16, σ. 149.24, σ. 148.17-19.

¹⁷⁵ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 149.1-5.

¹⁷⁶ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σσ. 148.17-149.9.

ήλιου για να επισημάνει και για την αλλαγή του σκηνικού από την ευτυχία στη δυστυχία εξαιτίας της απρόβλεπτης μοίρας. Ο επιτάφιος οδεύει πια προς το τέλος. Από εδώ και στο εξής γίνεται μια ανακεφαλαίωση των ψυχικών αρετών της δέσποινας αλλά και στο παρουσιαστικό της, μία ανακεφαλαίωση, δηλαδή, των εσωτερικών και των εξωτερικών γνωρισμάτων της, για τα οποία κατάφερε να ξεχωρίσει¹⁷⁷.

Ο συγγραφέας, στο τελευταίο μέρους του λόγου αναφέρεται ξανά στον πρόωρο θάνατο της βασίλισσας, στο απροσδόκητο της συμφοράς, που προκάλεσε την εγκατάλειψη και τον φόβο για τη ζωή και το μέλλον. Αποδίδει τη δυστυχία με τρεις διαφορετικές αλλά ταυτόσημες εκφράσεις. Μέσω της μορφής των αναφωνήσεων, χαρακτηρίζει την ημέρα του δυστυχούς συμβάντος ως αποφράδα ημέρα, ως συμφορά για κάθε ηλικία, ως πικρή κιβωτό, ανάλογη, πιθανότατα, με εκείνη του Νώε, για την οποία γνωρίζουμε από την Παλαιά Διαθήκη¹⁷⁸. Υπενθυμίζει και πάλι πως πρωταρχικό μέλημα όλων είναι να θρηνηθεί επάξια και κανένας να μην θεωρηθεί υπαίτιος ώστε να περάσει τελικά η μνήμη της στη λήθη, μία άποψη η οποία ενισχύεται από την ιδέα ότι ούτε και για τα θύματα του τρωικού πολέμου άξιζε να παραμείνουν στη λήθη. Γι' αυτό και πλέχτηκαν προς τιμήν τους αξιόλογοι θρήνοι, οι οποίοι στόχευαν στην αποκατάσταση του ήρωα μετά την ατίμωσή του¹⁷⁹. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα επιχείρημα που αναμφίβολα είναι παρμένο από το ιστορικό – μυθολογικό παρελθόν, όπως αναλυτικά μελετήσαμε και στο κεφάλαιο της εισαγωγής. Επίσης, όπως ο Πλήθων προσπάθησε στον λόγο του να αναλωθεί σε σημαντικό βαθμό στην ιδέα του θανάτου και ιδιαίτερα στη συμφιλίωση της Κλεόπας με αυτή, έτσι και ο Χειλάς με τη σειρά του καταγράφει χαρακτηριστικά πως παρά την ξαφνική θανατηφόρα ασθένεια, η δέσποινά μας ποτέ δεν έδειξε να φοβάται τον θάνατο, διότι η πίστη της προς τα θεία αλλά και η υπακοή της στο θέλημα του Θεού, της εξασφάλισε θέση πρέπουσα στο πλάι Του ακόμα και στη μεταθανάτια ζωή. Κατά αυτό τον τρόπο, συμβουλεύει και τον θειότατο ηγεμόνα των Ρωμαίων, τον Θεόδωρο, να μην διέπεται από αισθήματα φόβου για την ιδέα του θανάτου, αφού και αυτός με τη σειρά του, υπερασπίζοντας το θέλημα του Θεού, θα έχει την τύχη η ψυχή του να ξανασυναντηθεί με της αγαπημένης του στη μεταθανάτια ζωή. Ενδιαφέρον προκαλεί, επίσης, η καταγραφή της ακριβούς ημερομηνίας του θανάτου της Κλεόπας. Τα λόγια του Χειλά πιστοποιούν ότι η ημέρα αυτή συνάδει με εκείνη της Μ. Παρασκευής του έτους 1433. Κατά το εν λόγω έτος,

¹⁷⁷ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 149.10-22.

¹⁷⁸ Βλ. Γένεσις, 6-8.

¹⁷⁹ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 150.4-12 και Ιλιάδα, ραψ. Σ, θρήνος Αχιλλέα για τον Έκτορα, ραψ. Ω, θρήνοι Ανδρομάχης, Εκάβης, Ελένης για τον Έκτορα. Βλ. και παραπάνω, σ.7.

λοιπόν, η 10^η Απριλίου συνέπεσε με την ημέρα της Μεγάλης Παρασκευής, την ημέρα που πραγματοποιήθηκε και η σταύρωση του Σωτήρα όλων μας¹⁸⁰. Θα ήταν εύλογο, λοιπόν, αν υποθέταμε ότι αφενός η χρονική ένδειξη αυτή υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο τη σχέση της Κλεόπας με τα θεία και κατ' επέκταση την αρετή της ευσέβειας και αφετέρου ότι πρόκειται για ένα είδος ανταμοιβής από τον Θεό ως εκδήλωση της συμπαράστασης και της διακυβέρνησης μαζί Του¹⁸¹.

Για όλους αυτούς τους λόγους, δικαιολογημένα, η οικουμένη έχει βυθιστεί στη λύπη. Κανέναν δεν άφησε ανεπηρέαστο η συμφορά αυτή, και πόσο μάλλον όταν πρόκειται για έναν άξιο υπερασπιστή του γένους γεμάτη χάρες και προσφέροντας τη βοήθεια της σε όλους ανεξαιρέτως. Το μόνο αναλγητικό για τον πόνο στις ψυχές των ανθρώπων είναι πια τα λόγια παρηγοριάς. Ίσως, στο σημείο αυτό να διαφαίνεται κατά κάποιον τρόπο και ο σκοπός της συγγραφής της μονωδίας αυτής, που έχει διττό χαρακτήρα, από τη μία στοχεύει στην εξύμνηση της φιλόανθρωπης Κλεόπας και από την άλλη στην παρηγοριά και στην προτροπή του λαού για τη σύνθεση θρήνου. Όλες οι αδύναμες κοινωνικές ομάδες, δηλαδή οι φτωχοί, οι χήρες, τα ορφανά θρήνησαν τον υποστηρικτή τους, στοιχείο που επιβεβαιώνει τη μέριμνα και την ελεημοσύνη που έδειξε η ίδια για τα πρόσωπά τους¹⁸². Έτσι, προβάλλεται από τον συγγραφέα η φιλόανθρωπη δράση της Κλεόπας, στην οποία έχει αναφερθεί εκτενώς και ο Δημήτριος Πεπαγωμένος¹⁸³. Ο θρηνητικός αυτός λόγος, θεωρήθηκε λίγος μπροστά στο μέγεθος της προσφοράς της, έτσι που κανένας όμοιος των προσφορών της δεν θα ήταν δυνατόν να την αντικαταστήσει έπειτα και γι αυτό θα πρέπει να αποδίδονται για το πρόσωπό της επιτάφιας τιμές ες αεί. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας εγκωμιάζει έμμεσα την Κλεόπα, αφού η αδυναμία της αντικατάστασής της λόγω των αρετών της είναι στοιχείο που παραπέμπει στη ρητορική θεωρία του εγκωμίου για βασιλικά πρόσωπα¹⁸⁴. Με τα λόγια αυτά ολοκληρώνεται με τη σειρά της η χρονική βαθμίδα του μέλλοντος αφήνοντας μια προσδοκία να μην αφανιστεί η μνήμη της στη λήθη του χρόνου¹⁸⁵.

¹⁸⁰ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σσ. 151.9-15.

¹⁸¹ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σσ. 150.26-151.15.

¹⁸² Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 152.16-18.

¹⁸³ Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σσ. 227.142-228.6.

¹⁸⁴ Βλ. Μέναδρος, Περὶ ἐπιδεικτικῶν, ἐκδ. D. A. Russell- N. G. Wilson, Menander Rhetor, Οξφόρδη 1981, ειδικότερα το κεφάλαιο Περὶ βασιλικῶν ἐγκωμίων, σσ. 76-94.

¹⁸⁵ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σσ. 151.16-152.22.

Ο επιτάφιος του ιερέα Ιωάννη

Συγγραφέας

Για τον ιερέα Ιωάννη δεν διαθέτουμε σημαντικό αριθμό πηγών προς μελέτη για να συλλέξουμε πληροφορίες σχετικά με τον βίο και τη δράση του αλλά και για να καταφέρουμε να σκιαγραφήσουμε την προσωπικότητά του. Ο Sideras αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο ιερομόναχος έμεινε γνωστός σε εμάς ως συγγραφέας από έναν και μοναδικό επιτάφιο λόγο, τον οποίο αφιέρωσε στην Κλεόπα Μαλατέστα και που μάλιστα δεν μας έχει παραδοθεί σήμερα σε όλη του την έκταση¹⁸⁶. Ήδη από τον τίτλο της εν λόγω μονωδίας μαθαίνουμε για το όνομα του και την ιδιότητα της ιεροσύνης με την οποία επέλεξε να πορευτεί στη ζωή του. Έφερε, λοιπόν, το όνομα Ιωάννης και ασκούσε το επάγγελμα του ιερέα. Ακόμα, έχοντας ως δεδομένο ότι επιδίωξε να εξυμνήσει τη δέσποινα Κλεόπα, υποθέτουμε ότι αφενός είχε ζήσει κοντά στο ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον του Θεόδωρου Παλαιολόγου και γι' αυτό γνώριζε και την ιδιοσυγκρασία της δέσποινας, και αφετέρου ότι τη χρονική στιγμή του θανάτου της, το έτος 1433 δηλαδή, ο Ιωάννης βρισκόταν ήδη σε κατάλληλη ηλικία για το αξίωμα του ιερέα. Διαβάζοντας, συνεπώς, κανείς τον τίτλο, εύλογα επιβεβαιώνονται όλα τα παραπάνω, αναφορικά με το αξίωμα που κατείχε. Αυτά, βέβαια, αποτελούν και τα μοναδικά βιογραφικά στοιχεία για τον συγγραφέα που μελετάμε.

Χρονολόγηση

Στο απόσπασμα που διασώθηκε και έχουμε στα χέρια μας προς μελέτη, δεν επισημαίνονται ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις, οι οποίες θα μας έδιναν τη δυνατότητα να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ο λόγος εκφωνήθηκε την ίδια ημέρα

¹⁸⁶ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 335 και στο PLP 8741.

και ώρα που τελέστηκε η κηδεία της Κλεόπας. Χαρακτηριστικά, ο Sideras αναφέρει ότι δεν έχουμε την ευχέρεια να γνωρίζουμε τη συγκεκριμένη περίσταση κατά την οποία εκφωνήθηκε το κείμενο. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό να εκφωνήθηκε στη διάρκεια κάποιας επιμνημόσυνης τελετής, όπως έχουμε δει να συμβαίνει και στις περιπτώσεις άλλων επιταφίων λόγων. Συνεπώς, ο χρόνος της απαγγελίας του λόγου το πιο πιθανό είναι να έπεται του χρόνου της τελετής της κηδείας¹⁸⁷.

Κείμενο: *Μονωδία επί τῆ ἀοιδίμῳ καί εὐσεβεῖ ἡμῶν βασιλίσση κυρία Κλεόπη ποιηθεῖσα τῷ ἐν ἱερεῦσιν ἐλαχίστῳ Ἰωάννῃ*¹⁸⁸.

Σχολιασμός

Μελετώντας κανείς τον επιτάφιο του ιερέα Ἰωάννη¹⁸⁹, εντυπωσιάζεται με τη σύντομη έκτασή του που κατάφερε να διασωθεί έως και σήμερα. Πράγματι, μόνο δύο τμήματα του λόγου κατάφεραν να σωθούν χωρίς να γνωρίζουμε ωστόσο τι απέγινε το υπόλοιπο και πως τελικά δεν παραδόθηκε στα χέρια μας. Το πρώτο τμήμα του λόγου αποτελείται από τους στίχους 1-12 και εντάσσεται στο μέρος του Προοιμίου. Ο πρόλογος φαίνεται πως έχει συνταχθεί όπως ακριβώς όριζε και η θεωρία του Μενάνδρου, χωρίς, όμως, να αναγράφεται κάπου το όνομα του αποδέκτη του έργου. Στο προοίμιο ο συγγραφέας επιδιώκει μια γενική και σύντομη αναφορά στην αξία των θρήνων, καθώς και στο μέγεθος της συμφοράς που προξένησε με τον θάνατό της η Κλεόπα σε όλη την ανθρωπότητα. Στο ίδιο μοτίβο και με τον ίδιο τρόπο σκέψης έχουν γραφτεί και όλοι οι επικήδειοι που μελετήσαμε προηγουμένως. Ο ιερέας για να τεκμηριώσει με σαφήνεια τη σημασία που πρέπει όλοι να αποδίδουν στους θρήνους, κάνει μια σύντομη αναφορά σε δύο σημαντικές πηγές θρήνων, στους θρήνους που περιγράφονται στα περιεχόμενα της Παλαιάς Διαθήκης μέσω της αναφοράς στον προφήτη Ιερεμία, όπως θα δούμε και παρακάτω, και σε εκείνους της *Ιλιάδας*. Άλλωστε, όντας ιερέας δεν θα μπορούσε να μας παραπέμψει πουθενά αλλού πιο εύλογα και φαίνεται πως καταφεύγει στη χρήση παραδειγμάτων για να τονίσει και να παρακινήσει τους υπηκόους και ολόκληρη την οικουμένη γενικότερα να αποδώσουν πρόποντα θρήνο στο πρόσωπο που φεύγει από τη ζωή. Χαρακτηριστικά, ο Ἰωάννης παραλληλίζει το μέγεθος της συμφοράς που προκλήθηκε με το περιεχόμενο της

¹⁸⁷ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 335.

¹⁸⁸ Βλ. Ἰωάννης ἱερέυς, Κλεόπα = *Μονωδία επί τῆ ἀοιδίμῳ καί εὐσεβεῖ ἡμῶν βασιλίσση κυρία Κλεόπη ποιηθεῖσα τῷ ἐν ἱερεῦσιν ἐλαχίστῳ Ἰωάννῃ*, ἔκδ. Σπ. Λάμπρος, ΠΠ, τ.4, σ. 153.

¹⁸⁹ Βλ. Ἰωάννης ἱερέυς, Κλεόπα, σ. 153.

Ιλιάδας, ένα έργο γεμάτο από περιπέτειες και έντονες στιγμές οδύνης και θλίψης. Η συμφορά, λοιπόν, της απώλειας, η παραζάλη και η ταραχή που εισέβαλαν βίαια στις καρδιές των ανθρώπων μοιάζει σε μεγάλο βαθμό με τον χαρακτήρα και τα ποικίλα συναισθήματα, τα οποία απορρέουν από το σύνολο του περιεχομένου της *Ιλιάδας*. Η τραγική μοίρα των ανθρώπων της οικουμένης τους επιφύλασσε τη συμμετοχή και των ιδίων στη σύνθεση θρήνων, αντιμετωπίζοντας έτσι το μέγεθος της συμφοράς που προκλήθηκε.

Από την άλλη πλευρά, στους στίχους που έπονται, ο ιερέας στρέφεται προς την Αγία Γραφή μέσω της παραπομπής που κάνει στον προφήτη Ιερεμία¹⁹⁰. Γνωρίζουμε ήδη από την Παλαιά Διαθήκη πως ο προφήτης Ιερεμίας υπήρξε το πρόσωπο εκείνο που θρήνησε την καταστροφή της Ιερουσαλήμ από τους Βαβυλώνιους. Ο Ιωάννης με το παράδειγμα του προφήτη επισημαίνει πως ακόμα και ο Ιερεμίας, ο οποίος θεωρήθηκε ηγέτης των θρήνων, μπροστά στη συμφορά που βίωσε ο βυζαντινός λαός με την απώλεια της δυτικής δέσποινας, θα φαινόταν αδύναμος να διεκτραγωδήσει με πάθος τη συμφορά, όμως σίγουρα η λύπη του θα είχε αποτυπωθεί στα δακρύβρεχτα μάτια του, ένα σκηνικό, το οποίο παραπέμπει αναμφισβήτητα στον θρήνο και τη συμφορά της Ιερουσαλήμ. Το ίδιο προτρέπει και ο συγγραφέας να πράξουν όλοι. Τα λόγια του, λοιπόν, αποκτούν προτρεπτικό, παραινετικό χαρακτήρα και τα παραδείγματα με της σειρά τους ενισχύουν την ανάγκη της σύνθεσης θρήνου για την εξύμνηση της Κλεόπας.

Ακολουθεί ακόμα ένα σύντομο μέρος λόγου, το οποίο είναι και το τελευταίο που μας έχει διασωθεί. Το κομμάτι αυτό κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί την αρχή του κυρίως θρήνου. Η θλίψη, λοιπόν, τώρα έχει κυριεύσει τα πάντα, η χαρά των ανθρώπων έχει δώσει τη θέση της στην σκυθρωπότητα. Τα δάκρυα από μόνα τους δεν επαρκούν για να θρηνήσει κανείς και να συμμετάσχει στον θρήνο. Η έκφραση ‘πηγές δακρύων’ που χρησιμοποιεί εδώ ο συγγραφέας είναι στερεότυπη, αφού τη συναντά κανείς στο μεγαλύτερο εύρος των θρήνων και εξυπηρετεί στο να αποδοθεί με σαφήνεια η λύπη που αισθάνεται κάποιος για την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου¹⁹¹. Πολλές φορές, ανάλογα πάντα με τα συμφραζόμενα, χρησιμοποιείται στην αρχή του κυρίως θρήνου για την εισαγωγή σε αυτόν. Η φυσική εξέλιξη της ζωής του ανθρώπου ορίζεται με τη φυγή του από αυτή. Γι’ αυτό, δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί υπερβολικό να τιμήσει κανείς τον νεκρό με θρήνους γεμάτους πάθος. Θα μπορούσαμε, ακόμα, να

¹⁹⁰ Βλ. Ιωάννης ιερέυς, Κλεόπα, σ. 153.8-12.

¹⁹¹ Συχνή η χρήση της εν λόγω έκφρασης στα βιβλικά κείμενα και ιδιαίτερα στον θρήνο του προφήτη Ιερεμία για την Ιερουσαλήμ. Ακόμα, χρήση του μοτίβου αυτού έχει κάνει στον λόγο του και ο Δ. Πεπαγωμένος. Βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 228.8.168-170.

υποθέσουμε ότι συγκεκριμένο μέρος της αφήγησης αποκτά κάπως πιο προσωπικό χαρακτήρα, αφού ο συγγραφέας παραθέτει απόψεις τις οποίες συμερίζεται και ο ίδιος και ιδιαίτερα με τη χρήση του α' πληθυντικού προσώπου στα λεγόμενα φαίνεται άμεσα πως θέτει και τον εαυτό του στο πλήθος που θρηνεί και χρήζει παρηγοριάς ταυτόχρονα. Βασιζόμενοι, λοιπόν, στις αρχές της ρητορικής θεωρίας συμπεραίνουμε πως τα προαναφερθέντα λόγια συμπληρώνουν τη χρονική βαθμίδα του παρόντος, η οποία εμπεριέχει συναισθήματα θλίψης που απορρέουν από την τραγωδία με την οποία ήλθε τώρα αντιμέτωπος.

Σε γενικές γραμμές, πουθενά στο εν λόγω απόσπασμα δεν γίνεται αναφορά στο όνομα του προσώπου, για το οποίο ο ιερέας Ιωάννης συνέθεσε το θρηνητικό λόγο που μόλις μελετήσαμε. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, το μόνο σημείο σύμφωνα με το οποίο επιβεβαιώνεται ότι ο αποδέκτης του λόγου είναι η Κλεόπα, είναι ο τίτλος της μονωδίας. Ο ιερέας καταφεύγει, όπως είδαμε, στη χρήση παραδειγμάτων για να αποδώσει με πειθώ τα επιχειρήματά του σχετικά με την επιτακτική ανάγκη για τη σύνθεση επιταφίου λόγου. Οι μακροσκελείς περίοδοι δεσπόζουν στον λόγο. Η διαπίστωση αυτή παρατηρείται ιδιαίτερα στο τμήμα του προοιμίου, ενώ αντίθετα η αρχή του θρήνου στο κυρίως μέρος παραπέμπει περισσότερο στο ύφος και τον τόνο ενός ποιήματος. Σε κάθε περίπτωση, όμως, μέχρι το σημείο του λόγου που έχει σωθεί και τίθεται προς μελέτη αποδεικνύεται πως ακολουθήθηκαν πιστά οι επιταγές του Μενάνδρου για τη σύνθεση ενός επικήδειου.

Ο επιτάφιος του καρδινάλιου Βησσαρίωνα

Μονωδία προς τιμήν της Κλεόπας Μαλατέστα Παλαιολογίνας έχει συνθέσει και ο μητροπολίτης Νίκαιας και μετέπειτα καρδινάλιος Βησσαρίων¹⁹².

Χρονολόγηση

Οι διάφορες ενδείξεις που υπάρχουν στο κείμενο, επιβεβαιώνουν ότι ο επιτάφιος λόγος δεν εκφωνήθηκε την ημέρα της τελετής της κηδείας της Κλεόπας αλλά, όπως και οι περισσότεροι λόγοι που έχουμε διεξοδικά μελετήσει έως και τώρα για την ιδιαίτερα αγαπητή και λαοφιλή Κλεόπα, εκφωνήθηκε σε χρόνο ύστερο, σε πιθανή

¹⁹² Βλ. παραπάνω, σσ. 17-19.

μεταγενέστερη μνημόσυνη τελετή, δηλαδή, μία άποψη την οποία υποστήριξε και ο Sideras¹⁹³. Μία ένδειξη, η οποία συνηγορεί στη διαπίστωση αυτή, είναι η αναφορά του συγγραφέα σε χρόνο παρελθοντικό στην «αποφράδα» ημέρα του δυστυχούς συμβάντος, όταν παρακολούθησαν όλοι περίλυποι την εκφορά της βασίλισσας και τον ενταφιασμό αυτής¹⁹⁴.

Κείμενο: *Μονωδία ἐπὶ τῇ θειοτάτῃ καὶ εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν, τῇ ἀοιδίμῳ καὶ μακαρίτιδι βασιλίσῃ κυρᾷ Κλεόπῃ τῇ Παλαιολογίνῃ συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Βησσαρίωνος*¹⁹⁵.

Σχολιασμός

Η μονωδία του Βησσαρίωνα για την Κλεόπα Παλαιολογίνα αποτελεί ένα κράμα από αποσπάσματα και αυτούσια λόγια που προέρχονται από άλλες μονωδίες του καρδινάλιου με αποδέκτη τη Θεοδώρα την Κομνηνή της Τραπεζούντας με τη μοναδική διαφορά ότι στην εν λόγω μονωδία συναντά κανείς και νέα στοιχεία για την Κλεόπα που δεν αναφέρονται στους επιταφίους για τη Θεοδώρα. Άρα, ο επιτάφιος της δέσποινας Κλεόπας αποτελεί συμφυρμό από όσους έχουν αποδέκτη τη Θεοδώρα. Ο συγγραφέας, λοιπόν, ακολουθεί τα στερεότυπα του είδους του επιταφίου αλλά δε διστάζει παράλληλα να αντιγράψει προγενέστερα έργα του. Μία πρώτη διαπίστωση είναι πως ίσως ο Βησσαρίων να είχε ήδη πλασμένη στο νου του την ίδια εικόνα για τις δυο αυτοκράτειρες και γι' αυτόν τον λόγο γράφει προς τιμήν τους αποδίδοντας τους κοινά χαρακτηριστικά. Άλλωστε και οι δύο έζησαν χρονολογικά την ίδια περίοδο, η Κλεόπα ως δέσποινα του Μυστρά. και η Θεοδώρα ως αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας.

Πιο συγκεκριμένα, σε ό, τι αφορά τον επιτάφιο της Κλεόπας, με μια γρήγορη ματιά αναπτύσσονται και σε αυτόν κοινά θέματα και μοτίβα που έχουμε συναντήσει σε όλους τους επιταφίους που έχουμε μελετήσει έως τώρα με αφορμή τον αιφνίδιο θάνατό της. Χαρακτηριστικά, ο λόγος ξεκινά, όπως είθισται, με το προοίμιο το οποίο περιέχει γενικές ιδέες που σχετίζονται με τη σημασία και τη σπουδαιότητα των θρήνων. Στους πρώτους, κιόλας, στίχους αναφέρεται το κίνητρο που ώθησε τον

¹⁹³ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 365-366.

¹⁹⁴ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 159.17-18.

¹⁹⁵ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία = Λάμπρος Σπ., *Μονωδία ἐπὶ τῇ θειοτάτῃ καὶ εὐσεβεῖ κυρία ἡμῶν, τῇ ἀοιδίμῳ καὶ μακαρίτιδι βασιλίσῃ κυρᾷ Κλεόπῃ τῇ Παλαιολογίνῃ συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Βησσαρίωνος*, ΠΠ, τ. 4, σσ. 154-160.

Βησσαρίωνα στη συγγραφή του λόγου αυτού, το οποίο δεν είναι άλλο από τη συμφορά ή αλλιώς βλάβη ή αλλιώς κοινή πληγή, όπως χαρακτηριστικά ονομάζει ο συγγραφέας το συμβάν του θανάτου της βασίλισσας και το οποίο αδιαμφισβήτητα είναι άξιο θρήνου και σπαραγμού. Η επίδραση του θανάτου της ήταν τόσο ισχυρή ώστε κατάφερε να επηρεάσει ψυχολογικά ακόμα και τους πιο σκληρόκαρδους ανθρώπους. Το μοτίβο αυτό, ότι, δηλαδή, άκαμπτοι άνθρωποι τελικά λυγίζουν όταν έρχονται αντιμέτωποι με το συμβάν του θανάτου ενός αξιόλογου προσώπου, αποτελεί κοινό τόπο της ρητορικής των μονωδιών δεδομένου ότι το έχουμε συναντήσει στην πλειοψηφία των ομοειδών λόγων, όπως χαρακτηριστικά είδαμε και παραπάνω στο έργο του Χειλά. Μέσω αυτού, ο εκάστοτε συγγραφέας επιδιώκει να επισημάνει το μέγεθος της συμφοράς αλλά και τις συνέπειες αυτής στους ανθρώπους¹⁹⁶.

Ακολουθούν δύο αντιθέσεις, μέσω των οποίων τα δύο χρονικά επίπεδα, του παρελθόντος και του παρόντος δηλαδή, συμπλέκονται μεταξύ τους, παρόλο που χρονικά βρισκόμαστε σε εκείνο του παρόντος. Η αναφορά στο παρελθόν δίνει τη δυνατότητα να γίνουν περισσότερο αισθητά τα τωρινά δεινά. Η φράση που μας βοηθά να εξάγουμε το συμπέρασμα αυτό και την οποία ο συγγραφέας χρησιμοποιεί κάθε φορά που στοχεύει στην αντιπαράθεση γεγονότων, δεν είναι άλλη από το «νυν δέ». Αναφορικά με τις δύο αντιθέσεις, η πρώτη αφορά τις προσφορές και τις ευεργεσίες της Κλεόπας προς όλους, μία αντίθεση που αποκτά ασφαλώς προσωπικό τόνο αφού ο Βησσαρίων εντάσσει και τον εαυτό του στο σύνολο των αποδεκτών των αντίστοιχων ευεργεσιών. Έτσι, μέσω της δεύτερης αντίθεσης που έρχεται να πλαισιώσει την πρώτη, επισημαίνεται πως οι ηδονές του παρελθόντος έχουν αντικατασταθεί πια από τα δεινά και τις λύπες του παρόντος. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής, ήταν όλοι οι υπήκοοι ανεξαρτήτως ηλικίας και γένους να θρηνήσουν για την απώλεια της βασίλισσας, η οποία έφυγε από τη ζωή και τους στέρησε όλα εκείνα τα αγαθά που απλόχερα μοίραζε. Ανέλαβε, επίσης, τη μέριμνα για τους υπηκόους, όπως άρμοζε σε κάθε αυτοκράτορα να φροντίσει για τις ανάγκες τους. Γι' αυτόν τον λόγο, η απώλειά της επηρέασε ιδιαίτερα τον Θεόδωρο, αφού, εκτός από τη σύζυγο του, έχασε συνάμα ένα πολύτιμο συνεργάτη στην άσκηση της εξουσίας, τον συμπαραστάτη εκείνο, ο οποίος άσκησε τα βασιλικά του καθήκοντα αξιοπρεπώς μέχρι το τέλος¹⁹⁷. Κατά αυτό τον τρόπο, επισημαίνεται η συμβολή της ίδιας στα πολιτικά πράγματα και κατ' επέκταση στη διακυβέρνηση του κράτους.

¹⁹⁶ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 154.6-7, βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 146.13-14, βλ. Sideras, Grabreden, σ. 531.19-20.

¹⁹⁷ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σσ. 154.7-155.17.

Ο Βησσαρίων στη συνέχεια του λόγου παρουσιάζει τον εαυτό του ως δύσπιστο αναφορικά με την άρνηση που διακατείχε την οικουμένη να δεχτεί την πραγματικότητα, τον θάνατο, δηλαδή, της ευεργέτιδάς του. Πολλοί είναι εκείνοι που αδυνατούν να κατανοήσουν ότι είχε φτάσει πια το πλήρωμα του χρόνου, ότι το αίσθημα της ευτυχίας είχε δώσει τη θέση του στη θλίψη και την απογοήτευση. Απόλυτα λογική η σύγχυση αυτή, αφού η Κλεόπα εξυμνήθηκε περισσότερο από όλα για την αγαθοεργία της. Συνήθιζε να προσφέρει ελεημοσύνη στους φτωχούς, καθώς, επίσης, και χρηματικούς πόρους με σκοπό να πραγματοποιηθούν έργα ευποιίας, έχοντας συμπαραστάτη της στην προσπάθεια αυτή το θέλημα του Θεού. Στο Βυζάντιο, ήδη από τα πρώιμα χρόνια ο αυτοκράτορας ασκούσε την εξουσία έχοντας τη θεϊκή δύναμη και εύνοια. Εκπροσωπούσε τον Θεό στην γη και συνεπώς ο ρόλος του ήταν πολυδιάστατος. Ο χαρισματικός, λοιπόν, αυτοκράτορας, ήταν θεόσταλτος. Αυτή, εξάλλου, είναι και η βάση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Όμοια με τον Θεό που είχε υπό την προστασία του όλη την ανθρωπότητα, έτσι και η ίδια επεδίωκε συνεχώς να φέρεται ανάλογα με εκείνον, πράγμα που αποδεικνύει για ακόμα μία φορά ότι ακολούθησε τον θεϊκό δρόμο και υπεράσπισε το θέλημά του, αναλαμβάνοντας τη φροντίδα των υπηκόων της. Γι' αυτόν τον λόγο και όλοι οι υπήκοοι κάθε ηλικίας θρήνησαν για την απώλεια της Κλεόπας με αποτέλεσμα των πράξεων της αυτών η ανάδειξη της περιοχής του Μυστρά σε λαμπρό στολίδι, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Βησσαρίων στη μονωδία του¹⁹⁸.

Ο σύζυγός της και δεσπότης του Μυστρά, Θεόδωρος Β', παρουσιάζεται και σε αυτή τη μονωδία φανερά συντετριμμένος και επηρεασμένος ψυχολογικά από τον θάνατο της Κλεόπας. Η πληροφορία που δίνεται εδώ από τον συγγραφέα και την οποία θα παραθέσουμε στη συνέχεια, αποτελεί απόδειξη της συζυγικής πίστης και υπακοής. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, ο Βησσαρίων αναφέρει πως το διάστημα που η Κλεόπα ήταν άρρωστη, ο Θεόδωρος βρισκόταν συνεχώς στο πλάι της προσφέροντάς της τη βοήθειά του. Ο θάνατός της δημιούργησε αρνητικά συναισθήματα στον Θεόδωρο, όπως άλλωστε ήταν λογικό, με αποτέλεσμα να αισθανθεί έντονα ότι έχασε το στήριγμα του μεταξύ των άλλων. Για μία ακόμα φορά, καθίσταται σαφές ότι η απώλεια της δέσποινας ήλθε αναπάντεχα και απροσδόκητα λόγω μιας ξαφνικής ασθένειας, όπως προκύπτει και από τα υπόλοιπα κείμενα που ήδη μελετήσαμε¹⁹⁹. Από τη στάση του Θεόδωρου συνεπάγεται ότι τη δύσκολη αυτή ψυχολογική κατάσταση δε

¹⁹⁸ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 147.18-26.

¹⁹⁹ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 156.1-3 και Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 225.2.1-2 και Χειλάς, Κλεόπα, σ. 151.4-5. Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 324.

βίωσαν μόνο οι αδύναμοι και ταπεινοί άνθρωποι, αλλά και πρόσωπα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων με εξουσία και κύρος. Η Κλεόπα ξεχώρισε για την απόλυτη πίστη και υπακοή στο σύζυγό της, ώστε οι δυο τους έγιναν μια ψυχή διαιρεμένη σε δύο σώματα²⁰⁰. Συνεπώς, ο ψυχικός κλωνισμός που υπέστη ο Θεόδωρος δικαιολογείται από την αμοιβαία κατανόηση που υπήρχε ανάμεσα στο βασιλικό ζεύγος²⁰¹.

Ο συγγραφέας ακολουθεί και πάλι την τεχνική της αντίθεσης για να τονίσει αυτή τη φορά τη μεταστροφή της τύχης λόγω του θανάτου και πως αυτή με τη σειρά της κατάφερε να επηρεάσει τον ψυχικό κόσμο όλων, αφού από αισθήματα χαράς η Κλεόπα άφησε πια μόνο αισθήματα λύπης. Στο σημείο αυτό, ο Βησσαρίων φαίνεται να υπερασπίζεται και ο ίδιος την άποψη πως η Κλεόπα πιθανότατα ασπάστηκε τον μοναχικό βίο οικειοθελώς, προσχωρώντας με αυτόν τον τρόπο στο ορθόδοξο δόγμα²⁰². Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως πρόκειται για μία δυτική δέσποινα, η οποία άφησε πίσω της το δόγμα των Λατίνων και ασπάστηκε εκείνο των βυζαντινών. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως ο Βησσαρίων παραβλέπει να αναφερθεί στην καταγωγή και στο γένος της Κλεόπας, κάτι το οποίο δεν παρατηρείται στους άλλους λογίους που έχουμε δει ως τώρα. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, διαπιστώνεται ότι ο συγγραφέας σε κάποιο βαθμό δεν ακολουθεί τις προσταγές της ρητορικής θεωρίας παρά το γεγονός ότι εμμένει σε μεγάλο βαθμό στις αρετές της δέσποινας και πιο συγκεκριμένα σε εκείνη της ευσεβείας²⁰³. Η διαπίστωση αυτή γίνεται για να γίνει καλύτερα αντιληπτό σε ποιους κοινούς τόπους της ρητορικής θεωρίας ρίχνει περισσότερο βάρος ο Βησσαρίων κατά τη συγγραφή του συγκεκριμένου επιταφίου και ποιους αντιθέτως δε διστάζει ακόμα και να παραλείψει.

Το ξαφνικό του θανάτου της επαναλαμβάνεται και πάλι στη συνέχεια του λόγου για να επισημανθεί εκ νέου με μεγαλύτερη σαφήνεια η μεταβολή της τύχης. Ενώ στην αρχή, ο Βησσαρίων συγκαταλέγει την Κλεόπα στις πιο άριστες του είδους της εξαιτίας του πλήθους των αρετών και των χαρισμάτων που έφερε, έπειτα μέσω ενός

²⁰⁰ Η Σταυρίδου- Ζαφράκα έκανε λόγο για την υποταγή της γυναίκας στον σύζυγό της. Σύμφωνα με τις βυζαντινές αντιλήψεις, οι γυναίκες όφειλαν να υπακούν το σύζυγό τους και να συμμορφώνονται με τις επιθυμίες του. Μέσω των επιταφίων έχουμε τη δυνατότητα να κατανοήσουμε καλύτερα τον ρόλο των γυναικών αλλά και τη θέση τους στην κοινωνία στα σημεία όπου ο κάθε λόγιος επαινεί την αρχόντισσα για τη σχέση που είχε με το σύζυγο της αλλά και για το φιλανθρωπικό της έργο μέσω των πράξεων της σε όλους τους υπηκόους. Βλ. Σταυρίδου- Ζαφράκα, Οικογένεια, σ. 259, βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 156.3-9.

²⁰¹ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 156.1-12.

²⁰² Ο Πλήθων στον λόγο του υποστηρίζει την άποψη ότι αν και ο Θεόδωρος είχε υποσχεθεί να διατηρήσει η Κλεόπα την πίστη της στην καθολική Εκκλησία, εκείνη με δική της πρωτοβουλία και θέληση μετεστράφη στο ορθόδοξο δόγμα. Η εν λόγω άποψη του Πλήθωνα συνάδει και με όσα ισχυρίζεται στο σημείο αυτό ο Βησσαρίων. Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 167.3-6, βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 156.14-16.

²⁰³ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 156.12-19.

παραδείγματος που αντλεί από το φυσικό περιβάλλον, δεδομένου ότι τα φυσικά στοιχεία αποτελούσαν απαραίτητο συστατικό για τη σύνθεση επιταφίων λόγων, επιθυμεί να εξηγήσει καλύτερα την απρόσμενη τροπή των πραγμάτων. Όπως, λοιπόν, όταν κάποιος πλέει στο πέλαγος με το πλοίο του κάτω από ήπια καιρικά φαινόμενα και όταν αυτά ξαφνικά μεταβληθούν σε ισχυρούς ανέμους, αποτέλεσμα της μεταβολής αυτής θα είναι ασφαλώς να χάσει τον έλεγχο της πορείας του και κατά συνέπεια η πρόσκρουσή του σε βράχους, εξίσου απρόβλεπτος χαρακτηρίζεται και ο θάνατος της Κλεόπας²⁰⁴.

Ο Βησσαρίων έπειτα παραθέτει τις απόψεις του σχετικά με την ιδέα του θανάτου, οι οποίες φαίνεται να συμφωνούν με εκείνες που υπερασπίστηκε και ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων²⁰⁵. Άλλωστε, ο Βησσαρίων είχε υπάρξει μαθητής του Πλήθωνα και συνεπώς δικαιολογημένα ταυτίζονται οι ιδέες τους. Διατυπώνει, λοιπόν, ο συγγραφέας την προσωπική του άποψη για τον θάνατο, σύμφωνα με την οποία όλοι οι άνθρωποι από τη φύση τους έχουν οριστεί να έλθουν αντιμέτωποι με αυτόν. Κανένας δεν είναι δυνατόν να ξεφύγει από αυτόν, ούτε άτομα με εξουσία και κύρος, άλλα ούτε νέοι ούτε γέροι, γιατί κανένας δε γεννήθηκε αθάνατος. Η άποψη αυτή του Βησσαρίωνα ενισχύεται με ένα παράθεμα από τις παροιμίες του Σολομώντος από την Καινή Διαθήκη. Κάποιος που φέρεται με πραότητα είναι συνάμα είναι συνετός και φρόνιμος, έχει τη δυνατότητα να κατευνάζει τον πόνο των άλλων. Σκουλήκι που δεν κατατρώει τα κόκκαλα των ανθρώπων είναι η ευερέθιστος καρδιά²⁰⁶. Επιπλέον, παρομοιάζει τη συμφορά του θανάτου της Κλεόπας με το πικρό δάγκωμα ενός φιδιού και με τη μετάληψη του ξύλου, επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο να αναφερθεί γενικά στη θνητότητα της ανθρώπινης φύσης και ακόμα πιο ειδικά στην παρακοή των πρωτοπλάστων. Έχοντας, λοιπόν, υπόψη μας το παράδειγμα των πρωτόπλαστων, είναι πολύ πιθανό η μετάληψη του ξύλου στην οποία αναφέρεται ο καρδινάλιος να παραπέμπει τόσο στη σταύρωση του Χριστού όσο όμως και στην παρακοή του Αδάμ και της Εύας. Αντίστοιχες σκέψεις συναντάμε και στις μονωδίες του ίδιου συγγραφέα για τη Θεοδώρα της Τραπεζούντας. Είναι ένα από τα σημεία που έχει χρησιμοποιηθεί αυτούσιο και στην εν λόγω μονωδία²⁰⁷. Το θρησκευτικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο για ακόμα μία φορά μέσα στον λόγο. Ίσως με το αυτό τον τρόπο ο Βησσαρίων να προσπαθεί και αυτός με τη σειρά του να ωθήσει τους ακροατές να ακολουθήσουν τα προστάγματα του Θεού, όπως και η Κλεόπα είχε πράξει αναλόγως. Από την άλλη

²⁰⁴ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σσ. 156.19-157.3.

²⁰⁵ Βλ. παραπάνω, σσ. 59-61.

²⁰⁶ Βλ. Παροιμία 14.25-30.

²⁰⁷ Βλ. Sideras, Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι, σσ. 363.17-364.5

πλευρά, όμως, δεν θα ήταν παράλογο εάν υποθέσουμε πως τα λόγια αυτά αποτέλεσαν και ένα είδος παραμυθίας για τον πόνο του Θεοδώρου²⁰⁸.

Οι φιλοσοφικές απόψεις σε συνδυασμό με το θρησκευτικό στοιχείο αποτελούν αντικείμενο μελέτης και στην επόμενη θεματική ενότητα του λόγου, στην οποία ο συγγραφέας ασχολείται με αντιλήψεις σχετικά με τη μεταθανάτια ζωή και οι οποίες είναι όμοιες ταυτόχρονα με εκείνες που έχουν υπερασπιστεί και Πλήθων αλλά και ο Πλάτωνας. Πιο συγκεκριμένα, όσοι ακολουθούν τα θεία προστάγματα στη ζωή τους και τείνουν να μοιάσουν με το Θεό, φέροντας πλήθος θεϊκών χαρισμάτων όπως αγάπη, ελευθερία, ορθή κρίση και διάνοηση με τη βοήθεια πάντα του Θεού, δεν θα ήταν εύλογο να θεωρήσουν τον θάνατο ούτε σωματική αλλά ούτε και ψυχική πληγή²⁰⁹. Αθάνατος μπορεί να μείνει κάποιος μόνο στη μνήμη των εναπομεινάντων προσώπων μέσω του ήθους του και των πράξεων του σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Η δύναμη του πνεύματος είναι αυτή που του επιτρέπει να πράττει τα δέοντα και τα χρηστά. Εάν κάποιος φέρεται στη ζωή του με τρόπο ανάλογο, δεν θα πρέπει να φοβάται τον θάνατο ούτε ο ίδιος αλλά ούτε και τα συγγενικά του πρόσωπα. Ο θάνατος γι' αυτούς θα έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα είδος μετάβασης σε έναν άλλο κόσμο, ο οποίος σηματοδοτεί την έναρξη μιας καινούριας ζωής. Ίσως, εδώ ο συγγραφέας, υπερασπίζοντας την άποψη αυτή να είχε κατά νου την σταύρωση και κατ' επέκταση την ανάσταση του Κυρίου. Στο σημείο αυτό, οι απόψεις που ενστερνίζεται ο Βησσαρίων συνάδουν απόλυτα με εκείνες του Πλήθωνα²¹⁰. Επίσης, όπως και στη μονωδία του Πλήθωνα, έτσι και εδώ, η ενασχόληση με το ζήτημα της μεταθανάτιας ζωής θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι προβάλλει παράλληλα την ευσέβεια της Κλεόπας, αφού η ίδια πάντοτε ακολουθούσε τα θεία προστάγματα και επομένως, η ψυχή της ήταν αδύνατον να πεθάνει σε αντίθεση με όσους δε σεβάστηκαν τα λόγια του Θεού²¹¹.

Η συμπεριφορά και τα δείγματα καλοσύνης που άφησε η δέσποινα με το θάνατό της, καλό θα ήταν να αποτελέσουν παραδείγματα προς μίμηση για όλους. Πρόκειται για ένα είδος προτροπής από τον Βησσαρίωνα προς τους ακροατές του επιθυμώντας να τους παρακινήσει να έχουν ως πρότυπο συμπεριφοράς εκείνο της Κλεόπας. Η Κλεόπα κατάφερε να αρθεί πάνω από τις δυσμενείς περιστάσεις που βίωνε το Βυζάντιο λόγω της Συνόδου από τη μία και της επερχόμενης Άλωσης από την άλλη με αποτέλεσμα να ξεχωρίσει για τα δείγματα φιλοτιμίας. Ο συγγραφέας αναφέρεται και πάλι, πιο

²⁰⁸ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 157.3-17.

²⁰⁹ Βλ. Γένεσις, 1.26.

²¹⁰ Βλ. παραπάνω, σσ. 57-58.

²¹¹ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σσ. 157.18-17-158.24.

ειδικά αυτή τη φορά, στην οικειοθελή μεταστροφή της δέσποινας στην ορθόδοξη πίστη και μάλιστα χαρακτηρίζει την κίνηση της αυτή ως αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής. Με τις πράξεις της και με τη νοημοσύνη της, διότι γνώριζε το καλό, χωρίς να φέρεται άδικα ακόμα και σε όσους αδικούσαν, κατάφερε να εξασφαλίσει μια θέση στο βασίλειο του ουρανού πλάι στον Θεό²¹².

Έπειτα, ο συγγραφέας αναφέρεται σε έναν ακόμα έπαινο στην ωραιότητα της βασίλισσας, ιδιαίτερα σύντομος ωστόσο, μέσω του οποίου επαινούνται τόσο τα εσωτερικά όσο και τα εξωτερικά της χαρακτηριστικά με τη βοήθεια της εικόνας του αγάλματος και με τον οποίο ο Βησσαρίων επιδιώκει να την θέσει ιεραρχικά στην πρώτη θέση μεταξύ των άλλων βασιλισσών, μία εικόνα την οποία συναντήσαμε προηγουμένως στους λόγους του Πλήθωνα και του Χειλά²¹³. Η απογοήτευση για τον πρόωρο θάνατό της και ιδίως στην ακμή της ηλικίας της, επαναλαμβάνεται για τρίτη φορά στην έκταση του λόγου. Αυτό είναι πολύ πιθανό να συμβαίνει δεδομένης της δυσκολίας να συλλάβει κανείς το απρόβλεπτο που της επεφύλασσε η μοίρα, και πόσο μάλλον όταν πρόκειται για μια προσωπικότητα άξια σεβασμού λόγω του ότι εκπροσωπούσε πάντοτε το δίκαιο και λειτουργούσε βάσει αυτού. Αντιμετώπιζε τους πάντες ισότιμα, χωρίς να προχωρά σε περαιτέρω διακρίσεις αλλά πράττοντας αδιάκοπα μόνο τα νόμιμα και πρεσβεύοντας το κοινό καλό. Πώς, λοιπόν, θα ήταν δυνατόν μια τέτοιου είδους δέσποινα να μην μνημονευτεί και να μην θρηνηθεί επάξια από όλους! Αποτέλεσε την προστάτιδα όλων των αδύναμων κοινωνικών ομάδων προσφέροντας ευεργεσίες. Δικαιολογημένα, συνεπώς, χαρακτηρίστηκε από τους περισσότερους λογίους ως πρότυπο φιλάνθρωπιας. Παρατηρείται, επίσης, πως ο Βησσαρίων, από την αρχή του λόγου του κιόλας έως και το τέλος, φαίνεται να επαναλαμβάνει ορισμένα θέματα, όπως ο πρόωρος θάνατος, η μεταστροφή στην ορθοδοξία και συνεχώς στο περιεχόμενο του λόγου του επανέρχεται σε αυτά²¹⁴.

Στον επίλογο του κειμένου, ο συγγραφέας καταγράφει εν συντομία όλες εκείνες τις αρετές που χαρακτήριζαν τη δέσποινά μας και αποτέλεσαν την αφορμή της εξύμνησής της. Το αίσθημα της θλίψης έχει ριζώσει στις καρδιές όλων σε σημείο που μέχρι και ο δεσπότης του Μυστρά παρουσιάζεται από τον Βησσαρίωνα ιδιαίτερα καταβεβλημένος ψυχολογικά αλλά και οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας με τη σειρά τους βρίσκονται σε όμοια συναισθηματική κατάσταση. Όλοι έχουν πέσει στη συναισθηματική κατάπτωση που προκάλεσε ο θάνατος με αποτέλεσμα ακόμα και τα

²¹² Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 158.3-21.

²¹³ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 146.20-26 και Πλήθων, Κλεόπα, σ. 166.3-5.

²¹⁴ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σσ. 158.22-159.16.

άψυχα όντα να φανερώσουν τη θλίψη τους. Οι ελπίδες των φτωχών για μία καλύτερη ζωή στο μέλλον και οι προσευχές όσων έχουν φερθεί άδικα με σκοπό τη συγχώρεση των πράξεων τους είναι αδύνατον πια να εισακουστούν, αφού η ελεημοσύνη που έδειξε η Κλεόπα για εκείνους έχει θαφτεί μαζί με το σώμα της. Μοναδικός δρόμος της σωτηρίας είναι η πίστη προς τον Θεό, το θέλημα του οποίου υπερασπίστηκε η Κλεόπα και μέσω των πράξεων της επεδίωκε όλοι να ακολουθήσουν τις εντολές του για να έχουν μια καλύτερη ζωή. Αντίθετα, η απομάκρυνση από τα θεία προστάγματα οδηγεί αναμφίβολα στον δρόμο της αμαρτίας. Όντας κάποιος συμμορφωμένος με τα προστάγματα του Θεού από νεαρή κιόλας ηλικία, έχει τη δυνατότητα να κατανοήσει καλύτερα το προφίλ της Κλεόπας που πλάθει στον λόγο του ο συγγραφέας και πιο συγκεκριμένα την ευσέβεια αυτής και τις ηθικές αρετές για τις οποίες ξεχώρισε αλλά και τη θέση που κατέλαβε στο βασίλειο του Ουρανού. Όπως ο Θεός επεδίωκε να κηρύξει σε όλους εν γένει μια περισσότερο θετική προσέγγιση για την ιδέα του θανάτου, δεδομένου ότι ανοίγονται κατά αυτόν τον τρόπο οι πύλες για μία καλύτερη, τη μεταθανάτια, δηλαδή, ζωή, έτσι και η ίδια με τη στάση της προσπάθησε να αποδείξει ότι η απομάκρυνση από τον Θεό στερεί τη δυνατότητα αυτή. Ο Βησσαρίων, λοιπόν, επιδιώκει να γνωστοποιήσει τις πεποιθήσεις του αναφορικά με τη θεοσέβεια. Ακόμα, με έμμεσο τρόπο επιχειρεί και πάλι να παρηγορήσει τον Θεόδωρο με λόγια που αποσκοπούσαν στο να καταλαγιάσει τον πόνο που βίωνε έχοντας χάσει πια τον μοναδικό συμπαραστάτη της ζωής του. Η Κλεόπα άφησε στο έλεος τώρα τους υπηκόους, τους οποίους καθησυχάζει με το να ακολουθήσουν και οι ίδιοι το θεϊκό δρόμο για να καταφέρουν τελικά να βγουν νικητές από τα δεινά που προκλήθηκαν. Σε γενικές γραμμές, ο Βησσαρίων ανακεφαλαιώνει και πάλι απόψεις στις οποίες είχε αναφερθεί σε όλη την έκταση του λόγου με κάθε λεπτομέρεια και πλήθος επιχειρημάτων. Θα μπορούσαμε, επίσης, να παρατηρήσουμε ότι ο λόγος κλείνει κάπως απότομα χωρίς την κλασική και συνάμα μελλοντική ευχή, να μη λησμονηθεί, δηλαδή, η μνήμη της Κλεόπας στο πέρασμα του χρόνου²¹⁵.

²¹⁵ Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σσ. 159.17-160.32.

Π.3 Ο επιτάφιος για την Μαρία Κομνηνή της Τραπεζούντας.

Αποδέκτης

Αποδέκτης του ακόλουθου λόγου είναι η κόρη της Θεοδώρας της Κομνηνής της Τραπεζούντας²¹⁶ και του Αλέξιου Δ΄ Κομνηνού²¹⁷, η Μαρία Κομνηνή Παλαιολογίνα²¹⁸. Υπήρξε η γ΄ σύζυγος του βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου²¹⁹. Ο γάμος τους τελέστηκε το καλοκαίρι του 1427 ενώ σύμφωνα με τις πηγές ο θάνατός της χρονολογείται στις 17-12-1439²²⁰. Συγκεκριμένα, όταν ο αυτοκράτορας Ιωάννης επέστρεψε από το Σύνοδο της Φλωρεντίας, η σύζυγός του είχε πια αποβιώσει.

Συγγραφέας

Ο Ιωάννης Ευγενικός²²¹ ήταν λόγιος κληρικός του 15^{ου} αι. Γεννήθηκε το 1400 στην Κωνσταντινούπολη και έζησε τουλάχιστον έως το 1458. Αδερφός του ήταν ο Μάρκος Ευγενικός²²². Στη διάρκεια της ζωής του έλαβε το αξίωμα του διακόνου της μεγάλης Εκκλησίας και διετέλεσε νομοφύλακας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης.

²¹⁶ Για τη Θεοδώρα Κομνηνή της Τραπεζούντας βλ. στο PLP 12069.

²¹⁷ Για τον Αλέξιο Δ΄ Κομνηνό βλ. στο PLP 12082.

²¹⁸ Για τη Μαρία Κομνηνή Παλαιολογίνα βλ. στο PLP 21397. Βλ. επίσης Sideras, Grabreden, σσ. 352-353.

²¹⁹ Για τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21481.

²²⁰ Αναφορικά με την ακριβή ημερομηνία του θανάτου της Μαρίας Παλαιολογίνας, ο Sideras αναφέρει πως υπάρχουν πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες η δέσποινα απεβίωσε στις 17 Δεκεμβρίου του έτους 1439. Την περίοδο αυτή, ο σύζυγός της βρισκόταν ακόμα στην Ιταλία για τη Σύνοδο, κάτι για το οποίο ο Ιωάννης Ευγενικός δεν αναφέρεται πουθενά στον επικήδειο του για την Μαρία, όπως, επίσης, παραλείπει να αναφέρει και τα ακριβή αίτια του θανάτου της. Για το μόνο στοιχείο που υπάρχουν ενδείξεις, είναι ότι η κηδεία της τελέστηκε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 353.

²²¹ Για τον Ιωάννη Ευγενικό (Μεταξόπουλος) βλ. στο PLP 6189.

²²² Για τον Μάρκο Ευγενικό βλ. στο PLP 6193.

Υπήρξε μέλος των λογίων του Μυστρά, είχε την ιδιότητα του θεολόγου και του συγγραφέα παράλληλα και υπήρξε σύγχρονος αλλά σαφώς νεότερος του καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Μέρος της κύριας δραστηριότητάς του αποτέλεσε το γεγονός ότι υπήρξε συνοδός του πατριάρχη Ιωσήφ Β²²³ στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας το 1438-1439. Όντας, όμως, ανθενωτικός και δεδομένου ότι δεν ήταν σε θέση να βλέπει τις αποφάσεις της Συνόδου που οδηγούσαν προς την Ένωση, τότε με την άδεια του αυτοκράτορα εγκατέλειψε τη Σύνοδο και, παρά το γεγονός ότι αρχικά στάλθηκε από τον ίδιο στη Βενετία, λόγω άσχημων καιρικών φαινομένων κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, βρέθηκε τελικά στην Ανκόνα. Ακόμα, από το 1444 και έπειτα, οπότε και απεβίωσε ο αδελφός του, ο ίδιος τάχθηκε στο πλευρό του ανθενωτικού και συνάμα ηγέτη του αντίστοιχου κινήματος, του Γεωργίου Γενναδίου Σχολαρίου²²⁴, με αποτέλεσμα να στραφούν κατά του νέου αυτοκράτορα, του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου²²⁵.

Σε ό, τι αφορά τη συγγραφική του δραστηριότητα, εκτός από τον επιτάφιο λόγο με αποδέκτη τη δέσποινα Μαρία Παλαιολογίνα, τον οποίο θα μελετήσουμε και διεξοδικά στη συνέχεια, υπήρξε συγγραφέας ρητορικών και αγιολογικών κατά κύριο λόγο έργων. Από το σύνολο της συγγραφικής του δραστηριότητας, έχει σωθεί, μεταξύ των άλλων, και ένας λόγος του ίδιου με τίτλο «Ιωάννου Ευγενικού λόγος αντιρρητικός του βλάσφημου και ψευδούς όρου του εν Φλωρεντία συντεθέντος κατά την προς Λατίνους σύνοδον», ο οποίος περιέχεται στον τόμο της Καταλλαγής το 1694.

Χρονολόγηση

Η ακριβής ημερομηνία θανάτου της δέσποινας, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν η 17^η Δεκεμβρίου του 1439, μία περίοδος κατά την οποία ο Ιωάννης είχε μάλλον μόλις επιστρέψει από τη χώρα της Ιταλίας, την οποία είχε προηγουμένως επισκεφθεί με μέλη της βυζαντινής αντιπροσωπείας λόγω της Συνόδου που λάμβανε χώρα εκεί. Αυτό για το οποίο μπορούμε να είμαστε σχετικά βέβαιοι είναι ότι στον επιτάφιο του Ιωάννη Ευγενικού για την Μαρία υπάρχουν ενδείξεις ότι η κηδεία πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από το σημείο του λόγου όπου ο συγγραφέας αναφέρεται άμεσα πια στην Κωνσταντινούπολη χαρακτηρίζοντάς την οφθαλμό όλων των πόλεων²²⁶. Ενδείξεις έχουμε, ακόμα, ότι ο

²²³ Για τον πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ βλ. στο PLP 9073.

²²⁴ Για τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο βλ. στο PLP 27304.

²²⁵ Για τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21500.

²²⁶ Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα, σ. 113.4-7.

επικήδειος λόγος του Ευγενικού μάλλον εκφωνήθηκε την ίδια ημέρα με την τελετή της κηδείας της κηδείας της δέσποινας, κάτι το οποίο παρατηρείται και από τον Sideras²²⁷.

Κείμενο: τοῦ αὐτοῦ. Μονωδία ἐπὶ τῇ αἰοδίμῳ καὶ ἀγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνη Μαρία²²⁸.

Σχολιασμός

Ο λόγιος αρχίζει τη μονωδία με ένα πλήθος ρητορικών ερωτήσεων, οι οποίες αποσκοπούν στο να μας μεταφέρουν στη θλιβερή πραγματικότητα που προκλήθηκε με την απώλεια της δέσποινας και κατά συνέπεια στη χρονική βαθμίδα του παρόντος. Αναφέρεται σε στοιχεία της φύσης που με δυσκολία μπορούν να υποστούν την οποιαδήποτε μεταβολή, όπως είναι η πέτρα, ο σίδηρος, ο αδάμαντας, για να τονίσει το μέγεθος της συμφοράς αφενός και αφετέρου για να επισημάνει και αυτός με τη σειρά το μοτίβο των σκληρόκαρδων ανθρώπων. Πως, λοιπόν, ακόμα και αν κάποιος είχε σκληρή καρδιά, δε θα μαλάκωνε και δε θα πενθούσε για χάρη της βασίλισσας, αναρωτιέται ο λόγιος. Το μοτίβο των άκαμπτων και σκληρόκαρδων ανθρώπων που τελικά μπροστά σε μια μεγάλη κοινή πληγή για όλη την ανθρωπότητα, ο πόνος τους επηρεάζει τόσο έντονα ώστε τελικά λυγίζουν, αποτελεί κοινό τόπο των μονωδιών²²⁹. Υποχρέωση του λόγιου είναι να υμνήσει και αυτός με τη σειρά του επάξια την Παλαιολογίνα και να συνθέσει θρήνο γοερό προς ένδειξη σεβασμού και ανταπόδοσης στο πρόσωπό της για την συνεισφορά της στην οικουμένη²³⁰.

Στην πορεία του λόγου, μέσω των πολλαπλών κλητικών προσφωνήσεων, ο συγγραφέας επιδιώκει τον εκθειασμό της δέσποινας και την προβολή των προτερημάτων της και των αρετών της. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηρίζει το συμβάν του θανάτου της ως κοινή συμφορά για όλη την οικουμένη και συνάμα πληγή για την ανθρωπότητα. Οι επιπτώσεις του θανάτου της διαγράφονται και σε ολόκληρη την

²²⁷ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 353.

²²⁸ Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα = Σπ. Λάμπρος, τοῦ αὐτοῦ. Μονωδία ἐπὶ τῇ αἰοδίμῳ καὶ ἀγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνη Μαρία, ΠΠ, τ. Α', σσ. 112-114.

²²⁹ Βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 145.7-10, Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 154.6-7, Sideras, Ανέκδοτοι Βυζαντινοί επιτάφιοι, σ. 531.19-20.

²³⁰ Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα, σ. 112.1-5.

πλάση, όταν ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά πως ακόμα και τα πιο εύκαρπα άρχισαν να μαραίνονται αλλά και η λαμπρή σελήνη να πλημμυρίζει από το σκοτάδι της ανείπωτης δυστυχίας. Πρόκειται, ασφαλώς, για δύο εικόνες, επίσης από το φυσικό περιβάλλον, μέσω των οποίων καθίσταται περισσότερο σαφής η μεταβολή του σκηνικού και πιο ειδικά η μεταβολή της τύχης εξαιτίας του θανάτου της δέσποινας.

Ένας κοινός τόπος της ρητορικής θεωρίας που επισημαίνεται και στον παρόντα λόγο, είναι η εικόνα του αγάλματος²³¹. Ένα άγαλμα από μόνο του αποτελεί είδος καλλιτεχνήματος, είδος δημιουργήματος. Έτσι, και κατά τα λεγόμενα του λογίου, η δέσποινα μας υπήρξε άγαλμα από τη φύση της στολισμένο με κάθε λογής αρετή. Δηλαδή, η Μαρία Παλαιολογίνα ήταν μια ιδιαίτερα όμορφη βασίλισσα, ένα κράμα εσωτερικών και εξωτερικών χαρισμάτων συνάμα. Εξωτερικά θύμιζε καλλονή ενώ ο εσωτερικός της κόσμος απαρτιζόταν από κάθε είδους ευπρέπεια, κάτι το οποίο την κατέστη ικανή να ενταχθεί στη βασιλική οικογένεια και να λάβει το αξίωμα της δέσποινας. Τα γνωρίσματα αυτά σκιαγραφούν κατάλληλα το ήθος και τη συμπεριφορά της. Ο συγγραφέας, λοιπόν, της αποδίδει κάθε ομορφιά και αρετή με αποτέλεσμα ο έπαινος της ωραιότητας να μην λείπει φυσικά ούτε και από την παρούσα μονωδία καθώς, επίσης, και το γεγονός ότι αποτέλεσε πρότυπο φιλανθρωπίας αποδεικνύεται κατάλληλα μέσω των πράξεών της²³².

Η λέξη «νῦν», όμως, που ακολουθεί, μας μεταφέρει και πάλι στη σκληρή πραγματικότητα. Ο θάνατος σκόρπισε τη θλίψη σε όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως ηλικίας και τάξης. Ο λόγιος εκφράζει την επιθυμία του και το θεωρεί μάλιστα και επιτακτική ανάγκη να συνθέσει επιτάφιο λόγο με σκοπό να αναφωνήσει με πάθος την απώλεια της δέσποινας σε ολόκληρη την οικουμένη. Ίσως, στο συγκεκριμένο σημείο του λόγου, να λανθάνει κατά κάποιο τρόπο και η δυσκολία του εγχειρήματος, διότι ούτε οι στεναγμοί ούτε και τα δάκρυα, όμως, αρκούν μόνο για να περιγράψει κανείς την ανείπωτη συμφορά. Μάλιστα, ο Ευγενικός κρίνει τον εαυτό του τον καταλληλότερο όλων για τη σύνθεση μονωδίας προς τιμήν της δέσποινας, αφού κανένας μονωδός, ούτε λυρικός, ούτε συγγραφέας αλλά ούτε και οι προφήτες Ιερεμίας και Ησαΐας αντίστοιχα, οι οποίοι άξια κατέχουν την ιδιότητα να συνθέτουν θρήνους γεμάτους πάθος και συναίσθημα, δεν αρκούν για να περιγράψουν τη θλίψη

²³¹ Αναφορά στη συγκεκριμένη εικόνα έχουμε στον λόγο του Πλήθωνα (βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 166.3-7), στον λόγο του Βησσαρίωνα για την Κλεόπα (βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 158.24), στον λόγο του Χειλά (βλ. Χειλάς, Κλεόπα, 146.14-17), και του Πεπαγωμένου αντίστοιχα (βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σ. 224.12).

²³² Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα, σ. 112.11-18.

που σκόρπισε η απώλεια της Μαρίας και να συνθέσουν, συνεπώς, επιτάφιο λόγο. Οι παραπάνω σκέψεις αποτυπώνονται με τη χρήση ρητορικών ερωτήσεων, τις οποίες ο λόγιος χρησιμοποιεί ως μέσο για την καλύτερη απόδοση των συναισθημάτων που τον κατέκλυσαν και να κεντρίσει με αυτό τον τρόπο περισσότερο το ενδιαφέρον του ακροατηρίου.

Ένα ακόμα λογοπαίγνιο με τις λέξεις «πάλαι» και «νύν», λέξεις αντίθετες μεταξύ τους, έρχεται τώρα για να μας μεταφέρει αφενός στην πραγματικότητα μέσω της σύγκρισης με το παρελθόν και αφετέρου για να τονίσει τον πόνο της απώλειας που υπέστη όλη η πόλη ανεξαιρέτως. Γίνεται λόγος για μία χώρα «θαυμαστή», όπως τη χαρακτηρίζει ο συγγραφέας, που κατάφερε να ξεχωρίσει περισσότερο από κάθε άλλο για τον ευδαίμονα χαρακτήρα της, η οποία, όμως, πια μετατράπηκε σε μια πόλη δυστυχημένη με ανθρώπους σκυθρωπούς να πενθούν για τον χαμό της προστάτιδάς τους. Ο Ευγενικός χρησιμοποιεί και πάλι φυσικά στοιχεία που αλλάζουν όψη για να κάνει πιο έντονο το συναίσθημα της λύπης. Από τις ιστορικές πηγές γνωρίζουμε πως η δέσποινα μας πέθανε στην Κωνσταντινούπολη και ενταφιάστηκε συγκεκριμένα στη μονή του Παντοκράτορα το 1439. Επρόκειτο για μια εντυπωσιακή βυζαντινή εκκλησία πάνω σε τεχνητό ύψωμα της πόλης χτισμένη σύμφωνα με τον βυζαντινό τρόπο ανοικοδόμησης μονών²³³. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Ευγενικός κάνει μια άμεση αναφορά στην Κωνσταντινούπολη, τον οφθαλμό όλων των πόλεων, η οποία έχει χάσει πια την ομορφιά και τη ζωντάνια της και κυριεύεται από το σκοτάδι, κάτι το οποίο επισημαίνει και ο Sideras, στο σημείο όπου αναφέρει για τον εν λόγω επιτάφιο ότι αν και δεν παρέχει αρκετές πληροφορίες, αναμφίβολα, όμως, ο παραλήπτης αυτού επρόκειτο για μία πριγκίπισσα, η οποία πέθανε στην Κωνσταντινούπολη²³⁴.

Στο μέρος του λόγου που ακολουθεί ο συγγραφέας αναφέρεται στην πόλη της άνω Σιών ως πατρίδα όλων των χριστιανών ή αλλιώς, όπως γνωρίζουμε από τα αγιολογικά κείμενα, όπου το εν λόγω μοτίβο χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς τακτικά, στην

²³³ Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, η μονή ανεγέρθη από τη σύζυγο του Ιωάννη Β' Κομνηνού, Ειρήνη, ενώ μετά τον θάνατό της συνέχισε την κατασκευή ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Πρόκειται για τη λαμπρότερη και τη μεγαλύτερη μονή της Πόλης με πλήθος μοναχών. Σήμερα, έχει μετατραπεί σε οθωμανικό τζαμί με το όνομα Ζειρέκ Τζαμί. Στη μονή αυτή, επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ενταφιάστηκαν αξιόλογα μέλη τόσο της δυναστείας των Κομνηνών όσο και των Παλαιολόγων, όπως λόγου χάρη ο Μανουήλ Α' Κομνηνός, ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος και οι δυο γιοί του. Για τη Μονή του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, βλ. ODB, τ.3, σ. 1575.

²³⁴ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 352 και Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα σ. 113.11 και 113.4-7.

Άνω Ιερουσαλήμ²³⁵. Με την αναφορά αυτή επιδιώκεται από τον Ευγενικό να επισημανθεί στο συγκεκριμένο σημείο η ουράνια κατοικία της Μαρίας Παλαιολογίνας, χωρίς να ακολουθεί στην πορεία αναφορά στην επίγεια κατοικία της ή διαφορετικά στην πατρίδα της δέσποινας. Γνωρίζουμε, ωστόσο από τις πηγές, και όπως, άλλωστε επισημάνθηκε και προηγουμένως, ότι η πατρίδα και κατ' επέκταση η επίγεια κατοικία της δέσποινας που εξετάζουμε ήταν η Τραπεζούντα. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Ευγενικός χρησιμοποιεί τον όρο, στοχεύοντας στο να καταστήσει σαφή μεταξύ των άλλων τη μετάβαση της δέσποινας από την πατρίδα της προς τον τόπο ταφής της, στην πόλη του Θεού. Είναι, επίσης, πολύ πιθανό με την αναφορά του συγκεκριμένου τόπου, ο οποίος χρησιμοποιείται πολύ περισσότερο στους βίους Αγίων είτε μόνος του, όταν, δηλαδή, για κάποιον Άγιο δεν ήταν γνωστή η επίγεια κατοικία του είτε σε αντίθετη περίπτωση σε συνδυασμό με αυτή²³⁶, ο συγγραφέας να θέλει να παρηγορήσει τους συμπολίτες του για τον πόνο που βίωσαν, προσδιορίζοντας τον θάνατο της δέσποινας ως μία μετάβαση προς τη βασιλεία του Θεού στον ουρανό και επισημαίνοντας με αυτό την αγγελική πια ζωή της στην ουράνια Ιερουσαλήμ²³⁷.

Στην πορεία του λόγου γίνεται καταγραφή μιας σειράς από δεινά που προκλήθηκαν με αφορμή τον θάνατο της βασίλισσας. Η Κωνσταντινούπολη έχασε ένα λαμπρό στολίδι, εξαιτίας του οποίου σκορπίστηκε η απαισιοδοξία για το μέλλον. Ο λόγιος καταφεύγει και πάλι στο τέχνασμα της ρητορικής ερώτησης μέσω της οποίας διερωτάται από τη μία για την αιτία όλων αυτών των δεινών, με τα οποία ήλθε αντιμέτωπος ο βυζαντινός λαός και από την άλλη πλευρά υπερασπίζεται την άποψη πως ο μόνος σωτήριος δρόμος είναι να στραφούν όλοι προς τον δρόμο του Θεού. Έμμεσα, λοιπόν, επισημαίνει την αρετή της θεοσέβειας που χαρακτήριζε τη δέσποινα

²³⁵ Βλ. Πρὸς Γαλάτας, 4.26 και Πρὸς Ἑβραίους, 12.22-23.

Σύμφωνα με τη βιβλική παράδοση και συγκεκριμένα με όσα αναγράφονται στην Αγία Γραφή, η Σιών ήταν η πόλη του Δαβίδ και συνάμα η πόλη του Θεού (βλ. Ψαλμοί Δαβίδ, 87.2-3: « Αγαπάει ο Κύριος τις πύλες της Σιών περισσότερο από όλα τα σκηνώματα του Ιακώβ. Ἐνδοξα μίλησαν για εσένα πόλη του Θεού»). Η λέξη αναγράφεται για πρώτη φορά στην Αγία Γραφή στο δεύτερο βιβλίο του Σαμουήλ (βλ. Σαμουήλ 5.7: «Ο Δαβίδ κυριεύσε το φρούριο. Αυτή είναι η πόλη του Δαβίδ», όπου αρχικά αποτέλεσε όνομα αρχαίου φρουρίου της Ιερουσαλήμ και έπειτα έλαβε ο όνομα αυτό ολόκληρη η πόλη (βλ. Θρήνοι Ησαΐα, 40.9, Ιερεμίας, 31.12). Το όνομα Σιών στην πορεία απέκτησε και πνευματικό χαρακτήρα αφού στην Καινή Διαθήκη σηματοδοτεί την πνευματική βασιλεία του Θεού.

Μάλιστα, ένας από τους μαθητές του Χριστού, ο Πέτρος, αναφέρθηκε στο έργο του στον Χριστό δίνοντάς του την ιδιότητα του ακρογωνιαίου λίθου της Σιών, ένα πολύτιμο πέτρωμα, που όποιος δείχνει έμπρακτα την πίστη του σε αυτή, δεν θα ντροπιαστεί ποτέ (βλ. Πέτρου Α΄, 2.6).

²³⁶ Από τη μελέτη παραδειγμάτων σε αγιολογικά κείμενα αναφορικά με τη χρήση του μοτίβου της Άνω Σιών, προκύπτει ότι η συγγραφείς αυτών συνήθιζαν να αναφέρουν πρώτα στον λόγο τους το ουράνιο σπίτι του Αγίου που μελετούσαν και έπειτα την πατρίδα του προσώπου αυτού, εφόσον ήταν γνωστή στον συγγραφέα. Ωστόσο, η σειρά κατά την οποία τοποθετούνταν αυτά τα δύο χαρακτηριστικά στο περιεχόμενο ενός έργου δεν είναι ξεκάθαρη και συγκεκριμένη συνάμα. Εξαρτάται, θα λέγαμε, από τους σκοπούς του εκάστοτε συγγραφέα. Βλ. T. Pratch, *Der hagiographische Topos*, σσ. 57-58.

²³⁷ Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα, σ. 153.1-9.

και προτρέπει την ανθρωπότητα να δράσει με ανάλογο τρόπο²³⁸.

Στην πραγματικότητα, ακόμα και οι εχθροί έχουν επηρεαστεί ψυχολογικά από την κοινή αυτή πληγή της απώλειας, οι καρδιές τους σπαράζουν και συμμετέχουν στον θρήνο και οι ίδιοι με τη σειρά τους μαζί με τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Ακόμα και τα άψυχα όντα λαμβάνουν σώμα και μορφή και λυγίζουν μπροστά στο κακό. Κανένας δεν έμεινε ανεπηρέαστος από την απώλεια της Παλαιολογίνας. Γι' αυτόν τον λόγο, ο συγγραφέας παρομοιάζει τον ξαφνικό και πρόωρο θάνατο με το στάχυ που ξεριζώνεται από τη γη, προτού να προλάβει να ωριμάσει, με ομίχλη που θολώνει το τοπίο πάνω από κάθε θάλασσα μεταβάλλοντάς το σε σκοτεινό μέρος. Έχουμε να κάνουμε, λοιπόν, με μια κοινή για όλους συμφορά, είτε πρόκειται για έμψυχα όντα είτε για άψυχα. Και εδώ, λανθάνει και πάλι κατά κάποιο τρόπο το ευμετάβλητο της μοίρας, το οποίο δηλώνεται ρητά μέσω της μεταβολής των φυσικών στοιχείων. Φαίνεται πως ο λόγιος ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις ανάγκες της ρητορικής θεωρίας για τη σύνθεση του λόγου του²³⁹.

Έπειτα, εάν λάβουμε σοβαρά υπόψη μας τα όσα ακολουθούν, συμπεραίνουμε πως η πρόθεση του συγγραφέα ήταν να εκθειάσει την εν λόγω δέσποινα για την ωραιότητα της, τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική. Αντιλαμβανόμαστε, ότι η ανάμειξη εσωτερικών και εξωτερικών χαρισμάτων έρχεται και πάλι στο προσκήνιο, μοτίβο το οποίο ακολουθείται από τους περισσότερους λόγιους της εποχής, όπως χαρακτηριστικά έχουμε δει μέσω της μελέτης άλλων ομοειδών κειμένων²⁴⁰. Ο έπαινος για την ωραιότητα αποτελεί εκείνο το κομμάτι του λόγου όπου το είδος του εγκωμίου εμπλέκεται στη σύνθεση του θρήνου. Άλλωστε, το είδος του επιταφίου και εκείνο του εγκωμίου φαίνεται πως φέρουν πλήθος ομοιοτήτων αναφορικά με τον τρόπο της σύνθεσής τους και όπως αυτός καθορίζεται βάσει της ρητορικής θεωρίας²⁴¹. Η Μαρία Παλαιολογίνα επαινείται ιδιαίτερα για το ποιόν της ψυχής της, για το ήθος της, για τον εξαίρετο λόγο και τον τρόπο συμπεριφοράς της, γνωρίσματα που την καθιστούν ξεχωριστή. Πρόκειται για μία αληθινή δέσποινα που στάθηκε με αξιοπρέπεια στο πλευρό του συζύγου της. Η στάση της αυτή συνέβαλλε, παράλληλα, και στην εξύψωση της εικόνας του συζύγου της. Έχουμε, λοιπόν, ακόμα μία μονωδία, η οποία, έστω και έμμεσα, αποσκοπεί στην εξύψωση του αυτοκράτορα, όπως είδαμε χαρακτηριστικά να συμβαίνει και στη μονωδία του Χειλά για την Κλεόπα, όπου ο συγγραφέας αναφέρθηκε συγκεκριμένα τόσο στην στέψη της Κλεόπας με τα βασιλικά

²³⁸ Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα, σ.153.9-17.

²³⁹ Βλ. Ευγενικός, Μαρία Παλαιολογίνα, σ.153.17-25.

²⁴⁰ Βλ. Πλήθων, Κλεόπα, σ. 166.3- 5 και 167.15-17, βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 145.28-29 και σ. 146.1-7.

²⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ.10.

σύμβολα από τον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο όσο και στις πράξεις φιλανθρωπίας της δέσποινας εξαιτίας της ελεημοσύνης που προσέφερε στους φτωχούς αλλά και στον λόγο του Βησσαρίωνα για την Κλεόπα και σε εκείνον του Δ. Πεπαγωμένου, οι οποίοι επιδιώκουν μεταξύ των άλλων να προβάλλουν και αυτοί με τη σειρά τους το πρότυπο της φιλάνθρωπης δέσποινας, με αποτέλεσμα μέσω των πράξεων της αυτών να εξυψώνεται ταυτόχρονα και η εικόνα του συζύγου της²⁴². Επιτέλεσε τα βασιλικά της καθήκοντα όπως ακριβώς άρμοζε σε μία δέσποινα, πραγματοποιώντας αυτά με κάθε είδους αρετή. Η βασίλισσα, επίσης, παρουσιάζεται να φέρει κοινά γνωρίσματα με κάθε θεϊκή μορφή, σεμνή ως επί το πλείστον, με συμμετρικό εξωτερικό ανάστημα και η αρμονία να διέπει τις πράξεις της, όπως κάλλιστα θα ταίριαζε και σε έναν μουσικό που συνθέτει τη μελωδία του σε αρμονικό τόνο. Η εικόνα που ακολουθεί στη συνέχεια, αποτελεί κοινό μοτίβο της ρητορικής των μονωδίων. Δεν είναι άλλη από εκείνη του θαυμαστού ανδριάντα, όμοια με την εικόνα του αγάλματος εκ φύσεως που προηγήθηκε, το οποίο αποτελείται από κάθε ωραιότητα και αρετή. Επιπλέον, αποκαλείται περιστέρα και αηδόνα ταυτόχρονα, αναφερόμενος με αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας στη γλυκύτητα του λόγου, τον οποίο παρομοιάζει άλλοτε με εκείνο των αηδονιών και άλλοτε θύμιζε εκείνο των Σειρήνων²⁴³. Με το μυθικό αυτό παράδειγμα από τον κόσμο του Ομήρου, αντιλαμβανόμαστε και την κλασική παιδεία που κατείχε ο λόγιος, αφού παρουσιάζεται να γνωρίζει το περιεχόμενο της Οδύσσειας. Άλλωστε, το παραπάνω παράδειγμα αποτελεί, επίσης, κοινό τόπο της ρητορικής θεωρίας του βασιλικού λόγου, όπως συνέθεσε ο Μένανδρος στο «Περί Επιδεικτικών»²⁴⁴.

Συνεπάγεται, λοιπόν, πως η μνήμη της είναι αδύνατον να λησμονηθεί με την πάροδο του χρόνου. Δεν θα ήταν πρόπον για μία τόσο άριστη και φιλάνθρωπη «μητέρα» όλων των ανθρώπων και των πόλεων, όπως συγκεκριμένα χαρακτηρίζεται, να ξεχαστεί και να μην υμνηθεί επάξια. Μέσω των πράξεών της έδωσε πνοή και λόγους ύπαρξης σε άψυχα και έμψυχα όντα. Όμοια με τον ήλιο, ο οποίος αποτελεί βασικό στοιχείο ολόκληρης της πλάσης, έτσι και η βασίλισσά μας άξια ονομάστηκε κοινός ήλιος, ο οποίος επιβλέπει τα πάντα όπως άλλωστε άρμοζε και σε ένα αυτοκράτορα να πράττει

²⁴² Βλ. Βησσαρίων, Μονωδία, σ. 155.23-28, βλ. Χειλάς, Κλεόπα, σ. 145.22-25 και 152.16-18, βλ. Πεπαγωμένος, Κλεόπα, σσ. 227.6.142-143 και 228.6.144-145.

²⁴³ Οι λόγιοι της εποχής συνήθιζαν σε ό, τι αφορά τον λόγο του προσώπου που επαινούσαν, να κάνουν μνεία στις μυθικές Σειρήνες. Αυτό συνέβαινε γιατί οι Σειρήνες φημίζονταν τόσο για τη λαμπρή τους όψη όσο και για τη μελωδική φωνή τους, με την οποία, σύμφωνα με την Οδύσεια, κατάφεραν να παγιδεύουν τους ταξιδιώτες με αποτέλεσμα οι ίδιοι είτε να ξεχνούν τον προορισμό τους είτε να κατασπαράζονται από αυτές. Βλ. Οδύσεια, ραψ. λ.153-164 και Μένανδρος, Περί επιδεικτικών, έκδ. Russell D. A.- Wilson N. G., Menander Rhetor, Οξφόρδη 1981, ειδικότερα το κεφάλαιο Περί βασιλικού εγκωμίου, σσ. 76-94.

²⁴⁴ Βλ. Μένανδρος, Περί βασιλικού εγκωμίου, σ. 78.7-17.

και να μεριμνά για τους υπηκόους του. Σύνηθες χαρακτηριστικό, λοιπόν, στην Παλαιολόγεια εποχή ένας αυτοκράτορας να παρομοιάζεται με την εικόνα του ήλιου, στοιχείο που παραπέμπει στη αυτοκρατορική ιδεολογία των βυζαντινών χρόνων. Φυσικά, όλα αυτά τοποθετούνται χρονικά στο παρελθόν, αφού τη στιγμή που συντάσσεται ο επικήδειος η ίδια έχει αποβιώσει και ο συγγραφέας επιλέγει να αναφερθεί σε γνωρίσματα που πλαισιώνουν τις πράξεις της όσο εκείνη βρισκόταν ακόμα στη ζωή.

Ο λόγος κλείνει με μία έντονη έκφραση των θλιβερών συναισθημάτων που πλημμύρισαν όλη την οικουμένη εξαιτίας του ανήκουστου και ξαφνικού συμβάντος του θανάτου. Επιτακτική ανάγκη όλων είναι όχι μόνο να δακρύνουν για το χαμό της προστάτιδάς τους αλλά πολύ περισσότερο να υμνηθεί με λόγους άξιους και γεμάτους συναίσθημα ως ανταπόδοση για τις πράξεις της. Πρόκειται για ένα κοινότυπο κλείσιμο μονωδίας, μέσω του οποίου κρύβεται η ελπίδα για συνεχή και αδιάκοπη εξύμνηση της δέσποινας, ολοκληρώνοντας με αυτό τον τρόπο τη χρονική βαθμίδα του μέλλοντος, αφού η προτροπή του συγγραφέα δεν αφορά μόνο το παρόν αλλά πολύ περισσότερο επιδιώκει η εξύμνηση της Μαρίας Παλαιολογίνας να γίνεται ες αεί.

II. 4 Ο επιτάφιος για την Αικατερίνα Gattilusio

Αποδέκτης

Η Αικατερίνη Gattilusio²⁴⁵ γεννήθηκε το πρώτο μισό του 15^{ου} αι στο νησί της Λέσβου, το οποίο την εποχή εκείνη βρισκόταν υπό την εξουσία της γενονατικής οικογενείας των Gattiluzi. Ήταν κόρη του ηγεμόνα της Λέσβου, του Δορίνου Α΄ Γκατιλούζι²⁴⁶ και της Orrietta Dogia. Σαν οικογένεια διέθεταν μεγάλη δύναμη στο θαλάσσιο εμπόριο και αξιόλογο στόλο. Εξαιτίας της δύναμής τους αυτής κατάφεραν να επεκτείνουν και την κυριαρχία τους παράλληλα, αφού οι Gattiluzi περιορίζονταν αρχικά στην εξουσία της Λέσβου, η οποία υπήρξε αξιόλογο εμπορικό κέντρο την εποχή εκείνη, και με την πάροδο του καιρού επέκτειναν την εξουσία τους μέχρι και στα νησιά που βρίσκονταν απέναντι από την Θράκη²⁴⁷. Το νησί της Λέσβου βρισκόταν υπό την εξουσία των Γενοατών ήδη από το 1355 και παρέμεινε στην κυριαρχία τους μέχρι και το 1462, οπότε και το νησί καταλήφθηκε από τους Τούρκους. Πιο συγκεκριμένα, ήδη από τον Αύγουστο του 1343, όταν δηλαδή πραγματοποιήθηκε η δεύτερη Σταυροφορία κατά των Τούρκων, οι Γενοβέζοι εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στο Αιγαίο με αποτέλεσμα να καταλάβουν το 1346 το νησί της Χίου και να επιδιώξουν την κατάληψη της Λέσβου, κάτι το οποίο τότε δεν πραγματοποιήθηκε εν τέλει. Ήδη από την επιχείρηση τους αυτή, αντιλαμβανόμαστε ότι το ενδιαφέρον των Γενοατών για την Λέσβο ήταν αρκετά μεγάλο. Η Λέσβος, ωστόσο, βρέθηκε ιδιαίτερα στο επίκεντρο των εσωτερικών εξελίξεων του Βυζαντίου κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού²⁴⁸ και του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου²⁴⁹, από τον οποίο ο Ιωάννης Παλαιολόγος²⁵⁰ ηττήθηκε και έσπευσε τότε να ζητήσει τη βοήθεια του Γενοάτη Francesco Gattilusio²⁵¹ με σκοπό να επανακτήσει τον αυτοκρατορικό θρόνο. Ως αντάλλαγμα για την βοήθεια που παρείχε ο Francesco Gattilusio, έλαβε από τον Ιωάννη την αδελφή του αυτοκράτορα και ως προίκα, επίσης, το νησί της Λέσβου. Έτσι, λοιπόν, από το 1355 και έπειτα το νησί της Λέσβου

²⁴⁵ Για την Αικατερίνη Gattiluzi βλ. στο PLP 91599.

²⁴⁶ Για τον Δορίνο Α΄ Γκατιλούζι βλ. στο PLP 3589.

²⁴⁷ Βλ. Miller W., Gattiluzi, σσ.418-423.

²⁴⁸ Για τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό βλ. στο PLP 10973. Βλ. επίσης Ostrogorsky, σσ 155-231. Βλ ODB, v.2, σσ. 1050-1051.

²⁴⁹ Αναφορικά με την εμφύλια διαμάχη μεταξύ Ιωάννη Καντακουζηνού και Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου κατά τα έτη 1341 έως το 1347, βλ. Nicol D., Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, σσ. 294-331.

²⁵⁰ Για τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21485 και Kaldellis-Efthymiadis, The prosopography of byzantine Lesbos, σ. 146.

²⁵¹ Για τον Francesco Gattilusio βλ. στο PLP 3584 και Kaldellis-Efthymiadis, The prosopography of Byzantine Lesbos, σσ. 138-140.

πέρασε στα χέρια της γενουατικής οικογένειας των Γατελούζων²⁵².

Η Αικατερίνη υπήρξε η δεύτερη σύζυγος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου²⁵³ και ο γάμος τους πραγματοποιήθηκε στην Μυτιλήνη 10 χρόνια μετά από τον θάνατο της Θεοδώρας²⁵⁴, όπως επιβεβαιώνεται και από τις πηγές²⁵⁵. Επρόκειτο αφενός για τον τελευταίο αυτοκρατορικό γάμο που τελέστηκε πριν την Άλωση του 1453, δεδομένου ότι ο Κωνσταντίνος ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου, και αφετέρου για ένα συνοικέσιο με πολιτικά κατά κύριο λόγο κίνητρα και επιδιώξεις, καθώς εννοούσε τη συμμαχία ανάμεσα στους δύο οίκους. Οφέλη, λοιπόν, από τη συνεργασία αυτή είχαν τόσο ο οίκος των Παλαιολόγων όσο και εκείνος των Gattilusi. Η συγγένεια με τον οίκο των Παλαιολόγων αναβάθμισε το κοινωνικό κύρος της Αικατερίνης, της οποίας η κοινωνική της θέση ανυψώθηκε καθώς παντρεύτηκε μέλος της βασιλεύουσας και εν δυνάμει τον διάδοχο του θρόνου. Έτσι, λοιπόν, στις 27-7-1440 ο Κωνσταντίνος έφτασε στη Λέσβο με τη συνοδεία του Λουκά Νοταρά²⁵⁶ και του Γεωργίου Σφραντζή²⁵⁷ και ο γάμος του τελέστηκε ένα μήνα μετά²⁵⁸.

Κάποιες ημέρες έπειτα από το γάμο του με την Αικατερίνη, ο αυτοκράτορας έφυγε για την Πελοπόννησο. Η παραμονή του, ωστόσο, εκεί ήταν αρκετά σύντομη, όπως θα δούμε και στην συνέχεια. Η σύζυγος του δεν τον ακολούθησε στο ταξίδι αυτό αλλά παρέμεινε στη Μυτιλήνη, όπου βρισκόταν υπό την φροντίδα του πατέρα του Κωνσταντίνου, κάτι πρωτόγνωρο όντας σύζυγος του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος από την άλλη, θεώρησε τελικά περισσότερο ωφέλιμο να βρίσκεται κοντά στην Κωνσταντινούπολη και έτσι για την επιδίωξή του αυτή, έστειλε τον Σφραντζή στην Κωνσταντινούπολη να πετύχει την ανταλλαγή των διοικητικών περιοχών με εκείνες του αδελφού του, του Δημητρίου Παλαιολόγου, κάτι το οποίο τελικά δεν ήταν εφικτό να επιτευχθεί γιατί ο Δημήτριος είχε συμμαχήσει εναντίον του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου. Τον Ιούλιο του 1422 ο Κωνσταντίνος απέπλευσε στην

²⁵² Βλ. Λουιζίδης, Η βυζαντινή Λέσβος, σσ. 55-62. Βλ. Kaldellis- Efthymiadis, The prosopography of byzantine Lesbos, σ. 32-34. Για τις επιγαμίες των Παλαιολόγων με τον οίκο των Gattilusi, βλ. Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια, σσ. 97-99.

²⁵³ Για τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21500.

²⁵⁴ Για την Θεοδώρα Tocco βλ. στο PLP 21377.

²⁵⁵ Βλ. Σφραντζής Γ., Χρονικό, 64.10.5- 9: «Καὶ τῆ κζ-η τοῦ Ἰουλίου μηνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπῆλθεν εἰς τὴν Μυτιλήνην μετὰ κατέργων βασιλικῶν καὶ εὐλογήθη ὁ αὐθέντης μου δηλονότι τὴν ῥηθεῖσαν κυρὰν Αἰκατερίναν Γατελιούζεναν, καπετανίου ὄντος εἰς τὰ κάτεργα τοῦ μετὰ ταῦτα γεγονότος μεγάλου δουκὸς Λουκά τοῦ Νοταρᾶ».

²⁵⁶ Για τον Λουκά Νοτάρá βλ. στο PLP 20730.

²⁵⁷ Για τον Γεώργιο Σφραντζή βλ. στο PLP 27278.

²⁵⁸ Βλ. Σφραντζής Γ., Χρονικό, σ. 64.10.5-9: «Καὶ τῆ κζ-η τοῦ Ἰουλίου μηνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπῆλθεν εἰς τὴν Μυτιλήνην μετὰ κατέργων βασιλικῶν καὶ εὐλογήθη ὁ αὐθέντης μου δηλονότι τὴν ῥηθεῖσαν κυρὰν Αἰκατερίναν Γατελιούζεναν, καπετανίου ὄντος εἰς τὰ κάτεργα τοῦ μετὰ ταῦτα γεγονότος μεγάλου δουκὸς Λουκά τοῦ Νοταρᾶ», Βλ. Λάμπρος Σπ., Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, σ. 428.

Βασιλεύουσα για να βοηθήσει τον Ιωάννη Η΄ εξαιτίας της τουρκικής επίθεσης, που λάμβανε χώρα εκείνο το διάστημα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς τη βασιλεύουσα σταμάτησε στη Λέσβο να πάρει μαζί του την Αικατερίνη. Μέχρι τελικά το βασιλικό ζευγάρι να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη και κάνοντας στο ενδιάμεσο μία στάση στην Λήμνο, εκεί ήλθαν αντιμέτωποι με την ενέδρα του τουρκικού στόλου στο νησί λόγω της άφιξης του Κωνσταντίνου με αποτέλεσμα να εγκλωβιστούν στο νησί για αρκετό διάστημα σε κατάσταση πολιορκίας²⁵⁹.

Η Αικατερίνη από την άλλη, η οποία σε όλη τη διάρκεια των παραπάνω καταστάσεων κυοφορούσε παράλληλα και τον απόγονο του αυτοκράτορα, ήταν φανερά ταλαιπωρημένη από την πολιορκία και τις απρόοπτες και αντίξοες συνθήκες που κλήθηκε να αντιμετωπίσει. Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να συμπεράνουμε πως βασική αιτία της πρόκλησης του θανάτου της αποτέλεσαν κατά κύριο λόγο οι επιπλοκές που παρουσιάστηκαν στο διάστημα της εγκυμοσύνης της. Η ίδια, λοιπόν, ασθένησε, απέβαλε και τελικά απεβίωσε τον Αύγουστο του 1442, γεγονός, το οποίο μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ έμεινε πιθανότατα άτεκνος. Ο χώρος ταφής της εντοπίζεται στην περιοχή του Παλαιοκάστρου της Λήμνου²⁶⁰.

Συγγραφέας

Η παρούσα μονωδία για την Αικατερίνη Gattilusi παραδίδεται ακέφαλη, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι το έργο δεν έχει σωθεί στο σύνολό του. Λόγω της ιδιαιτερότητας αυτής, δεν θα μπορούσε να συμπεριληφθεί με ακρίβεια στο συγγραφικό έργο του Δοκειανού δεδομένου ότι λείπει τμήμα του λόγου με αποτέλεσμα να μην είμαστε βέβαιοι ούτε για το όνομα του συγγραφέα του λογοτεχνικού αυτού έργου αλλά ούτε και για την αρχική του έκταση. Ωστόσο, έχει παρατηρηθεί μέσα από μελέτες που έχουν γίνει αναφορικά με την ταύτιση του συγγραφέα του έργου ότι αποτελεί δημιούργημα του Δοκειανού, μία άποψη την οποία υπερασπίζεται με επιχειρήματα

²⁵⁹ Βλ. Nicol D., Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, σσ. 39-40. Βλ. επίσης Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια, σσ. 240-241.

²⁶⁰ Βλ. Σφραντζής Γ., Χρονικό, σ. 64.4.32-37: «Καὶ τὸν Ἰούλιον μῆνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐρχομένου τοῦ αὐθεντός μου καὶ δεσπότης κυροῦ Κωνσταντίνου εἰς βοήθειαν τῆς πόλεως καὶ διὰ τῆς Μιτυλήνης διελθόντος καὶ λαβόντος καὶ τὴν αὐτοῦ γυναῖκα τὴν βασιλίσσαν, εἰς τὴν Λήμνον ἦλθε· καὶ εὐρεθέντος ἐκεῖσε ἐπολεμήθη εἰς τὸν Κότζηνον ἡμέρας πολλὰς ὑπὸ τοῦ στόλου παντὸς τῶν Τουρκῶν. Ἀπελθόντος δ' ἀπράκτου τοῦ στόλου βοηθεία θεοῦ, ἡ βασιλίσσα ἀπὸ τῆς περιστάσεως ἀσθενήσασα καὶ ἐκτρωθεῖσα τὸν Αὐγούστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς τὸ Παλεόκαστρον τοῦ αὐτοῦ νησίου τῆς Λήμνου ἀπέθανε καὶ ἐτάφη». Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 427, Λάμπρος Σπ., Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, σ. 429.

και ο εκδότης του κειμένου²⁶¹. Ως προς την άποψη αυτή, ο Sideras φαίνεται να είναι επιφυλακτικός. Αναφορικά με τα επιχειρήματα του εκδότη που αποδίδει το δημιούργημα αυτό στον Δοκειανό, ο Sideras αμφισβητεί την επιχειρηματολογία του εκδότη, κρίνοντας ως αμφιλεγόμενα, για να καταλήξει στην άποψη ότι το θέμα της ταύτισης του συγγραφέα πρέπει να παραμείνει ανοιχτό²⁶².

Ο Ιωάννης Δοκειανός²⁶³ υπήρξε λόγιος και συνάμα συγγραφέας ρητορικών κυρίως λόγων στα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στα πρώτα μετά την Άλωση της Πόλης το 1453. Ήταν μέλος της οικογενείας των Δοκειανών του Βυζαντίου προερχόμενος από την μικρασιατική πόλη Δοκεία. Η στάση του σχετικά με την ένωση των δύο Εκκλησιών τον κατατάσσει με το μέρος των ανθενωτικών καθώς υπήρξε άσπονδος εχθρός των Λατίνων. Ίσως, σε αυτό να οφείλεται και το έντονο ενδιαφέρον σε συνδυασμό με τον θαυμασμό που έδειχνε για το πρόσωπο του ηγέτη της ανθενωτικής παράταξης, του Γεώργιου Γεννάδιου Σχολάριου²⁶⁴. Έτσι, όταν ο τελευταίος τον κάλεσε να εργαστεί στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, ο Δοκειανός δέχτηκε την πρόταση και ξεκίνησε μια νέα πορεία.

Σε ό, τι αφορά τη συγγραφική του δραστηριότητα έχει παραδοθεί με το όνομά του ένα εγκώμιο στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο καθώς, επίσης, και ένα επίγραμμα με αφορμή τον θάνατο του Γεώργιου Σχολάριου, το οποίο χρονολογείται το 1472, έτος θανάτου του λογίου, και βρίσκεται στον ελληνικό κώδικα 3026 της εθνικής βιβλιοθήκης των Παρισίων, στον οποίο συμπεριλαμβάνεται και η μονωδία του για την Αικατερίνη Gattilusi.

²⁶¹ Τρία στον αριθμό είναι τα επιχειρήματα του εκδότη του κειμένου τα οποία συνηγορούν στην άποψη ότι η μονωδία πρόκειται για έργο του Ιωάννη Δοκειανού. Πιο συγκεκριμένα, ο εκδότης υποστηρίζει ότι πρόκειται για τμήμα του πρώτου από τα 5 μέρη του κώδικα 3026 του Παρισιού, δεδομένου ότι αποτελείται από τρία κείμενα που αναφέρονται στην οικογένεια του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου. Ακόμα, ο εκδότης υποστηρίζει την άποψη ότι τα περισσότερα έργα του Δοκειανού αφορούν μέλη της αυλής των Παλαιολόγων και τέλος ότι το ύφος του πεζού λόγου και η αττική γλώσσα του κειμένου φέρουν πλήθος κοινών χαρακτηριστικών με άλλα έργα του ίδιου συγγραφέα. Βλ. P. Sotiroudīs, *Monodie*, σ. 225.

²⁶² Βλ. Sideras, *Grabreden*, σ. 426.

²⁶³ Για τον Ιωάννη Δοκειανό βλ. στο P.L.P. 5577.

²⁶⁴ Για τον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο βλ. στο P.L.P. 27304.

Χρονολόγηση

Σχετικά με το έτος συγγραφής της παρούσας μονωδίας, δεν έχουμε στη διάθεσή μας αρκετά στοιχεία, τα οποία θα βοηθούσαν ώστε να προσδιορίσουμε το έργο χρονικά με σχετική ακρίβεια. Υποθέτουμε, όμως, ότι εκφωνήθηκε σε κάποιο μεταγενέστερο ετήσιο μνημόσυνο της Αικατερίνης στην Κωνσταντινούπολη, του οποίου το έτος και πάλι αγνοούμε. Καμία σχετική ένδειξη δεν υπάρχει, επίσης, και στη ροή του λόγου, η οποία θα μπορούσε να μας βοηθήσει στη χρονολογία της εκφώνησης αυτού. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Sideras αναφορικά με τη χρήση του όρους «τέμενος σοφίας» στη ροή του λόγου, όπως πράγματι θα μελετήσουμε και παρακάτω, υποστηρίζει ότι η μονωδία του Ιωάννη Δοκειανού εκφωνήθηκε σε κάποιο μνημόσυνο για την αρχόντισσα, το οποίο τελέστηκε στην Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, Μάλιστα, ο Sideras θεωρεί terminus post quem για την εκφώνηση του λόγου το Νοέμβριο του έτους 1442, οπότε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη έπειτα από την πολιορκία στη Λήμνο²⁶⁵.

Κείμενο: *Eine unbekannte Monodie. Ein Werk des Johannes Dokeianos*²⁶⁶.

Σχολιασμός

Μελετώντας κανείς το λογοτεχνικό αυτό έργο, αντιλαμβάνεται ότι παραλείπεται ένα τμήμα του, αν λάβουμε υπόψη μας τον τρόπο με τον οποίο ξεκινά ο λόγος. Το κείμενο, πράγματι, παραδίδεται ακέφαλο με αποτέλεσμα να απουσιάζει το πρώτο τμήμα του λόγου, το οποίο αντιστοιχεί στο προοίμιο. Η χρήση των αποσιωπητικών επιβεβαιώνει την παραπάνω διαπίστωση. Άρα, δεν έχουμε την πολυτέλεια να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν ο εν λόγω συγγραφέας ακολούθησε πιστά τις επιταγές του Μενάνδρου ήδη από το προοίμιο του λόγου. Μπορούμε, όμως, να επιβεβαιώσουμε την πίστη του συγγραφέα στις επιταγές έστω και στο ημιτελές κείμενο και να εξάγουμε στο τέλος τα συμπεράσματα μας αναφορικά με την τήρηση ή μη της ρητορικής θεωρίας. Σίγουρα, όμως, το προοίμιο είναι το τμήμα που παραλείπεται και συνεπώς η ανάπτυξη των θεμάτων που έχουμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε αν ανήκουν κατά βάση στο κύριο μέρος του θρήνου και σε οτιδήποτε

²⁶⁵ Βλ. Sideras, Grabreden, σσ. 427-428.

²⁶⁶ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη = Sotiroudis P., *Eine unbekannte Monodie. Ein Werk des Johannes Dokeianos?*”, JÖB 35, σσ. 223-229.

άλλο ακολουθεί έπειτα από αυτό²⁶⁷.

Πιο συγκεκριμένα, από το μέρος του λόγου που διαθέτουμε φαίνεται πως ο Δοκειανός εντάσσει στο έργο του τα τυπικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών επιταφίων. Όπως συνέβη και με το πλήθος των μονωδίων που έχουμε μελετήσει έως τώρα, έτσι και εδώ πουθενά στο περιεχόμενο του κειμένου δεν αναφέρεται το όνομα του αποδέκτη της μονωδίας. Αναφορά στον αποδέκτη του λόγου γίνεται συνήθως στον τίτλο αυτού, παρά το γεγονός ότι ο τίτλος μπορεί να μην προέρχεται πάντα από τον ίδιο τον συγγραφέα. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, ούτε αυτός βρίσκεται στη διάθεσή μας. Για την ταύτιση αυτού με το πρόσωπο της Αικατερίνης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, μας βοηθά μόνο η τοπική ένδειξη για το νησί της Λέσβου²⁶⁸.

Από την άλλη πλευρά, ακόμα και τα περιορισμένα στοιχεία που διαθέτουμε από το ημιτελές έργο, συμβάλλουν καθοριστικά στη σύνθεση του πορτρέτου της δεσποσύνης της Αικατερίνης. Χαρακτηριστικά, ήδη από τις πρώτες γραμμές του κειμένου, γίνεται λόγος για το πρόωρο του θανάτου της. Πράγματι, πέθανε σε νεαρή ηλικία, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται και από τη χρήση του χρονικού επιρρήματος «άωρος» και μέσω της οποίας περιγράφεται κατά κύριο λόγο ο θάνατος της Αικατερίνης²⁶⁹. Ξαφνικά, λοιπόν, οι πύλες της Άνω Σιών άνοιξαν για να δεχτούν τη δέσποινα. Και στην εν λόγω μονωδία, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να χρησιμοποιήσει το σύνθημα μοτίβο των αγιολογικών κειμένων και πιο συγκεκριμένα την αναφορά στο τοπωνύμιο «Σιών», της ουράνιας πατρίδας όλων των χριστιανών και του συμβόλου της χριστιανοσύνης συνάμα, κάτι το οποίο μελετήσαμε και προηγουμένως στην παρούσα εργασία και αναλύσαμε αρκετά ειδικότερα στον επιτάφιο του Ιωάννη Ευγενικού για την Μαρία Παλαιολογίνα²⁷⁰. Η επίδραση του θανάτου της στον αυτοκράτορα και κατ' επέκταση στο σύζυγό της Κωνσταντίνο δηλώνεται έντονα από την αλλαγή στα συναισθήματα που βίωνε πια. Η ψυχή του Κωνσταντίνου από γεμάτη χαράς αισθήματα διακατέχεται πλέον από τη σκυθρωπότητα και από αρνητικά αισθήματα κατά βάση, αφού παρουσιάζεται φανερά συντετριμμένος, έχοντας χάσει το στήριγμα της ζωής του²⁷¹.

Για την απώλειά της, ο Δοκειανός χρησιμοποιεί τέσσερις συναφείς χαρακτηρισμούς. Πιο συγκεκριμένα, λοιπόν, χαρακτηρίζει το συμβάν του θανάτου της δέσποινας ως

²⁶⁷ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 426.

²⁶⁸ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 227.39-40.

²⁶⁹ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 226.1-3.

²⁷⁰ Για το μοτίβο της «Άνω Σιών» βλ. παραπάνω, σσ. 84-85.

²⁷¹ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 226.1-5.

«κοινή οδύνη», «συμφορά», «παγκόσμια ζημία» και «στέρηση» ταυτόχρονα, χαρακτηρισμοί που ενισχύουν τα επιχειρήματα της χρονικής ένταξης του συγκεκριμένου τμήματος του λόγου αφενός στη βαθμίδα του παρόντος και αφετέρου προσδίδουν παγκόσμιες διαστάσεις στο συμβάν. Ακόμα, ο έπαινος της ωραιότητας με το πλήθος των κολακευτικών χαρακτηρισμών, οι οποίοι αποτελούν ταυτόχρονα και κοινό μοτίβο της σύνθεσης των επιταφίων, δεν θα ήταν πρόπον να απουσιάζουν από τον παρόντα λόγο. Η δέσποινα, λοιπόν, επαινείται ιδιαίτερα από τον συγγραφέα αποδίδοντάς της χαρακτηρισμούς για το πρόσωπό της, όπως «δώρο της φύσης» και «θεόσταλτο άγαλμα», η οποία κατάφερε να ζήσει με τρόπο μοναδικό και εξαιρετό, δίνοντας πνοή σε οτιδήποτε υπήρξε γύρω της. Ίσως, στο σημείο αυτό να λανθάνει και η δυσκολία του εγχειρήματος, η δυσκολία, δηλαδή, του συγγραφέα να συνθέσει λόγο αντάξιο των αρετών της. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται ακόμα περισσότερο από το σημείο του λόγου, όπου ο συγγραφέας τάσσει τον εαυτό στο πλήθος των υπηκόων που ωφελήθηκαν από την βασίλισσα. Αναφέρει συγκεκριμένα, λοιπόν, ότι είχε ωφεληθεί και ο ίδιος από τις ευεργεσίες της κάποια στιγμή στη ζωή του με αποτέλεσμα τώρα να θεωρεί τον εαυτό του ασήμαντο μπροστά στα ιδιαίτερα γνωρίσματα της Αικατερίνης²⁷². Υπήρξε πρότυπο αρετής, η οποία συνδύαζε αισθήματα ευγενείας και σωφροσύνης ταυτόχρονα, στοιχεία που πλαισιώνουν την εικόνα της δέσποινας²⁷³.

Ακόμα, η ίδια φαίνεται πως αντιμετώπιζε τους υπηκόους της με αμεροληψία, καθώς φερόταν συμπονετικά προς το πρόσωπό τους και κάνοντας τα προβλήματά τους δικά της, προσπαθούσε με κάθε τρόπο να τα διευθετήσει ικανοποιητικά και να τα φέρει εις πέρας. Προνοούσε για όλα τα ζητήματα, είτε αυτά αφορούσαν θέματα πολιτικής και εξουσίας, είτε σχετίζονταν γενικά με το καλό της ανθρωπότητας, δίνοντας, παράλληλα, συγχώρεση σε όσους έσφαλλαν και καθοδηγώντας τους προς τον δρόμο της συμμόρφωσης και της ηθικής βελτίωσης. Εξαιτίας αυτών των αγαθών αισθημάτων και καθώς φαίνεται πως υπήρξε υπόδειγμα ηθικής αρετής και ευγενείας, η Αικατερίνη κρίθηκε άξια δακρύων και θρήνων. Συνήθως, η εισαγωγή σε κάθε αρετή που πρέσβευε η δέσποινά μας και την οποία αναφέρει ο συγγραφέας στον λόγο του, γίνεται μέσω της τεχνικής της αναφώνησης, ένα τέχνασμα αρκετά συνηθισμένο για τους λόγιους της εποχής, ειδικά όταν επρόκειτο για το εγκώμιο της ωραιότητας. Πιο συγκεκριμένα, στο σημείο όπου ο συγγραφέας επιθυμεί να εξυμνήσει την αρχόντισσα αποδίδοντάς της χαρακτηρισμούς όπως «θησαυρός για το γένος» και

²⁷² Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 227.21-26.

²⁷³ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 227.31-32.

«αξιομνημόνευτο άγαλμα» και ως πρόσωπο της οικουμένης που συμπονούσε τους υπηκόους της, χρησιμοποιεί την παραπάνω τεχνική²⁷⁴. Ίσως, από την άλλη, η τεχνική αυτή να αποτελεί απλά ένα στοιχείο της συγγραφής του εν λόγω συγγραφέα. Επιπλέον, η αναφορά στη μεταβολή της τύχης, κοινό θέμα των βυζαντινών επιταφίων, εντοπίζεται στο σημείο όπου ο συγγραφέας κρίνει σκόπιμο να αναφερθεί στο γεγονός ότι με την απώλεια της Αικατερίνης διασαλεύτηκε ταυτόχρονα και η τύχη ολόκληρης της οικουμένης²⁷⁵. Ο Δοκειανός από τη μια νιώθει υπόχρεος για τη σύνθεση του παρόντα θρηνητικού λόγου με σκοπό την εξύψωση και την εξύμνηση της δέσποινας, λόγω του οφέλους που είχε από την ίδια σε προσωπικό επίπεδο, όπως επισημάνθηκε και προηγουμένως στο σημείο που έγινε αναφορά για τη δυσκολία του εγχειρήματος του συγγραφέα αναφορικά με τη σύνθεση του εν λόγω επικήδειου. Γι' αυτόν τον λόγο δηλώνει πως νιώθει ασήμαντος μπροστά στο ήθος της Αικατερίνης και ο λόγος του είναι η ελάχιστη ανταπόδοση για το πρόσωπό της εξαιτίας των ευγενικών τρόπων συμπεριφοράς της²⁷⁶.

Ένα ακόμα σύνθημα μοτίβο των επιταφίων, η ανάδειξη, δηλαδή, εξωτερικών και εσωτερικών γνωρισμάτων συνάμα, παρατηρείται και στο λογοτεχνικό έργο του Δοκειανού. Οι συγγραφείς ανάλογων έργων, τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε, συνήθιζαν να επαινούν ταυτόχρονα τις ψυχικές αρετές των επαινούντων προσώπων με το σωματικό τους κάλλος και ανάστημα, θεωρώντας πως με αυτόν τον τρόπο τονίζεται κατά κύριο λόγο η ηθική τους διάσταση. Ίσως, πρόκειται και για το μοναδικό μοτίβο της ρητορικής θεωρίας που τηρήθηκε και παρέμεινε αναλλοίωτο σε όλο το πέρας του α' μισού του 15^{ου} αι. Ενδιαφέρουσα, λοιπόν, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την τακτική αυτή, την οποία αναμφίβολα ακολουθεί και ο Δοκειανός, δεδομένου ότι η εξωτερική όψη, το απάραμιλλο, δηλαδή, και λαμπρό παρουσιαστικό της εν λόγω δέσποινας, συμβάλλει ταυτόχρονα στην ανάδειξη της ψυχосύνθεσής της. Όλα ήταν κατάλληλα προσαρμοσμένα και σε τέτοιο βαθμό ώστε μέσω της εξωτερικής της εμφάνισης να εξυψώνεται, παράλληλα, και ο εσωτερικός κόσμος της Αικατερίνης.

Ο Δοκειανός θεωρεί, ακόμα, αναγκαία την απόδοση επιχειρημάτων παρηγορίας τόσο για χάρη του δεσπότη Κωνσταντίνου όσο και για ολόκληρη την οικουμένη γενικότερα. Το θέμα της παρηγορίας αποτελεί και αυτό με τη σειρά του κοινό μοτίβο της συγγραφής των μονωδίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του

²⁷⁴ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 226.7-8 και σ. 226.9-10 αντίστοιχα.

²⁷⁵ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σσ. 226.6-227.21.

²⁷⁶ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 227.21-26.

καρδινάλιου Βησσαρίωνα για τον θρήνο του με αφορμή το θάνατο της Θεοδώρας της Τραπεζούντας. Στην προκειμένη περίπτωση, όπως είδαμε και πιο πάνω, από το σύνολο των τριών λόγων που αφιέρωσε στην αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας, οι δυο βρίθουν παρηγορητικών στοιχείων τόσο για την οδύνη του ίδιου του συζύγου της όσο και την οδύνη των υπηκόων της. Στο πλαίσιο αυτό, μέσω των ρητορικών ερωτήσεων εκφράζει έντονα την απορία του σχετικά με την καταλληλότητα του προσώπου εκείνου που θα καταφέρει τελικά να συνθέσει θρήνο αντάξιο των αρετών της αρχόντισσας. Ακόμα και κάποιος ψαλμωδός, και πιο συγκεκριμένα ο Δοκειανός πιθανότατα να θέλει να αναφερθεί έμμεσα στον ψαλμωδό των βιβλικών κειμένων, στον γεμάτο από θεϊκά χαρίσματα Δαβίδ, δεν θα ήταν αρκετός να παρηγορήσει τον Κωνσταντίνο λόγω της ανήκεστης συμφοράς. Καθώς υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες του Βυζαντίου, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται τόσο από τις ευγενικές πράξεις της όσο και από το γεγονός ότι το αντικείμενο της συγγραφής του επιταφίου λόγου που μελετάμε, ο θάνατός της σκόρπισε τελικά τη θλίψη στο βασιλικό ανάκτορο. Φανερό είναι, λοιπόν, η έντονη αντίθεση ανάμεσα στο πριν και το τώρα, στο παρελθόν, δηλαδή, και στο παρόν καθώς, επίσης, και η επίδραση του θανάτου της στον αυτοκράτορα και τους υπηκόους της²⁷⁷.

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί και στις αρετές της ευγενείας και της σωφροσύνης που διέθετε η Αικατερίνη. Αφιερώνει, λοιπόν, μία ξεχωριστή ενότητα για να την επαινέσει αποκλειστικά για τις συγκεκριμένες αρετές. Ίσως, αυτές να ήταν και οι πιο σημαντικές σύμφωνα με την κρίση του συγγραφέα και γι' αυτόν τον λόγο, άλλωστε, να επέλεξε τη μεμονωμένη αναφορά τους. Η ευγένεια και η σωφροσύνη, λοιπόν, αποτελούν τα βασικά συστατικά για την ολοκλήρωση του προτύπου της φιλανθρωπίας της δέσποινας μας. Φαίνεται πως από τη μία, ο συγγραφέας επιλέγει να την επαινέσει χαρακτηρίζοντάς την ως «κοινό γνώρισμα» των αρετών αυτών και από την άλλη επισημαίνει την «ορφανία» που σκόρπισε τώρα, δεδομένου ότι όλες οι ευεργεσίες και οι προσφορές της είχαν ταφεί και αυτές μαζί με το σώμα της και επρόκειτο πια για μία μόνο ανάμνηση και όχι και πράξη ταυτόχρονα. Η χρήση της προστακτικής έγκλισης, η οποία έπεται στον λόγο, τονίζει την ανάγκη του συγγραφέα να υμνήσει επάξια την βασίλισσα παρομοιάζοντάς την με την τραγική μοίρα που είχε ο Ίτυλος. Ο Δοκειανός, υπήρξε ένας ακόμα λόγιος της εποχής που κατέφυγε στη χρήση μυθολογικού παραδείγματος για να κεντρίσει το ενδιαφέρον των ακροατών του μέσω αυτού, να προκαλέσει εντύπωση και να αποδώσει έτσι την πρέπουσα σημασία στους θρήνους. Παραπέμπει,

²⁷⁷ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 227.26-31.

λοιπόν, στην ελληνική μυθολογία και συγκεκριμένα στον μύθο του Ίτυλου, του γιου της Αηδόνας, ο οποίος εντοπίζεται και στην Οδύσσεια του Ομήρου για να καταστήσει περισσότερο σαφή τον σκοπό του²⁷⁸.

Στο μέρος του λόγου που ακολουθεί γίνεται άμεση αναφορά στον τόπο καταγωγής του εγκωμιαζόμενου προσώπου. Η έκφραση «*καύχημα τῆς Μυτιλήνης καί κοινό τῆς Λέσβου ανάθημα*», συνηγορεί στη διαπίστωση αυτή. Άλλωστε, γνωρίζουμε ήδη από τις ιστορικές πηγές ότι η δέσποινά μας υπήρξε γόνος βασιλικής οικογένειας της Λέσβου²⁷⁹. Φαίνεται, λοιπόν, πως ακόμα μία επιταγή του Μενάνδρου, ο κοινός τόπος, δηλαδή, της καταγωγής της Αικατερίνης ακολουθείται πιστά και πραγματώνεται από τον συγγραφέα.

Ακολουθεί στην πορεία μία εκτενής παρομοίωση με τη χρήση της οποίας ο συγγραφέας επιδιώκει να αποδώσει ένα πλήθος εσωτερικών χαρισμάτων που έφερε η βασίλισσά μας παράλληλα με το σωματικό της κάλλος. Έτσι, λοιπόν, την παρομοιάζει με αιθαλές κυπαρίσσι από τη μία και με το δέντρο της σοφίας, την ελιά, δηλαδή, φορτωμένη με καρπούς από την άλλη. Την παρομοιάζει, επίσης, και με θεοφύτευτο παράδεισο και πολύχρωμο ανθισμένο λιβάδι²⁸⁰. Έχοντας υπόψη μας το μοτίβο της ανάδειξης των εξωτερικών και των εσωτερικών γνωρισμάτων ενός εγκωμιαζόμενου προσώπου, δεν θα ήταν παράλογο αν υποθέταμε ότι με την παραπάνω παρομοίωση, ο συγγραφέας στόχευε έστω και έμμεσα να αναδείξει το ψηλό ανάστημα της Αικατερίνης αφενός και αφετέρου να τονίσει την πνευματική της οξυδέρκεια, χωρίς, βέβαια, να επισημαίνεται με σαφήνεια η παρατήρηση αυτή. Εάν λάβουμε σοβαρά υπόψη μας τα συμφραζόμενα στην πορεία του λόγου, τότε αντιλαμβανόμαστε καλύτερα γιατί ο συγγραφέας επέλεξε τη χρήση του συγκεκριμένου δέντρου για να αναφερθεί στη σοφία της δέσποινας. Έτσι, για να τονίσει ακόμα περισσότερο τον κόσμο της λογικής και της σοφίας που πρόσβευε η ίδια, την χαρακτηρίζει ως κόσμο λογικό, ουρανό και τέμενος σοφίας, στοιχεία που της έδωσαν τη δυνατότητα να στεφθεί με τα βασιλικά σύμβολα, αν και σύμφωνα με τον Sideras, οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν παραπέμπουν στο πρόσωπο της βασίλισσας²⁸¹. Ακόμα, όπως άρμοζε σε

²⁷⁸ Η Αηδόνα είχε τον Ίτυλο μοναχοπαίδι, ενώ η νύφη του συζύγου της, η Νιόβη είχε πολλά παιδιά και συνεχώς καυχόταν με αποτέλεσμα να κάνει την Αηδόνα να ζηλεύει συνεχώς. Κυριευμένη, λοιπόν, από αισθήματα ζηλοφθονίας κινήθηκε εχθρικά προς τη Νιόβη και ενώ αρχικά είχε ως στόχο να σκοτώσει ένα από τα παιδιά της τελευταίας, από τραγικό λάθος σκότωσε τελικά το γιο της, ο οποίος κοιμόταν την άτυχη στιγμή του συμβάντος με τα ανίψια της. Τότε, λοιπόν, μεταμορφώθηκε στο ομώνυμο πουλί, το αηδόνη και από τότε θρηνεί το σκοτωμό του αγαπημένου της παιδιού. Για τον Ίτυλο βλ. *Οδύσσεια*, ραψ. τ, στιχ. 520-524 και P. Grimal, σ. 255. Βλ. P. Ανώνυμος, Αικατερίνη,, σ. 227.31-37.

²⁷⁹ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη,, σ. 227.38-40.

²⁸⁰ Βλ. Ψαλμοί Δαβίδ, 51.10.

²⁸¹ Τέμενος σοφίας: Ο Sideras, σχετικά με το τέμενος της σοφίας έχει δώσει μια δική του ερμηνεία. Το τέμενος σοφίας αναφέρεται στην Αγία Σοφία, όπου πραγματοποιήθηκε σε χρόνο ύστερο το μνημόσυνο

κάθε βασίλισσα, έτσι και η Αικατερίνη ξεχώρισε ιδιαίτερα για την ελεημοσύνη που έδειξε και τη γενναιοδωρία μέσω των πράξεών της. Για την κατάλληλη εξύμνηση των συγκεκριμένων αρετών, ο Δοκειανός καταφεύγει και πάλι στο τέχνασμα της παρομοίωσης, αφού την παρομοιάζει με κρήνη και δροσερή πηγή, η οποία προσφέρει σε όλους απλόχερα τη βοήθειά της²⁸². Οι συγκεκριμένες ηθικές αρετές και ο αγαθός ψυχικός της κόσμος συνέβαλαν, όπως φαίνεται, στη σύνθεση του ήθους και της εικόνας κατ' επέκταση της βασίλισσας μας. Συνεπώς, πρόκειται για έναν ακόμα τόπο της ρητορικής, ο οποίος ακολουθείται επάξια από τον Δοκειανό, προσδίδοντας, όμως, τον δικό του χαρακτήρα αναφορικά με τον τρόπο της σύνθεσης αυτού μέσα από την χρήση των παρομοιώσεων από το φυσικό περιβάλλον που χρησιμοποιεί. Έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με έναν συγγραφέα που φαίνεται πως τήρησε στον λόγο του τους κανόνες της ρητορικής θεωρίας των παλαιολόγειων χρόνων συμπληρώνοντας ως ένα βαθμό μέσω του λογοτεχνικού του έργου την εικόνα της αρχόντισσας.

Λίγο πριν κλείσει ο λόγος, ακολουθεί μία έκθεση από ιδέες, οι οποίες αφορούν την τελική κρίση του ανθρώπου και την κατάταξη αυτού μέσω των πράξεών του στο πλευρό του Θεού ή όχι, το πλεονέκτημα κάποιου, δηλαδή, για μεταθανάτια θεϊκή ζωή.

Ο επίλογος είναι δομημένος με όσα αρμόζουν για ένα ευγενές κλείσιμο λόγου. Έτσι, η μονωδία κλείνει με μία παραπομπή στον Όμηρο. Συγκεκριμένα, ο Δοκειανός παραπέμπει στο επικό έργο της *Ιλιάδας*, κάνοντας μνεία στην απόδοση των ταφικών τιμών και στον θρήνο του Έκτορα, μέσω των οποίων οι Τρώες κατάφεραν τελικά την αποφυγή της ατίμωσης του ήρωα τους. Με ανάλογο τρόπο προτρέπει και τους υπηκόους να τιμήσουν και να υμνήσουν τη δέσποινά τους. Το παράδειγμα από την ομηρική παράδοση και ο συσχετισμός του με τα συμφραζόμενα του λογοτεχνικού έργου που εξετάζουμε, δεν είναι καθόλου τυχαίο αν κρίνουμε ότι βάσει της ρητορικής θεωρίας, το είδος της μονωδίας ανάγει τις ρίζες του στους θρήνους του Ομήρου. Οι επικοί θρήνοι, λοιπόν, αποτέλεσαν τη βάση για την εξέλιξη του είδους της μονωδίας²⁸³. Ο λόγος, λοιπόν, ολοκληρώνεται με μία διαπίστωση του συγγραφέα, σύμφωνα με την οποία ο θρήνος αποτελεί το μοναδικό στοιχείο παρηγοριάς πια για

της δέσποινας, οπότε και είναι πιθανό ο παρόν λόγος να εκφωνήθηκε κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή. Ακόμα, ο βασιλιάς(βλ. 227.43: *τῷ βασιλεῖ καθαρὸν ἐνδιαίτημα*), στον οποίο αναφέρεται ο συγγραφέας, δεν είναι άλλος από τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο, γιατί βασιλιάς είχε τη δυνατότητα να ονομάζεται μόνο ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Από την άλλη πλευρά, όμως, είναι πολύ πιθανό, αφού δε γνωρίζουμε το ακριβές έτος εκφώνησης του λόγου, ο Κωνσταντίνος να είχε διαδεχθεί τον Ιωάννη στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 428 και σημείωση υπ' αριθμόν 23.

²⁸² Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη,, σ. 227.40-44.

²⁸³ Βλ. παραπάνω σ. 7.

τον θάνατο της βασίλισσάς τους²⁸⁴.

²⁸⁴ Βλ. Ανώνυμος, Αικατερίνη, σ. 228.55-60.

II. 5 Ο επιτάφιος για την Ελένη Δραγάση Παλαιολογίνα

Ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, εκτός από τη μονωδία του για την Κλεόπα Μαλατέστα, υπήρξε συγγραφέας μίας ακόμα μονωδίας με αποδέκτη τη γηραιά δέσποινα, Ελένη Δραγάση ή Παλαιολογίνα.

Αποδέκτης

Η Ελένη Δραγάση²⁸⁵ γεννήθηκε το 1372 και έζησε έως το έτος 1450. Ήταν θυγατέρα του Σέρβου ηγεμόνα, του Κωνσταντίνου Δραγάση²⁸⁶ και ανατράφηκε μέσα στα πλαίσια μιας ορθόδοξης χριστιανικής οικογένειας, έντονα επηρεασμένη από τα βυζαντινά ήθη και έθιμα.

Ο γάμος της με τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο²⁸⁷ χρονολογείται περίπου στις αρχές του 1392, λίγους μήνες, δηλαδή, πριν από την άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Για τριάντα πέντε ολόκληρα χρόνια στάθηκε άξια σύζυγος στο πλευρό του Μανουήλ και μαζί απέκτησαν οκτώ παιδιά. Η Ελένη βρισκόταν συνεχώς στο πλευρό των γιων της, συμβουλευόντάς τους και ασκώντας τους μεγάλη πνευματική και πολιτική επίδραση, κάτι το οποίο δεν εμποδίστηκε από τη μοναστική της ζωή. Πιο συγκεκριμένα, η Ελένη είχε οριστεί ως αντιβασιλίτσα από τον γιο της, τον Ιωάννη Η΄, κατά τη διάρκεια που ο ίδιος βρισκόταν στην Φερράρα για τη Σύνοδο του 1439. Μάλιστα, ακόμα και μετά τον θάνατο του Ιωάννη, η ίδια εξασφάλισε την ανόρθωση στον θρόνο του Κωνσταντίνου ΙΑ΄, κάτι το οποίο αποδεικνύει την πολιτική επιρροή που τελικά κατάφερε να ασκήσει²⁸⁸.

Από την παραπάνω δράση της Ελένης προκύπτει η ενσωμάτωση και η συμμόρφωσή της με όσα πρόσταζε το βυζαντινό ιδεώδες. Γι' αυτόν τον λόγο, μάλιστα, ένιωθε ιδιαίτερη και απόλυτη ταύτιση με την εθνική συνείδηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η ορθόδοξη πίστη της στον Θεό προϋπήρχε στο οικογενειακό της περιβάλλον και μέσω αυτής κατάφερε να φωτίσει και να φέρει εις πέρας όλων των ειδών τις δοκιμασίες που παρουσιάστηκαν στη ζωή της. Σε γενικές γραμμές, απεδείχθη άνθρωπος εξαιρετος, με πλήθος ηθικών αρετών και τεράστια ψυχική δύναμη. Ήταν λαοφιλής και συχνά παρουσιαζόταν ως προστάτιδα κάθε λαού και γένους αλλά μόνο μέσα από την προσευχή της κατάφερε να δίνει παρηγοριά σε κάθε δυσκολία που καλούνταν να αντιμετωπίσει ο ιδιαίτερος

²⁸⁵ Για την Ελένη Δραγάση Παλαιολογίνα βλ. στο PLP 21366.

²⁸⁶ Για τον Κωνσταντίνο Δραγάση βλ. στο PLP 5746.

²⁸⁷ Για τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο βλ. στο PLP 21513.

²⁸⁸ Βλ. Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια, σσ. 63-64.

λαός, χαρακτηριστικά του ήθους της, τα οποία προκύπτουν και από τη μελέτη του λόγου του Πλήθωνα προς τιμήν της.

Η σημασία της προσευχής για την Ελένη, όπως, επίσης, και το γεγονός ότι είχε μεγαλώσει μέσα σε ένα οικογενειακό περιβάλλον, το οποίο έδειχνε ευλάβεια στο θρησκευτικό στοιχείο, δικαιολογεί την αγάπη της ίδιας για τα μοναστήρια. Τα μοναστήρια με τη σειρά τους, αποτέλεσαν για την Ελένη τόπο ανάπαυσης και άντλησης δύναμης και κουράγιου. Η ιδιαίτερη αυτή αγάπη που έθρεφε για τα μοναστήρια συνέβαλε στο γεγονός ότι η ίδια μετά τον θάνατο του συζύγου της ένιωσε την ανάγκη να εγκαταλείψει τα εγκόσμια και να ακολουθήσει τη μοναστική ζωή. Κατά το έτος 1425, λοιπόν, έγινε μοναχή στη Μονή της κυράς Μάρθας²⁸⁹ και έλαβε το όνομα Υπομονή, ένα όνομα που προήλθε αναμφίβολα από την υπομονή που διέκρινε την ίδια σε όλη τη διάρκεια της ζωής της.

Η Αγία Υπομονή της Εκκλησίας πια ή αλλιώς η Ελένη Δραγάση- Παλαιολογίνα κατά κόσμο άφησε την τελευταία της πνοή τον Μάρτιο του 1450²⁹⁰. Ο Θεός την κάλεσε τότε κοντά του έχοντας διανύσει 35 χρόνια με τον τίτλο της αυτοκράτειρας του Βυζαντίου και ακόμα 25 χρόνια αφιερωμένη αποκλειστικά και μόνο στο θέλημα του Θεού δείχνοντας απόλυτη πίστη και υποταγή στις υπηρεσίες του.

Χρονολόγηση

Εφόσον στο λογοτεχνικό έργο του φιλόσοφου Πλήθωνα, το οποίο θα μελετήσουμε διεξοδικά και παρακάτω, φαίνεται πως δεν υπάρχουν ακριβείς ενδείξεις σχετικά με τον χρόνο εκφώνησης και σύνθεσης του λόγου, υποθέτουμε, όπως ακριβώς συνέβη και με τα περισσότερα κείμενα που έχουμε πραγματευτεί έως τώρα στην παρούσα εργασία και τα οποία δεν έφεραν κάποια συγκεκριμένη χρονολογική ένδειξη, η οποία θα εξυπηρετούσε στην ακριβή χρονολόγηση του λόγου, πως και αυτός με τη σειρά του πιθανότατα θα εκφωνήθηκε σε κάποια μεταγενέστερη επιμνημόσυνη δέηση που πραγματοποιήθηκε για χάρη της Ελένης. Χρονολογείται, λοιπόν, με σχετική ακρίβεια έπειτα από την 13^η Μαρτίου του έτους 1450, δηλαδή μετά την ημέρα του θανάτου της

²⁸⁹ Το μοναστήρι της Κυράς Μάρθας ιδρύθηκε προς τα τέλη του 13^{ου} αι. από την αδελφή του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και τη σύζυγο του μεγάλου δομέστιχου Νικηφόρου Ταρχανιώτη, τη Μαρία Παλαιολογίνα, η οποία όταν πια ασπάστηκε τον μοναχικό βίο έλαβε το όνομα Μάρθα. Εξίσου, λοιπόν, και το όνομα που δόθηκε στο μοναστήρι. Αρχικά, ήταν συνδεδεμένο με τη δυναστεία των Παλαιολόγων ενώ στην πορεία συνδέθηκε με την οικογένεια των Καντακουζηνών. Το μοναστήρι, επίσης, υπήρξε χώρος ταφής για αξιόλογες γυναίκες του Βυζαντίου, για τις κόρες του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, την Ελένη και τη Μαρία Καντακουζηνή, με αποτέλεσμα προς τα τέλη του 14^{ου} αιώνα να αναδειχθεί σε ένα από τα μεγαλύτερα μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης. Βλ. ODB, v.2, σ. 1163.

²⁹⁰ Βλ. Σφραντζής Γ., Χρονικό, σ. 104.8-12: «Τῆ δὲ ζ-ῆ τοῦ Νοεμβρίου μηνὸς τοῦ πβ-ου ἔτους τέθνηκεν εἰς τὴν Ἁγίαν Μαύραν καὶ ἡ βασίλισσα κυρὰ ἡ Παλαιολογίνα, καὶ μοναχὴ γενομένη καὶ Ὑπομονὴ μετονομασθεῖσα».

αλλά για την ακριβή ημερομηνία της εκφώνησής του μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε. Ο Sideras, μάλιστα, υποστηρίζει πως η μονωδία για την Ελένη εκφωνήθηκε σίγουρα μετά τον θάνατό της και πιθανότατα σε κάποιο μνημόσυνο για χάρη της που έλαβε χώρα στον Μυστρά²⁹¹.

²⁹¹ Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 327.

Κείμενο: Γεωργίου Γεμιστοῦ μονωδία εἰς ἑλένην (Υπομονήν) Παλαιολογίνα²⁹².

Σχολιασμός

Ἡ ἐν λόγῳ μονωδία, ἡ ὁποία συντέθηκε με σκοπό τὴν ἐξύμνηση τῆς βυζαντινῆς αυτοκράτειρας Ἐλένης, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς παραπέμπει περισσότερο στὸ εἶδος τοῦ ἐγκωμίου λόγου παρά σὲ ἐκεῖνο τῆς μονωδίας. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰτί, ἀν καὶ ὁ Πλήθων ἐπιδιώκει νὰ ἐντάξει στὸν λόγο τοῦ ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ πάθος τοῦ θρήνου καὶ τῆς οδύνης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ παρατηροῦμε πὼς ἐπιλέγει νὰ χρησιμοποιήσει θρηνητικὰ στοιχεῖα σὲ ἥπιους τόνους με τὸ στοιχεῖο τοῦ πάθους νὰ εἶναι ἀρκετὰ μετριασμένο καὶ ἡ παρηγοριά πὺ ἓνας ἐπιτάφιος στοχεύσει νὰ δώσει σὲ οἰκεία πρόσωπα τοῦ νεκροῦ καὶ στὸν βυζαντινὸ λαὸ γενικά, παρατηρεῖται σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπ' ὅ, τι συνήθως. Δὲν θὰ ἦταν παράλογο, λοιπὸν, βάσει τῶν παραπάνω παρατηρήσεων, ἀν υποθέταμε ὅτι πρωταρχικὸς σκοπὸς τοῦ συγγραφέα ἦταν νὰ συνθέσει τὸ ἐγκώμιο τῆς αυτοκράτειρας καὶ ὄχι τόσο νὰ τὴ θρηνήσει γιὰ τὸν θάνατό τῆς, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ θανάτου τῆς πὺ εἶχε προηγηθεῖ, νὰ ἐνσωμάτωσε τελικά στὸν λόγο τοῦ καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ἐπιταφίων λόγων. Δεδομένου, λοιπὸν, ὅτι κατέφυγε τελικά στὴ συγγραφή τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ ἔργου σὲ χρόνῳ ὕστερο ἀπὸ τὸ συμβάν τοῦ θανάτου τῆς θεοσεβούμενης δέσποινας, χρησιμοποίησε ἔστω καὶ σὲ μικρὸ καὶ ὄχι ἐντονὸ βαθμὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ θρήνου, δίνοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸν χαρακτήρα τῆς μονωδίας καὶ ὄχι τοῦ καθαροῦ ἐγκωμίου. Ὁ Πλήθων φαίνεται πὼς γιὰ ἀκόμα μία φορὰ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὶς ἐπιταγές τῆς βυζαντινῆς ρητορικῆς, καθὼς ἀναφέρεται σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ρητορικοὺς τόπους πὺ πραγματεύονται στὸ εἶδος τῆς μονωδίας, ἐνὼ ιδιαίτερα ἐντονὴ χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐκθεση θεολογικῶν ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων, κάτι τὸ ὁποῖο προκύπτει, θὰ λέγαμε, ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση τοῦ ἰδίου στὴ ζωὴ τοῦ με ἀντίστοιχα θέματα. Ἄλλωστε, ὅπως διεξοδικὰ μελετήσαμε καὶ στὴ μονωδία τοῦ φιλοσόφου με ἀποδέκτη τὴν Κλεόπα, ἓνα στοιχεῖο πὺ δίνει ιδιαίτερο χαρακτήρα στα ἔργα τοῦ Πλήθωνα, εἶναι ὁ προσωπικὸς τόνος πὺ ἐπιδιώκει νὰ δώσει σὲ θέματα πὺ ἐπηρέασαν ἀρκετὰ καὶ τὸν ἴδιο καὶ με τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε στὴν πορεία τῆς ζωῆς τοῦς, ὅπως συμβαίνει με τὰ θεολογικὰ ζητήματα.

Πιο συγκεκριμένα καὶ αναφορικά με τὴ μονωδία τοῦ γιὰ τὴν Ἐλένη, ἤδη ἀπὸ τὸ προοίμιο, με τὴν τοποθέτηση τοῦ συγγραφέα ἀναφορικά με τὸν λόγο τῆς συγγραφῆς τῆς παρούσας μονωδίας, ἀντιλαμβανόμαστε τὴν πίστη πὺ ἔδειξε ὁ λόγιος στὶς

²⁹² Βλ. Πλήθων, Ἐλένη Παλαιολογίνα = Σπ. Λάμπρος, *Γεωργίου Γεμιστοῦ μονωδία εἰς ἑλένην (Υπομονήν) Παλαιολογίνα*, ΠΠ, τ. 3, σσ. 266-280.

επιταγές του ψευδό- Μενάνδρου σε ό, τι αφορά τους κανόνες της ρητορικής θεωρίας για τη συγγραφή ενός επιταφίου λόγου. Αφορμή, λοιπόν, για τη σύνθεση της μονωδίας αποτελεί ο θάνατος της συζύγου του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου. Στο σύντομο αυτό μέρος, ο συγγραφέας αποκαλεί την αυτοκράτειρα μητέρα του λαού, των βασιλιάδων και των ηγεμόνων. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για έναν χαρακτηρισμό που ασφαλώς πηγάζει από τη δύναμη που εξέπεμπε η αυτοκράτειρα, δεδομένου ότι αφουγκραζόταν κάθε δυσκολία που παρουσιαζόταν στον λαό της και προσπαθούσε πάντοτε και με κάθε τρόπο να προσφέρει τη βοήθειά της. Ήδη από την αρχή, λοιπόν, ο Πλήθων γνωστοποιεί ένα από τα κυριότερα γνωρίσματα της δέσποινας. Δύσκολα θα βρει κάποιος άλλη όμοιά της, η οποία να έχει δώσει στο μέγιστο βαθμό την ψυχή της για χάρη του κοινού καλού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σαν πρόλογος ξεφεύγει σε κάποιο βαθμό από τους συνηθισμένους προλόγους μονωδιών που είχαμε την ευκαιρία να μελετήσουμε στην παρούσα εργασία, οι οποίοι περιείχαν γενικές ιδέες σχετικά με τη σημασία του θρήνου. Αντιθέτως, στον παρόντα λόγο, ο πρόλογος είναι σύντομος και περιεκτικός χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη έκταση σε ιδέες που αφορούν το θάνατο²⁹³.

Ο Πλήθων, του οποίου ο λόγος διαφέρει σε κάποιο βαθμό από τον επικήδειο λόγο του με αποδέκτη την δέσποινα Κλεόπα Μαλατέστα, όπου επιχειρήσε να πραγματευτεί μεταξύ των άλλων και φιλοσοφικές απόψεις αναφορικά με την αθανασία της ψυχής και τη μεταθανάτια ζωή, αναφέρεται στον τόπο καταγωγής της Ελένης και στις ένδοξες ρίζες της. Την αποκαλεί χαρακτηριστικά γέννημα της Θράκης, αναφερόμενος στα όρια και την έκταση του θρακικού βασιλείου, στην παλαιότητά του αλλά και στην αντρείσυνη που κατάφερε να υποδείξει μέσω των κατορθωμάτων του και των άξιων ηγεμόνων του, όπως συνέβη και με το παράδειγμα του πατέρα της Ελένης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το μυθολογικό παράδειγμα του Εύμολπου, παρμένο, αναμφίβολα, από την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, η οποία θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αποτελεί βασική πηγή έμπνευσης για τον Πλήθωνα. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο Πλήθων ήταν λάτρης της αρχαίας ελληνικής παράδοσης και προσπάθησε, μάλιστα, αναγεννήσει τη θρησκεία των Ελλήνων. Πιο συγκεκριμένα, ο Εύμολπος²⁹⁴

²⁹³ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 266.1-267.2.

²⁹⁴ Ο Εύμολπος σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία ήταν γιος του θεού Ποσειδώνα και της Χιόνης και το όνομά του σχετίζεται με τη γλυκύτατη φωνή των ιεροφάντων, όπως ήταν και ο ίδιος. Βρέφος ακόμα, η Χιόνη φοβούμενη την αντίδραση του πατέρα της, έριξε τον Εύμολπο στην θάλασσα από όπου ο πατέρας του το προστάτευσε πηγαίνοντάς το στην Αιθιοπία. Εκεί, ο Εύμολπος ενηλικιώθηκε, παντρεύτηκε, απέκτησε έναν γιο τον Ίσαρο, με τον οποίο κατέφυγαν στη Θράκη, λόγω των ερωτοτροπιών του Εύμολπου με άλλες κόρες των θετών του γονέων όταν βρισκόταν στην Αιθιοπία. Και από τη Θράκη, ωστόσο, αναγκάστηκε να φύγει λόγω της συμμετοχής του σε συνωμοσία κατά του βασιλιά των Θρακών με αποτέλεσμα να βρει καταφύγιο στην Ελευσίνα. Όταν απεβίωσε ο γιος του, ο Εύμολπος επέστρεψε στη Θράκη και διαδέχθηκε στο θρόνο των βασιλιά Τεγύριο, από όπου έπειτα από χρόνια, δέχθηκε το κάλεσμα

προερχόταν και αυτός από τη θρακική γη και υμνήθηκε ιδιαίτερα για την αθανασία της ψυχής του από τους Έλληνες στα ελευσίνια μυστήρια. Το διδακτικό παράδειγμα του Ευμόλπου απηχεί στην ανάγκη του λόγιου να υμνήσει ανάλογα και την αυτοκράτειρα Ελένη για τη θρακιώτικη καταγωγή της, να αναφερθεί, δηλαδή, στην επίγεια κατοικία της²⁹⁵.

Μία ακόμα επιταγή του Μενάνδρου, όπως ο ίδιος άλλωστε επισημαίνει στη ρητορική θεωρία του επιταφίου λόγου και την οποία ο συγγραφέας φαίνεται πως τηρεί και δεν διατάζει να μην αναφερθεί σε αυτή είναι η επισήμανση στο γένος της δέσποινας. Ο Πλήθων στο σημείο του λόγου που ακολουθεί αναφέρεται άμεσα στις ένδοξες ρίζες της και πιο συγκεκριμένα στον πατέρα της, τον Σέρβο ηγεμόνα Κωνσταντίνο Δραγάση, για τις αρετές του οποίου αφιερώνει σημαντικό μέρος της μονωδίας. Χαρακτηριστικά, προβαίνει σε έναν σύντομο έπαινο των αρετών του, τονίζοντας περισσότερο το ανδρείο φρόνημά του και την αρετή της δικαιοσύνης που διέθετε. Μέσα από την παραπάνω δήλωση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από το ένδοξο αυτό γένος προήλθε και η βασίλισσα. Δίνεται, λοιπόν, μεγάλη έκταση και ιδιαίτερη σημασία ταυτόχρονα στην καταγωγή της Ελένης, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται τόσο από το παράδειγμα του θρακικού Ευμόλπου όσο και από την εκτενή αναφορά στην καταγωγή και στις αρετές του πατέρα της²⁹⁶.

Την αξιόλογη αυτή προσωπικότητα, λοιπόν, υμνεί τώρα και ο Πλήθων με αφορμή τον θάνατό της. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αυτοκράτειρα χαρακτηρίζεται τυχερή αναφορικά με τον έγγαμο βίο με αποτέλεσμα τόσο η συζυγική πίστη όσο και η υπακοή στις απαιτήσεις του συζύγου της να την συνοδεύσουν σε όλη την πορεία της ζωής της. Γίνεται, δηλαδή, αναφορά στις συνθήκες που επικράτησαν από τον γάμο της με τον Μανουήλ Παλαιολόγο. Με αφορμή την παραπάνω αναφορά, ο συγγραφέας επισημαίνει, επίσης, πως η γηραιά δέσποινα στάθηκε αντάξια στο πλευρό του φιλοσόφου και φιλόχριστου συζύγου της Μανουήλ. Με μετριοφροσύνη ερχόταν αντιμέτωπη με κάθε πρόβλημα που παρουσιαζόταν, χωρίς να απογοητεύεται αλλά κάθε άλλο επιδιώκοντας και επιτυγχάνοντας τελικά την επίλυση τους με ταπεινοφροσύνη και ούτε όταν ευτυχούσε, επαναπαυόταν. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, έπραττε πάντα το πρέπον. Ακόμα, συνδύαζε στις πράξεις της τη σύνεση και τη γενναιότητα και ξεχώριζε για τη σωφροσύνη, μία αρετή για την οποία παρομοιάζεται με την Πηνελόπη του Οδυσσέα. Η δικαιοσύνη επιβεβαιώνεται, με τη σειρά της, και από το γεγονός ότι

βοηθείας των Ελευσίνιων, λόγω του πολέμου που είχαν οι τελευταίοι με τους Αθηναίους. Στη διάρκεια του πολέμου αυτού ο Ευμόλπος σκοτώθηκε και τάφηκε στην Αθήνα. Βλ. Pierre Grimal, σσ. 156-157.

²⁹⁵ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 267.2-269.6.

²⁹⁶ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 270.1-272.4.

δεν έβλαπτε ποτέ κανέναν αλλά αντιθέτως αντιμετώπιζε όλους τους υπηκόους της ισάξια και προσέφερε πλήθος αγαθών και ευεργεσιών για χάρη τους. Ακόμα και τα παιδιά της, τα οποία αναδείχθηκαν σε αξιόλογους ηγεμόνες και βασιλείς, φρόντισε να τα αναθρέψει με παιδεία και νουθεσία. Βάσει, λοιπόν, των αρετών που μόλις αναφέρθηκαν, ο συγγραφέας καταφέρνει τελικά τον έπαινο του εγκωμιαζομένου προσώπου και μέσω αυτών επιδιώκει να την διακρίνει περισσότερο απ' όλα για το ήθος της και τα ψυχικά της χαρίσματα. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο Πλήθων δεν αναφέρεται καθόλου σε χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την εξωτερική εμφάνιση της Ελένης αλλά πολύ περισσότερο επιλέγει να επισημάνει μόνο τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του ψυχικού της κόσμου. Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι το ήθος της ήταν αυτό για το οποίο ο συγγραφέας επιθυμούσε να την εξυμνήσει και να συνθέσει τελικά θρήνο με αφορμή τον θάνατό της²⁹⁷.

Φυσικά, δεν θα μπορούσε να λείπει από το παρόν λογοτεχνικό έργο και η παράθεση θεολογικών απόψεων, στις οποίες, όπως ήδη έχουμε δει και αναφέρει, ο Πλήθων αφήνει το προσωπικό του στίγμα, πιθανότατα λόγω της ανάμειξής του στα θεολογικά ζητήματα της εποχής και της δράσης του στις εξελίξεις της Συνόδου του 1439. Αντιμετωπίζει τον θάνατο της βασίλισσας ως αποδημία, ως ένα ταξίδι, δηλαδή, σε έναν καλύτερο τόπο και κατά αυτόν τον τρόπο προτρέπει και το πλήθος να κατανοήσει την απώλειά της. Θα ήταν λάθος να θεωρεί κάποιος τον θάνατο ως όλεθρο και πόσο μάλλον όταν αυτός αφορά ένα πρόσωπο που έδειχνε υπακοή και πίστη στο θέλημα του Θεού. Στο σημείο αυτό φαίνεται πως ο συγγραφέας αναφέρεται, έστω και έμμεσα, στην αθανασία της ψυχής, η οποία αποτελεί προνόμιο των ενάρετων ανθρώπων και σύμφωνα με την άποψη αυτή ο θάνατος κάποιου μπορεί να είναι σωματικός, όχι, όμως, και ψυχικός. Αντιθέτως, όποιος δεν συμερίζεται τις απόψεις που παραθέτει ο συγγραφέας και έχει, συνεπώς, διαφορετική γνώμη από αυτή που υπερασπίζεται ο Πλήθων, έρχεται αντίθετος συνάμα προς το θεϊκό δόγμα σε ό, τι αφορά την αθάνατη ψυχή. Στην Αγία Γραφή υπάρχουν αναρίθμητες αναφορές στην αθανασία της ψυχής και στη μετά το θάνατο ζωή. Η ψυχή είναι αυτή που κινεί το σώμα και άρα δεν πεθαίνει αλλά αντιθέτως αναχωρεί σε μία ανώτερη μορφή όπου εξακολουθεί να ζει με τις δικές τις δυνάμεις. Επίσης, ο συγγραφέας προτρέπει τους ακροατές να φέρονται με τρόπο ενάρετο στη ζωή τους, πράγμα που τους δίνει τη δυνατότητα να ξεχωρίσουν από τα θηρία²⁹⁸. Οι απόψεις αυτές αναμφισβήτητα αποτελούν επιχειρήματα, τα οποία ενισχύουν και συνηγορούν στην άποψη που αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι ο θάνατος,

²⁹⁷ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 272.5-273.15.

²⁹⁸ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 274.1-275.9.

δηλαδή, πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια μορφή απλής αποδημίας, ως ο χωρισμός δύο πραγμάτων του ενός από το άλλο, δηλαδή της ψυχής από το σώμα αφού με τον θάνατο δίνεται ένα τέλος μόνο στη γήινη μορφή της ανθρώπινης ύπαρξης.

Στην πορεία του λόγου γίνεται αναφορά στον δημιουργό Θεό, ο οποίος είναι ένας και κοινός για όλους και κατ' επέκταση στη διττή φύση του ανθρώπου, τη θεϊκή από τη μία και τη θηριώδη από την άλλη. Οι απόψεις του Πλήθωνα σχετικά με τα αθάνατα και τα θνητά όντα είναι έντονα επηρεασμένες από τα έργα του Πλάτωνα και τη διδασκαλία της χριστιανικής αντίληψης, όπου εξηγείται σαφώς και δίνονται κατάλληλα επιχειρήματα για τη θνητή και αθάνατη ουσία του ανθρώπου²⁹⁹. Η θεοσέβεια αποτελεί για τον λόγιο την ύψιστη αρετή, η οποία αποβλέπει στην απελευθέρωση του ανθρώπου και βοηθάει στην ανύψωσή του στην κοινωνία των ανώτερων όντων. Η προσευχή και οι εκδηλώσεις λατρείας συμβάλλουν στην επικοινωνία με αυτά και μέσω αυτών προκύπτει τελικά η μυστική ένωση με τον Θεό³⁰⁰.

Πιο συγκεκριμένα, οι απόψεις που παραθέτει εδώ ο Πλήθων αφορούν την αθάνατη και τη θνητή φύση του ανθρώπου. Το αθάνατο στοιχείο έχει θεϊκή προέλευση και αφορά την ψυχή του ανθρώπου, ενώ το θνητό με τη σειρά του αντιπροσωπεύει το σώμα και έχει τη μορφή ενός θηρίου. Όποιος υπερασπίζεται το θέλημα του Θεού και εκτιμά και συμμορφώνεται με το έργο του, γίνεται καλύτερος ως προς την ψυχή του και ανυψώνεται ηθικά. Για τον Πλήθωνα, φαίνεται πως όλα εξαρτώνται από την πρόνοια του Θεού. Ιδιαίτερα εκτεταμένη, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι η ενότητα που αφορά την προσφορά του Θεού στην ανθρωπότητα, μέσω της οποίας ο Πλήθων επιθυμεί να παρακινήσει τους ακροατές προς το δρόμο αυτού, όπως άλλωστε συνέβη και με την Ελένη Δραγάση. Οι απόψεις αυτές αποτελούν και πάλι επιχειρήματα τόσο για την αντιμετώπιση του θανάτου κάποιου ως αποδημία όσο, όμως, και με τα θέλω του συγγραφέα να αναφερθεί στη διττή φύση του ανθρώπου. Από τη μία, λοιπόν, παρουσιάζει όσους ακολουθούν το θέλημα του Θεού να αποκτούν με τον τρόπο αυτό μια θεϊκή υπόσταση και από την άλλη κρίνει σκόπιμο να αναφερθεί στην άλλη πλευρά του ανθρώπου, η οποία μοιάζει με εκείνη των θηρίων που ενδιαφέρονται μόνο για τα

²⁹⁹ Ο Πλάτωνας έχει αναφερθεί εκτενώς στην αθανασία της ψυχής τόσο στον «Μένωνα», στον διάλογο, δηλαδή του Σωκράτη με τον νεαρό Μένωνα, όπου αναζητούν τον ορισμό της αρετής, όσο και στο έργο του εν ονόματι «Φαίδων», το οποίο σχετίζεται με τη δίκη του Σωκράτη και ο Πλάτωνας παραθέτει τα επιχειρήματά του σχετικά με την αθανασία της ψυχής. Στο πρώτο έργο του, λοιπόν, ο Πλάτωνας κάνει λόγο για την αθάνατη ψυχή του ανθρώπου, η οποία όταν πεθαίνει το σώμα, αναχωρεί από αυτό και εισέρχεται σε ένα άλλο σώμα. Σε δεύτερο έργο του ίδιου που αναφέραμε προηγουμένως, ο Πλάτωνας ως ένωση ενός θνητού σώματος και μίας αθάνατης ψυχής, η οποία δηλώνει τη ζωή και συνεπώς δεν μπορεί να βρίσκεται σε κατάσταση θανάτου. Στην χριστιανική διδασκαλία από την άλλη, οι Πατέρες της Εκκλησίας υποστήριξαν πως το σώμα μπορεί να διαλύεται μετά τον χωρισμό του από την ψυχή, κάτι το οποίο δεν υφίσταται και για την πνευματική φύση της ψυχής, διότι αυτή εξακολουθεί να ζει.

³⁰⁰ Βλ. Δώδου Αι., θεολογικές και θρησκευτικές αντιλήψεις, σσ. 152-153.

έργα και συνεπώς για το σώμα και όχι και για την πνευματική φύση της ψυχής. Γι' αυτόν τον λόγο, θρηνούν και λυπούνται όταν φεύγει κάποιος από τη ζωή χωρίς να έχουν έστω την πεποίθηση ότι η ψυχή τους μεταβαίνει σε έναν κόσμο ανώτερο και δεν χάνεται ποτέ. Από αυτά, καταλήγουμε και πάλι στην αρχική θέση, που διατυπώθηκε και προηγουμένως, της διττής, δηλαδή, φύσης του ανθρώπου, της θνητής και της αθάνατης συνάμα. Η ψυχή, η οποία ταυτίζεται με το αθάνατο στοιχείο, προϋπάρχει στο σώμα και εξακολουθεί να υπάρχει εις αεί. Η σύνδεση αθάνατου και θνητού δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να μοιάσει με τον δημιουργό Θεό, με τα διδάγματα του οποίου πορεύεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, αφού ο Θεός δεν εγκαταλείπει ποτέ το δημιούργημά του στην τύχη και επεμβαίνει στην πορεία της ζωής του. Συνεπώς, ο Πλήθων παραθέτει τις εν λόγω θεολογικές και φιλοσοφικές, ταυτόχρονα, απόψεις για να επισημάνει κατά κύριο λόγο την αθανασία της ψυχής αλλά και να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όλα εξαρτώνται από το θέλημα του Θεού. Ανάλογες απόψεις ο συγγραφέας είχε διατυπώσει και στη μονωδία του για την Κλεόπα Μαλατέστα, οι οποίες ξεφεύγουν με κάποιο τρόπο από το τυπικό της σύνθεσης μιας μονωδίας αλλά θα μπορούσαμε να τις κατατάξουμε, ωστόσο, στα επιχειρήματα παρηγοριάς³⁰¹.

Με την αναφορά στο θρησκευτικό στοιχείο, εκτός από την ευκαιρία που δίνεται στον Πλήθωνα να τοποθετηθεί προσωπικά στα θεολογικά ζητήματα, είναι πολύ πιθανό να είναι απόλυτα συνυφασμένη με τη μοναστική τύχη της αρχόντισσας που μελετάμε. Έτσι, δεδομένης της απόλυτης υπακοής που έδειξε στο θέλημα του Θεού και της τελικής αφιέρωσής του σε Αυτόν, ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να αναφερθεί έμμεσα στο χριστιανικό δόγμα και τις αντιλήψεις αυτού που υπερασπίστηκε με επιμονή και υπομονή μέχρι τέλους η Ελένη.

Αναφορικά με τις παραπάνω απόψεις, ο Πλήθων ισχυρίζεται ότι έχουν τις ρίζες τους ήδη σε παλαιότερους λαούς της ανθρωπότητας. Χαρακτηριστικά κάνει λόγο για τους Ίβηρες, τους Κέλτες, για την αρχαία χώρα της Ιταλικής χερσονήσου, την Τυρρηνία, για τους λαούς της θρακιώτικης γης, τους Έλληνες, τους Ρωμαίους, τους Αιγύπτιους, τους Μήδους και τους Ινδούς, Η αθανασία της ψυχής και κατ' επέκταση το στοιχείο της αθάνατης ουσίας των ανθρώπων είχε απασχολήσει ένα ευρύ φάσμα αρχαίων λαών και αξιόλογων πολιτισμών συνάμα, αναφερόμενος έτσι στην παλαιότητα του ζητήματος και στην εξέλιξη της ιδέας αυτής μέχρι και τον ύστερο Μεσαίωνα³⁰².

Ο Πλήθων, στο τελευταίο αυτό μέρος του λόγου, κάνει μία σύνοψη των απόψεων του σχετικά με την αντιμετώπιση της ιδέας του θανάτου. Υπερασπίζεται, λοιπόν, ξανά την

³⁰¹ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 275.10-279.2.

³⁰² Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σ. 279.3-8.

άποψη σύμφωνα με την οποία ο θάνατος πρέπει να θεωρείται ως αποδημία σε κάποιο ευλογημένο τόπο ακόμα και όταν αφορά συγγενείς και φίλους, επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο να παρηγορήσει το ακροατήριο. Ειδικά, όσοι ακολούθησαν στη ζωή τους τον δρόμο της αρετής με απώτερο σκοπό την απόκτηση της ευδαιμονίας, πρέπει να ελπίζουν στην απελευθέρωση της ψυχής του μέσω του θανάτου. Με ανάλογο σκεπτικό, λοιπόν, ο συγγραφέας συμβουλεύει να ελπίζει κανείς στην αποδημία του, έχοντας ως πρότυπο στη θύμησή του τη βασίλισσα, αφού και στολίδι κάθε αρετής υπήρξε και έζησε μια ζωή γεμάτη αξιοπρέπεια. Ο επίλογος, λοιπόν, του λόγου χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο ως συμβουλευτικός αφήνοντας να λανθάνει η ιδέα ενός καλύτερου μέλλοντος για ολόκληρη την οικουμένη ακολουθώντας κανείς το παράδειγμα της Ελένης³⁰³.

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο συγγραφέας ως ένα βαθμό φαίνεται πως ακολουθεί πιστά τους κοινούς τόπους που προστάζει η ρητορική θεωρία αναφορικά με τη σύνθεση θρηνητικών λόγων. Μέχρι το σημείο, μάλιστα, στο οποίο γίνεται λόγος για τις ένδοξες ρίζες της Ελένης, φαίνεται πως ακολουθεί το πρότυπο του Μενάνδρου. Από το σημείο αυτό, όμως, και έπειτα ο χαρακτήρας του λόγου αλλάζει μορφή και κινείται περισσότερο γύρω από την παράθεση θεολογικών και φιλοσοφικών απόψεων, κάτι το οποίο δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Πλήθων υπήρξε οπαδός και υποστηρικτής της πλατωνική φιλοσοφίας, όπως χαρακτηριστικά έχει επισημανθεί και προηγουμένως, αλλά και από το γεγονός ότι ήλθε αντιμέτωπος με τα θεολογικά ζητήματα της εποχής του. Συνεπώς, βασικό του μέλημα μέσα από τους λόγους του, εκτός από την επιθυμία του να εξυμνήσει ένα ιδιαίτερα αγαπητό πρόσωπο της οικουμένης, ήταν και η προβολή των προσωπικών του απόψεων πάνω σε θέματα που τον είχαν απασχολήσει ιδιαίτερα.

³⁰³ Βλ. Πλήθων, Ελένη Παλαιολογίνα, σσ. 279.9-280.8.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο τελευταίο μέρος της παρούσας εργασίας επιχειρείται η σύνοψη και η εξαγωγή συμπερασμάτων, τα οποία απορρέουν από τη μελέτη των προαναφερθέντων επικήδειων λόγων. Τα συμπεράσματα αυτά αφορούν κατά κύριο λόγο κάποια συγκεντρωτικά στοιχεία αναφορικά με τις περιστάσεις και τον τόπο εκφώνησης των λόγων, το προφίλ της κάθε αρχόντισσας που προκύπτει από την μελέτη των επιταφίων καθώς και την ιδιαίτερη σχέση που ο κάθε ρήτορας με την αρχόντισσα που επέλεξε να επαινέσει αλλά και συμπεράσματα που αφορούν την εξέλιξη του είδους της μονωδίας, ήδη από τις αρχές του 15^{ου} αι. μέχρι και το μέσο αυτού, οπότε τοποθετείται και χρονολογικά το αντικείμενο της μελέτης μας. Γι' αυτόν, ακριβώς, τον λόγο, η τοποθέτηση των επικήδειων έχει γίνει με κύριο γνώμονα την ημερομηνία του θανάτου του προσώπου στο οποίο αναφέρεται ο εκάστοτε επιτάφιος. Ωστόσο σημαντικό ρόλο στην επιμέρους τοποθέτησή τους στο περιεχόμενο της εργασίας είχε και η χρονολογία εκφώνησης των λόγων, συνάμα, προτάσσοντας στην εργασία όσους εκφωνήθηκαν την ημέρα της ταφής της κάθε βυζαντινής πριγκίπισσας. Μόνο έπειτα από αυτή την τοποθέτηση θα είχαμε τη δυνατότητα να διερευνήσουμε διεξοδικά την εξέλιξη αυτών από τις αρχές του 15^{ου} αι έως και τα μισά του ίδιου αιώνα. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, σε ό, τι αφορά τον τρόπο χρήσης και επεξεργασίας των τόπων που προστάζουν οι επιταγές της ρητορικής θεωρίας, αδιαμφισβήτητα, ο εκάστοτε λόγιος, επιλέγει κάθε φορά ποιους από αυτούς θα χρησιμοποιήσει στο έργο του, πράγμα το οποίο μελετήσαμε διεξοδικά και στο κύριο μέρος της μελέτης μας. Ο καθένας, λοιπόν, επιλέγει να φέρει εις πέρας τις ρητορικές επιταγές με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο, που καθιστά τελικά τον λόγο του μοναδικό.

Στη συνέχεια θα παραθέσουμε, επίσης, ορισμένα συγκεντρωτικά στοιχεία αναφορικά με τις περιστάσεις εκφώνησης των κειμένων. Συνολικά μελετήσαμε μέχρι τώρα έντεκα επιτάφιους λόγους και στο παράρτημα της παρούσας εργασίας, το οποίο έπεται των συμπερασμάτων, θα μελετήσουμε και δύο επιτάφια επιγράμματα. Από τους επιτάφιους λόγους, οι τρεις από τους έντεκα εκφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια της τελετής της ταφής της εκάστοτε αρχόντισσας. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τον έναν από τους τρεις επιταφίους του καρδινάλιου Βησσαρίωνα για την Θεοδώρα Κομνηνή, για τον λόγο του Δημητρίου Πεπαγωμένου για την Κλεόπα Μαλατέστα και για τον λόγο του Ιωάννη Ευγενικού για την Μαρία Κομνηνή της Τραπεζούντας σύμφωνα με

όσα υποστήριξε ο Sideras³⁰⁴. Οι λόγοι αυτοί, λοιπόν, θεωρούνται ως κατ' εξοχήν επικήδειοι. Οι υπόλοιποι οκτώ στον αριθμό εκφωνήθηκαν σε κάποια μνημόσυνο, το οποίο τελέστηκε προς τιμήν του νεκρού σε μετέπειτα, ασφαλώς, χρόνο από εκείνον που έλαβε χώρα η κηδεία του κάθε προσώπου.

Για τον τόπο εκφώνησης των επιταφίων που μελετήσαμε, θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρατηρείται διαφορετικότητα αλλά και ποικιλία παράλληλα. Η Κωνσταντινούπολη, ο Μυστράς και η Τραπεζούντα είναι μερικοί από τους τόπους που εκφωνήθηκαν τόσο οι κατ' εξοχήν επικήδειοι όσο και οι μονωδίες. Πιο συγκεκριμένα, στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης εκφωνήθηκε ο επικήδειος λόγος του Ιωάννη Ευγενικού για τη Μαρία Κομνηνή, καθώς, επίσης, και ο επιτάφιος του Ιωάννη Δοκειανού για την Αικατερίνη Gattilussi, για τον οποίο είδαμε στο σχολιασμό του κειμένου αυτού ότι ο Sideras υποστήριξε την άποψη ότι ένα χρόνο περίπου αργότερα τελέστηκε στην Κωνσταντινούπολη, ειδικότερα στον ναό της Αγίας Σοφίας, και το ετήσιο μνημόσυνο για χάρη της αρχόντισσας Αικατερίνης³⁰⁵. Αντιθέτως, αναφορικά με τους επιτάφιους προς τιμήν της δέσποινας Κλεόπας παρατηρήθηκε ότι και οι πέντε εκφωνήθηκαν στην περιοχή του Μυστρά, στον τόπο, δηλαδή, όπου τελέστηκε και η κηδεία της. Μάλιστα, οι λόγοι που έγραψαν θρηνητικούς λόγους για την βασίλισσα του Μυστρά, μέσα από αυτούς υποστήριξαν την άποψη ότι η Κλεόπα υπήρξε στολίδι για τον Μυστρά, τον οποίο επεδίωκε να αναδείξει σε λαμπρό πολιτιστικό κέντρο. Το παραπάνω συμπέρασμα, εύλογα, συνάγεται και από το γεγονός ότι ο λόγος του Πεπαγωμένου, για τον οποίο διαθέτουμε τις πιο ακριβείς ενδείξεις για την χρονολόγηση αυτού, εκφωνήθηκε την ημέρα της ταφής της δέσποινας στον Μυστρά. Στην ίδια περιοχή, μάλιστα, ο Sideras εικάζει, όπως άλλωστε είδαμε προηγουμένως, ότι πραγματοποιήθηκε και η εκφώνηση του λόγου του Πλήθωνα για την Ελένη Δραγάση σε κάποιο μεταγενέστερο μνημόσυνο προς τιμήν της³⁰⁶. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη και τον Μυστρά, ένας ακόμα τόπος εκφώνησης επιταφίου λόγου αφορά την περιοχή της Τραπεζούντας, όπου εκεί προκύπτει εκφωνήθηκαν οι λόγοι του καρδινάλιου Βησσαρίωνα για την Θεοδώρα Κομνηνή.

Άξιο αναφοράς είναι, ακόμα, και η σχέση που είχε ο εκάστοτε ρήτορας με την αρχόντισσα που επέλεξε να υμνήσει. Για τον Πεπαγώμενο, χαρακτηριστικά, γνωρίζουμε από τις πηγές ότι ήταν ο προσωπικός ιατρός της αυλής των Παλαιολόγων,

³⁰⁴ Αναφορικά με τη χρονολόγηση των έργων βλ παραπάνω σσ. 19-20, σ.43 και σσ. 81-82 αντίστοιχα.

³⁰⁵ Βλ παραπάνω σ. 93.

³⁰⁶ Βλ παραπάνω σ. 102-103.

έμεινε αρκετά χρόνια στο Μυστρά και άρα είχε στενή σχέση με το βασιλικό σπίτι. Στην σχέση αυτή οφείλονται και οι δύο πληροφορίες που λαμβάνουμε για την Κλεόπα, τις οποίες πρώτος από όλους παραθέτει στο έργο του. Η πρώτη εκ των δύο σχετίζεται με το ακριβές αίτιο του θανάτου της Κλεόπας, το οποίο αφορά τις επιλοκές στον τοκετό της δέσποινας και οι οποίες εν τέλει της στέρησαν τη ζωή. Η δεύτερη αφορά μία σκέψη της Κλεόπας σχετικά με την επιθυμία της να ασπαστεί τον μοναχισμό. Επίσης, στενή σχέση με την αυλή του Μυστρά φαίνεται πως είχε και ο Πλήθων κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται και από τη συγγραφή λόγου προς τιμήν της Κλεόπας αλλά και από το ότι ο ίδιος ζούσε στον Μυστρά. Επίσης, στο έργο του υποστηρίζει ότι η ίδια ακολούθησε το βυζαντινό τρόπο ζωής, εγκαταλείποντας τα διεφθαρμένα ήθη των Ιταλών. Ακόμα, ο Πλήθων αναφέρει ότι η Κλεόπα προσχώρησε οικειοθελώς στο ορθόδοξο δόγμα. Πρόκειται για απόψεις, δηλαδή, οι οποίες είναι απόρροια της ιδιαίτερης σχέσης που είχε ο λόγιος με το βασιλικό ζευγάρι. Από την άλλη, ο Βησσαρίων ως καρδινάλιος της Τραπεζούντας, εύλογα, είχε αναπτύξει σχέσεις με την οικογένεια των Κομνηνών. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι αναφέρεται συγκεκριμένα στη συμβολή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας αναφορικά με την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ του συζύγου της και του γιου της. Φαίνεται, λοιπόν, πως ο Βησσαρίων γνώριζε όσα συνέβαιναν στον αυτοκρατορικό οίκο. Πράγματι, μέσα από την μελέτη των έργων του που αφιέρωσε στην Θεοδώρα Κομνηνή, ο ίδιος παρουσιάζεται ως αποδέκτης των ευεργεσιών της δέσποινας και ιδιαίτερα επηρεασμένος από τον θάνατό της σε σημείο που δεν μπορούσε να συγκριθεί με κανένα άλλο θλιβερό γεγονός, το οποίο είχε αντιμετωπίσει μέχρι τότε στη ζωή του. Μάλιστα, εξαιτίας της σχέσης του αυτής, θεώρησε τον εαυτό του υπόχρεο να αποδώσει λόγια παρηγοριάς στον Αλέξιο Κομνηνό. Επίσης, ο Βησσαρίων και στον λόγο του για την Κλεόπα συγκαταλέγει τον εαυτό του στο πλήθος, το οποίο ωφελήθηκε από τις προσφορές της δέσποινας, στοιχείο που συνηγορεί στη σχέση του καρδινάλιου με την αρχόντισσα, ένα γνώρισμα της δέσποινας Κλεόπας από το οποίο επωφελήθηκε και ο Χειλάς σε προσωπικό, μάλιστα, όπως επιβεβαιώνει στον λόγο του και εκείνος με τη σειρά του. Ανάλογη τοποθέτηση αναφορικά, δηλαδή, με τις ευεργεσίες και τις προσφορές που δέχτηκε ο λόγιος από την αρχόντισσα κάνει και στον δικό του επικήδειο ο Ιωάννης Δοκειανός, ενώ από τον Ιωάννη Ευγενικό δεν προκύπτει κάποια επιπλέον, πληροφορία μέσα από το έργο του για τη σχέση του με την Μαρία Παλαιολογίνα. Το μόνο συμπέρασμα, το οποίο μπορούμε να εξάγουμε με σχετική βεβαιότητα, είναι ότι όλοι οι λόγιοι διατηρούσαν στενή σχέση μαζί τους και γι' αυτόν τον λόγο παρουσιάζονται και ως αποδέκτες των προσφορών τους.

Τα θέματα που απασχόλησαν τους ρήτορες διαφέρουν από μονωδία σε μονωδία και γι' αυτόν τον λόγο θεώρησαν σκόπιμο να τα εντάξουν στον λόγο τους για κεντρίσουν περισσότερο το ενδιαφέρον των ακροατών και να εμβαθύνουν σε όσα από αυτά οι ίδιοι θεωρούσαν άξιο επαίνου γιατί οι μονωδίες σε ελάχιστα σημεία διαφέρουν από το εγκώμιο. Όπως, είδαμε και στην εισαγωγή, η ειδοποιός διαφορά των δύο αυτών λογοτεχνικών έργων έγκειται μόνο στην απόδοση του παθητικού θρήνου και της αύξησης αυτού σε όλη την έκταση μιας μονωδίας. Επίσης, παρά το γεγονός ότι ο σκοπός της σύνθεσης τέτοιου είδους λόγων ήταν ένας και κοινός για όλους, υπήρχαν και άλλοι ειδικότεροι παράγοντες που τους ώθησαν τελικά στην εξύμνηση των επαινούμενων προσώπων με αφορμή τον θάνατό τους, αποδίδοντας έτσι πράξεις τιμής και σεβασμού. Το μόνο βέβαιο από όλα αυτά είναι ότι υπάρχουν κοινά θέματα ή καλύτερα κοινές επιταγές, οι οποίες είναι γνωστές από τη ρητορική θεωρία και πρακτική του Μενάνδρου. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στο με ποιο τρόπο και με ποια μέσα ενσωμάτωσε τους τόπους αυτούς στο λόγο του ο κάθε ρήτορας.

Πιο συγκεκριμένα, η γενική ιδέα του θρήνου και της απώλειας, όπως, επίσης, και η αντιμετώπιση του θανάτου ως κοινής συμφοράς και πληγής πραγματώνονται από το πιο παλαιό έργο του αιώνα που εξετάζουμε μέχρι και το πιο σύγχρονο. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, οι απόψεις των ρητόρων συγκλίνουν και επαναλαμβάνονται σε όλη τη διάρκεια του α' μισού του 15^{ου} αι. Οι ιδέες αυτές, συνηθέστερα, διατυπώνονται στο προοίμιο κάθε λόγου και έτσι εντάσσουν και τον ακροατή στο ευρύτερο πλαίσιο της επιμνημόσυνης δέησης, αφού οι περισσότερες μονωδίες εκφωνήθηκαν σε κάποιο μνημόσυνο που πραγματοποιήθηκε σε χρόνο ύστερο από τον θάνατο της εκάστοτε δέσποινας. Συχνοί χαρακτηρισμοί για την ιδέα του θανάτου, οι οποίοι εντοπίζονται σε όλες τις εν λόγω μονωδίες, είναι η κοινή συμφορά, η κοινή ζημία και η κοινή βλάβη. Πρόκειται για τρεις κοινές και παρεμφερείς εκφράσεις, οι οποίες αποδίδουν κατάλληλα το μέγεθος της συμφοράς.

Αυτό που προκάλεσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και το οποίο αξίζει να σημειωθεί είναι ότι όσο φτάνουμε χρονικά πιο κοντά στα τέλη του α' μισού του 15ου αιώνα, τόσο πιο έντονη είναι και η παράθεση των θεολογικών απόψεων στην ροή του έργου. Ο καρδινάλιος Βησσαρίων και ο Γεμιστός Πλήθων, όπως χαρακτηριστικά είδαμε, έδωσαν ιδιαίτερη έκταση στο έργο τους σε ιδέες που απηχούν και στην χριστιανική κοσμοαντίληψη, όπως η αθανασία της ψυχής και η μεταθανάτια ζωή, καθώς, επίσης και στην ιδέα της αντιμετώπισης του θανάτου ως μια μορφή αποδημίας στο βασίλειο του Ουρανού, πράγμα που δικαιολογεί σε έναν βαθμό και το ενδιαφέρον των λογίων αναφορικά με τα θεία και την ευσέβεια των ανθρώπων. Τόσο οι μονωδίες του Βησσαρίωνα για τη Θεοδώρα Κομνηνή όσο και εκείνη του Πλήθωνα για την Κλεόπα Παλαιολογίνα απηχούν σε μεγάλο βαθμό θρησκευτικές ιδέες κάτι το οποίο δικαιολογείται από το γεγονός ότι και οι δύο μονωδίες γράφτηκαν παράλληλα σε μια περίοδο έντονων και πολλαπλών πολιτικών εξελίξεων. Ο Βησσαρίων, μάλιστα, στη μία από τις δύο διασωθείσες μονωδίες για τη σύζυγο του Αλέξιου Κομνηνού αφιερώνει, μεταξύ των άλλων, μεγάλη έκταση στην παραμυθία του αυτοκράτορα. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί προκειμένου να παρηγορήσει τον Αλέξιο έχουν τις ρίζες του στο κήρυγμα του Χριστού. Απηχεί, λοιπόν, ιδέες της ορθοδοξίας. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Πλήθωνα. Από την άλλη πλευρά, ο Νικηφόρος Χειλάς, ο οποίος είχε συνθέσει και αυτός θρηνητικό λόγο για την Κλεόπα, προβαίνει στην παράθεση θεολογικών αντιλήψεων της εποχής αλλά αφιερώνοντας μικρότερο μέρος του λόγου του σε αυτές. Τον Χειλά τον ενδιαφέρει περισσότερο η κατάλληλη απόδοση τιμής στην νεκρή πια δέσποινα και συνεπώς η σύνθεση θρηνωδίας. Σε ακόμα μικρότερη έκταση από όλους τους προαναφερθέντες λογίους, ο Δημήτριος Πεπαγωμένος ασχολείται ελάχιστα με την παράθεση θεολογικών απόψεων. Κοινό χαρακτηριστικό, όμως, όλων, είτε αυτό πραγματώθηκε στο μέγιστο βαθμό του είτε σε μικρότερο, είναι το θέμα της υπεράσπισης του θελήματος του Θεού και της πιστής υποταγής του σε αυτό. Άλλοι συγγραφείς αναφέρονται διεξοδικά σε αυτό ενώ για άλλους αποτελεί μια απλή αναφορά. Η επιμονή στην ιδέα του θελήματος του Θεού θα μπορούσαμε να πούμε ότι δικαιολογείται από τη διαπίστωση ότι όλες οι αρχόντισσες που μελετήσαμε, εξαιτίας της σύζευξης τους με βυζαντινούς αυτοκράτορες, φαίνεται πως όταν παντρεύτηκαν βυζαντινούς αυτοκράτορες, ασπάστηκαν τόσο τα βυζαντινά ήθη και έθιμα όσο και το ότι μεταστράφηκαν στο ορθόδοξο δόγμα. Υπήρξαν, λοιπόν, κοινωνοί της ορθοδοξίας. Στο σύνολο των λόγων, οι ρήτορες συμβουλεύουν τους υπηκόους της δέσποινας να

παραμείνουν πιστοί στο θέλημα του Θεού και να μην παρασυρθούν από τυχόν πειρασμούς στη διάρκεια της ζωής τους με αποτέλεσμα τη διάπραξη αμαρτήματος και τη μη συμμόρφωση τους στο λόγο του Θεού.

Ακόμα ένα ζήτημα, το οποίο αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο σε όλη την εξέλιξη του είδους, είναι η αντιμετώπιση του θανάτου ως μια μορφή αποδημίας και μετάβασης σε έναν καλύτερο κόσμο, τον κόσμο, δηλαδή, των θεϊκών πραγμάτων. Πολύ περισσότερο, όμως, ο φιλόσοφος Πλήθων, τόσο στη μονωδία του προς την Κλεόπα όσο και σε εκείνη με αποδέκτη την Ελένη Δραγάση, ενίσχυσε τη θέση του αυτή αναφερόμενος στη φιλοσοφική διάσταση της ψυχής, στην ιδέα του θνητού και αθάνατου μέρους αυτής. Το αθάνατο, εμπλουτισμένο με θεϊκά χαρίσματα είναι εκείνο το οποίο δεν πεθαίνει ποτέ. Αθάνατη, λοιπόν, είναι και η ψυχή του θεοσεβούμενου ανθρώπου. Γι' αυτό, ο Πλήθων και άλλοι λόγιοι γενικά όλων των εποχών ερμήνευσαν το θάνατο κάποιου ως αποδημία ή ως ύπνο βαθύ, όπως, χαρακτηριστικά, συμβαίνει με την περίπτωση του Βησσαρίωνα.

Ο Πλήθων, μάλιστα, ασχολήθηκε ιδιαίτερα στο έργο του σχετικά με την μεταθανάτια ζωή ενσαρκώνοντας τις ιδέες του Πλάτωνα, και έπεται αυτού και ο μαθητής του ο Βησσαρίων. Είναι απόλυτα λογικό οι συγκεκριμένοι λόγιοι να ασχολούνται και να εξελίσσουν το είδος της μονωδίας με τις ίδιες θεματικές ενότητες αν λάβουμε σοβαρά υπόψη μας και τη σχέση των δύο αυτών ανδρών. Ακόμα, ο Πλήθων πραγματεύτηκε στην μονωδία της Κλεόπας το ζήτημα της αυτοκτονίας, ένα θέμα το οποίο με τη σειρά του, επιβεβαιώνει ότι το είδος του εξετάζουμε, εξελίσσεται στο πέρασμα των χρόνων. Οι μονωδίες, λοιπόν, την χρονική περίοδο που εξετάζουμε, αν και στις αρχές του αιώνα φαίνεται πως είναι περισσότερο περιεκτικές στην απόδοση των νοημάτων τους, με τη χρήση, δηλαδή, συγκεκριμένων μόνο παραδειγμάτων και χωρίς να δίνεται μεγάλη έκταση από τους συγγραφείς στην ανάλυση των κοινών τόπων της ρητορικής θεωρίας, πλησιάζοντας προς τα μισά του 15ου αιώνα, οι συγγραφείς των λογοτεχνικών έργων που μελετήσαμε φαίνεται πως διευρύνουν τη θεματική τους. Παράδειγμα για την θέση αυτή αποτελεί και η μονωδία του Ιωάννη Ευγενικού για την Μαρία Παλαιολογίνα αλλά και εκείνη του Ιωάννη Δοκειανού για την Αικατερίνη.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, κάποια τυπικά κοινά θέματα παραμένουν εξίσου αναλλοίωτα. Συγκεκριμένα, ο έπαινος της ωραιότητας με την συχνή ανάμειξη εξωτερικών και εσωτερικών γνωρισμάτων, παραμένει σταθερός και αμετάβλητος σε όλο το πέρασ των ετών. Ακόμα, κοινοί τόποι της ρητορικής, όπως το γένος, η αιτία του θανάτου της κάθε δέσποινα και το νεαρό ή μη της ηλικίας τους, τα επιχειρήματα παρηγοριάς στο σύζυγο τους αρχικά και στους υπηκόους σε δεύτερο βαθμό, τα οποία άλλοτε εστιάζουν στις αρετές της δέσποινας και άλλοτε στην πρόνοια του Θεού στο

πρόσωπο του αυτοκράτορα και στην κατά συνέπεια υποταγή και πίστη στο θέλημα Αυτού, ακολουθούνται πιστά ανεξάρτητα από την παλαιότητα ή μη του κάθε έργου. Διαφέρουν μόνο στην έκταση που λαμβάνουν κάθε φορά και στο προσωπικό τόνο που επιδιώκει να δώσει σε αυτά ο εκάστοτε λόγιος. Υπό αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε το είδος της μονωδίας κατά το α' μισό του 15^{ου} αιώνα.

Βάσει των παραπάνω θεμάτων που πραγματεύονται οι συγγραφείς στο σύνολο των επιταφίων που μελετήσαμε, προκύπτει και το προφίλ της κάθε δέσποινας. Πιο συγκεκριμένα, σε ό, τι αφορά την αυτοκράτειρα Θεοδώρα της Τραπεζούντας, φαίνεται πως η ίδια πρώτα απ' όλα υπήρξε αντικείμενο εξύμνησης λόγω των ψυχικών γνωρισμάτων της και του φιλανθρωπικού της έργου. Η ίδια, ξεχώρισε ιδιαίτερα για τη σωφροσύνη της και τις προσφορές της, όχι μόνο στις αδύναμες κοινωνικές ομάδες αλλά και σε όλη την οικουμένη, σε σημείο που ο σύζυγός της παρουσιάζεται ψυχικά συντετριμμένος. Η συζυγική πίστη και υπακοή, λοιπόν, δεν παραλείπεται. Έστω και έμμεσα, μέσω των πράξεων του συζύγου της, δηλαδή, επισημαίνεται η στάση της απέναντι στον Θεόδωρο αλλά και η αγάπη που έτρεφε και εκείνος με τη σειρά του. Υπήρξε λαοφιλής και ιδιαίτερα αγαπητή στην οικουμένη, όπως προκύπτει από την ανάγκη όλων να την θρηνήσουν. Η πίστη της στα θεία δηλώνεται και κυρίως στο σημείο όπου ο συγγραφέας επιδιώκει να παρηγορήσει τον Αλέξιο, παρομοιάζοντας το ήθος της Θεοδώρας με εκείνο των Αγίων. Επίσης, το πρόωρο του θανάτου της δέσποινας επισημαίνεται σε όλη την έκταση και των τριών λόγων με αποτέλεσμα η επιθυμία του Βησσαρίωνα να παρηγορήσει με επιχειρήματα τον Αλέξιο να γίνεται συνεχώς και πιο έντονη.

Παρόμοιο προφίλ φαίνεται πως φέρει και η δέσποινα Κλεόπα, όπως προκύπτει από την μελέτη των λόγων προς τιμήν της. Τόσο ο Πεπαγωμένος και ο Πλήθων, όσο και ο Βησσαρίων και ο Χειλάς αναφέρονται στα έργα τους σε εκείνες τις αρετές της δέσποινας που την έκαναν να ξεχωρίζει, όπως η σύνεση και η ευγένεια των πράξεων της αλλά και η αγαθοεργία μέσω της ελεημοσύνης που έδειξε στις αδύναμες κοινωνικές ομάδες και στους φτωχούς αντίστοιχα. Πρόκειται, λοιπόν, για τις αρετές του ήθους της για τις οποίες, μάλιστα, εξυμνήθηκε περισσότερο απ' όλα, δεδομένου ότι προκάλεσαν και την απογοήτευση των ευεργετηθέντων. Οι ψυχικές αρετές συχνά αναφέρονται σε παραλληλισμό με το εξωτερικό κάλλος της βασίλισσας. Οι συγγραφείς, μάλιστα, δεν δίστασαν να την συγκρίνουν και με άλλες γυναίκες, με αποτέλεσμα την υπεροχή της δέσποινας και την κατάταξη αυτής στις πιο άριστες. Η πίστη στα θεία από την άλλη και η ευσέβεια συνάμα είναι ένα στοιχείο της Κλεόπας, στο οποίο γίνεται ιδιαίτερη αναφορά. Αν και συγκριτικά με τους επιταφίους του Βησσαρίωνα για την Θεοδώρα και

ιδίως συγκριτικά με τον δεύτερο σκοπό αυτών, που είναι η παραμυθία στον σύζυγο της ως αποτέλεσμα της συζυγικής πίστης και υπακοής που υπήρχε ανάμεσα στο βασιλικό ζευγάρι, στην περίπτωση της Κλεόπας δεν δίνεται τόσο μεγάλη έκταση. Ωστόσο, ο εκάστοτε συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί στον πόνο του Θεοδώρου δίνοντας παρηγορητικά επιχειρήματα αναφορικά με την αθάνατη ψυχή και την ιδέα του θανάτου ως μορφή αποδημίας σε κάποιον άλλο τόπο. Αδιαμφισβήτητα, θα λέγαμε ότι ο πόνος του Θεοδώρου είναι αποτέλεσμα της αγάπης του για την Κλεόπα αλλά και της συμμόρφωσης με τις απαιτήσεις του από την πλευρά της δέσποινας.

Για την Μαρία Κομνηνή, το προφίλ της δεσποσύνης που προκύπτει από την μελέτη του επιταφίου του Ιωάννη Ευγενικού είναι όσα ήδη γνωρίζουμε από της πηγές. Ο Ευγενικός εξύμνησε ιδιαίτερα την δέσποινα Μαρία για την εξωτερική της ομορφιά αλλά και για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ήθους της. Η απογοήτευση που προκλήθηκε από τον θάνατό της τόσο στον ίδιο το ρήτορα όσων και στους υπηκόους της είναι φανερή με αποτέλεσμα τις γενικότερες επιπτώσεις αυτού στην οικουμένη. Ακόμα, σύμφωνα με τον Ευγενικό, η δέσποινα ξεχώρισε ιδιαίτερα για το φιλανθρωπικό της έργο και την μέριμνα που ανέλαβε για όλους ανεξαιρέτως αλλά και για την αρετή της θεοσεβείας, ως αποτέλεσμα της πίστης της στα διδάγματα του Θεού. Το στοιχείο του πρόωρου θανάτου της επισημαίνεται και αυτό με τη σειρά του για να τονίσει ακόμα περισσότερο ο συγγραφέας πόσο αγαπητή ήταν σε όλη την οικουμένη λόγω των πικρών αισθημάτων που προκλήθηκαν εξαιτίας της απώλειάς της. Αυτό, ωστόσο, για το οποίο δεν γίνεται λόγος στην περίπτωση του έργου του Ευγενικού σε αντίθεση με τα άλλα έργα που μελετήσαμε, είναι η επίδραση που είχε ο θάνατός της στην ψυχή του συζύγου της ως αποτέλεσμα της συζυγικής υπακοής. Σε αντίθεση, λοιπόν, με το έργο του Ευγενικού, ο Ιωάννης Δοκειανός, στον λόγο του για την Αικατερίνη, δεν παραλείπει να αναφερθεί στον πόνο του αυτοκράτορα και κατά συνέπεια να τον παρηγορήσει γι' αυτό. Η Αικατερίνη φαίνεται ότι υπήρξε πρότυπο αρετής ευγενικών πράξεων, πρότυπο σωφροσύνης και ευεργέτιδα της οικουμένης παράλληλα. Δε δίστασε να προσφέρει τη βοήθειά της στους υπηκόους της και να μεριμνήσει γι' αυτούς όταν προέκυπτε ανάγκη. Από αυτό συνεπάγεται ένα ακόμα στοιχείο του ήθους της, η ελεημοσύνη που έδειξε κατά κύριο λόγο στις κατώτερες κοινωνικές ομάδες. Τέλος, σε ό, τι αφορά τη γηραιά αρχόντισσα Ελένη Δραγάση, ο Πλήθων που έγραψε τον λόγο προς τιμήν της, επιδιώκει να προβάλλει περισσότερο απ' όλα την αγαθοεργία της δέσποινας και την φιλάνθρωπη πλευρά αυτής. Η ένδοξη γενιά και καταγωγή συνάμα, ενισχύουν ακόμα περισσότερο τη δεσποσύνη της γηραιάς Ελένης. Η υπακοή και η συμμόρφωση στις απαιτήσεις του Μανουήλ είναι ένα στοιχείο του χαρακτήρα της το οποίο αναφέρεται με σαφήνεια από

τον συγγραφέα καθώς και η βοήθεια που η ίδια προσέφερε στους γιους της μέχρι το τέλος της ζωής της. Το σημαντικότερο, όμως, για το οποίο επαινείται είναι η πίστη που έδειξε στα θεία και στον δρόμο του Θεού. Άλλωστε, η Ελένη Δραγάση δεν θα ήταν εύλογο να μην επαινεθεί ιδιαίτερα για την θεοσέβεια, δεδομένου ότι η ίδια τα τελευταία χρόνια της ζωής της είχε ακολουθήσει τη μοναστική ζωή.

IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την έννοια και τα χαρακτηριστικά του επιτυμβίου βυζαντινού επιγράμματος θα πρέπει να το μελετήσουμε παράλληλα με τα βυζαντινά ποιήματα, με το είδος της μονωδίας, δηλαδή, και βυζαντινού επιταφίου αντίστοιχα. Βασικό εγχειρίδιο για τη συγκέντρωση των διακριτών γνωρισμάτων αυτού, αποτέλεσε το έργο του Lauxtermann, στο οποίο τείνει να μελετήσει την εξέλιξη του είδους αυτού ξεκινώντας από την ποίηση του Πισίδη μέχρι του Γεωμέτρη.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Lauxtermann, ο ορισμός του βυζαντινού επιγράμματος μπορεί κατά κύριο λόγο να βασιστεί είτε στην αληθινή είτε στην εν δυνάμει επιγραφική χρήση που μπορεί να έχει αυτό. Η έκταση αυτού δεν είναι συγκεκριμένη. Μπορεί, λοιπόν, να περιορίζεται σε έναν μόνο στίχο ή και ακόμα να εκτείνεται σε πολλούς. Σε ό, τι αφορά το μέτρο που χρησιμοποιείται για τη σύνθεση ενός επιγράμματος, παρατηρείται η χρήση του βυζαντινού δωδεκασύλλαβου, η εξέλιξη, δηλαδή, του ιαμβικού τρίμετρου. Ωστόσο, ο αριθμός των επιγραμμάτων που έχουν σωθεί είτε σε χειρόγραφη μορφή είτε χαραγμένα πάνω σε κάποιο αντικείμενο ή τάφο στην προκειμένη περίπτωση, είναι αρκετά μικρός. Αν και η διάκριση των επιγραμμάτων γενικά στα επιμέρους είδη του μπορεί να γίνει με βάση το θέμα, τη δομή και με τον σκοπό, είθισται, ωστόσο, να επικρατεί μία τυπική δομή, η οποία αφορά το προοίμιο, την προσφώνηση στον νεκρό και τέλος το αίτημα στον νεκρό. Η διαφορετικότητα οφείλεται κάθε φορά στις ανάγκες του συγγραφέα³⁰⁷. Ο Lauxtermann, αναφορικά με τις ιδιαιτερότητες αυτές, επιδιώκει να τις καταστήσει με σαφήνεια μελετώντας στο έργο του ένα σύνολο επιγραμμάτων, το καθένα από τα οποία έχει γραφεί με διαφορετικούς σκοπούς. Γι' αυτό κατέληξε και στην άποψη ότι δεν είναι απόλυτα απαραίτητο να ακολουθείται μια κοινή δομή ως προς τη σύνθεση αυτών³⁰⁸.

Σε αντίθεση με τις μονωδίες και τους επιταφίους λόγους, όπου δίνονται περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τον νεκρό, με τα κατορθώματα του και τις αρετές του αλλά και με την απογοήτευση που σκόρπισε ο θάνατός τους στην οικουμένη, στο επίγραμμα δεν παρατηρείται κάτι τέτοιο. Άλλωστε, στην πρώτη περίπτωση, λόγω του ότι εκφωνούνταν σε δημόσια περίσταση, ο κάθε λόγιος προσπαθούσε να εκφράζει σε

³⁰⁷ Βλ. Lauxtermann, *Byzantine poetry*, v. 1, σσ. 26-34.

³⁰⁸ Για την καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης του βυζαντινού επιγράμματος από την πρώιμη εποχή μέχρι και τον ύστερο Μεσαίωνα, βλ. Lauxtermann, *Byzantine poetry*, v. 1, σσ. 131-133.

μεγαλύτερο βαθμό συναισθήματα πένθους και απώλειας, δεδομένου ότι στόχευε κάθε φορά στο τι ήθελε να ακούσει το ακροατήριο, σε αντίθεση με ένα επίγραμμα το οποίο ήταν χαραγμένο πάνω σε τάφο και συνεπώς ήταν πιο σύντομο από λόγο που προοριζόταν για να εκφωνηθεί μπροστά σε πλήθος. Μια ακόμα διαφορά, λοιπόν, έγκειται στο γεγονός ότι ένα επιτύμβιο επίγραμμα δεν ήταν εφικτό να βγάζει συναίσθημα εφόσον δεν εκφωνούνταν σε δημόσιες τελετές σε αντίθεση με τους επιταφίους. Τα θέματα, τα οποία πραγματεύονται και τα δύο είδη, θα λέγαμε ότι στο σύνολό τους είναι κοινά, με τη διαφορά ότι στην περίπτωση του επιγράμματος σε σχέση με έναν επιτάφιο λόγο, ο λόγιος επιλέγει κάθε φορά ποιους τόπους της ρητορικής θεωρίας θα πραγματευτεί στο έργο του. Ακόμα, η έκταση δεν αποτελεί απόλυτο χαρακτηριστικό διάκρισης, αν δηλαδή, ένα κείμενο πρόκειται για επιγραφή ή προορίζεται να εκφωνηθεί σε ευρύ κοινό. Τέλος, σε ό, τι αφορά το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται ο λόγιος, άλλοτε γίνεται χρήση γ' ενικού προσώπου και μερικές φορές του β' ενικού προσώπου, όταν δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στον χαρακτήρα του θρήνου παρά στον ίδιο το νεκρό, από ότι παρατηρείται να συμβαίνει με τους επιταφίους και τις μονωδίες, όπου ο συγγραφέας απευθύνεται στους νεκρούς σε β' ενικό πρόσωπο³⁰⁹.

IV. 1. Το επιτάφιο ποίημα του Βησσαρίωνα για τη Θεοδώρα Tocco.

Αποδέκτης

Η Θεοδώρα-Μανταλένα Tocco ή Παλαιολογίνα³¹⁰, όπως μετέπειτα ονομάστηκε, υπήρξε η πρώτη σύζυγος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, όπως ήδη έχει αναφερθεί και παραπάνω, το χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο αυτοκράτορας κατείχε το αξίωμα του δεσπότη του Μορέως³¹¹.

Η Θεοδώρα ήταν θυγατέρα του Λεονάρδου Β΄³¹², άρχοντα της Λευκάδας και συνάμα αδελφού του Καρόλου Α΄ Tocco³¹³. Ο τελευταίος είχε αναλάβει και την κηδεμονία της, όταν σε νεαρή κιόλας ηλικία η Θεοδώρα έχασε την πατρική στοργή και φροντίδα. Η μητέρα της, από την άλλη πλευρά, προερχόταν από την οικογένεια των Zaccaria, μια οικογένεια γενουατικής καταγωγής που είχε αναλάβει τόσο την εξουσία

³⁰⁹ Βλ. Lauxtermann, *Byzantine poetry*, v. 2, σσ. 90-92 και *Byzantine poetry*, v. 1, σσ. 213-215.

³¹⁰ Για την Θεοδώρα Tocco βλ. στο PLP 21377.

³¹¹ Βλ. παραπάνω σ. 90-91.

³¹² Για τον Λεονάρδο II Tocco βλ. στο PLP 29008.

³¹³ Για τον Κάρολο Α΄ Tocco βλ. στο PLP 29004.

της νήσου της Χίου όσο και της πόλης της Φώκαιας, κυρίως στα παράλια της Μικράς Ασίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη βασίλισσα που μελετάμε, προκαλεί η προέλευση και η ιστορία του ονόματός της. Το όνομά της αρχικά έφερε λατινικές ρίζες και ήταν Μανταλένα Τοτσο. Στην πορεία, όμως, με αφορμή τον γάμο της με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, περίπου το 1427 όπως χρονολογείται από τις πηγές, έλαβε το βυζαντινό και ορθόδοξο Θεοδώρα. Με το όνομα αυτό γίνεται και γίνονται και οι αναφορές στο πρόσωπό της στις ιστοριογραφικές πηγές και στα χρονικά, επίσης. Συνεπώς, η συζυγική σύζευξη με τον Παλαιολόγο, την οδήγησε σε αποποίηση του δυτικού δόγματος με αποτέλεσμα την υιοθέτηση του βυζαντινού τρόπου ζωής και σκέψης. Πρόκειται, δηλαδή, για μεταστροφή από το λατινικό δόγμα στο ορθόδοξο, το οποίο εκπροσωπούσε και ο σύζυγός της. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για ένα συνοικέσιο, το οποίο αποσκοπούσε στην επίτευξη πολιτικών, κατά κύριο λόγο, σκοπιμοτήτων και συμφερόντων. Το αποτέλεσμα της σύζευξης αυτής δεν θα μπορούσε να ήταν άλλο από την ανύψωση του κύρους της οικογένειας των Τοτσο³¹⁴. Συνέβαλε, όμως, σε μεγάλο βαθμό και στην επίτευξη των επιδιώξεων των Παλαιολόγων σε ό, τι αφορά την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, αξιολογούμε είναι ακόμα πως κατά τη διάρκεια του γάμου τους, υπήρξαν μεγάλα χρονικά διαστήματα, τα οποία το ζευγάρι περνούσε χάρια. Αιτία αυτού αποτελούσε, φυσικά, η ενασχόληση του Κωνσταντίνου με τις πολεμικές επιχειρήσεις λόγω της πολιορκίας της Πάτρας αφενός και δεδομένου ότι ο ίδιος ήταν ο κύριος διοικητής των εδαφών της Πελοποννήσου³¹⁵.

Ο θάνατός της τοποθετείται χρονικά το χειμώνα του έτους 1429 και συγκεκριμένα το μήνα Νοέμβριο, στην περιοχή Στάμερο της Αχαΐας. Έφυγε από τη ζωή δίχως να καταφέρει να φέρει σε αυτή τον απόγονο του Κωνσταντίνου, εξαιτίας των ποικίλων επιπλοκών που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια του τοκετού. Τόπος ενταφιασμού της στην αρχή αποτέλεσε κάποια εκκλησία στην περιοχή της Γλαρέντζας. Με την πάροδο, όμως, του χρόνου, το λείψανό της μεταφέρθηκε στη μονή του Ζωοδότη Χριστού στην Σπάρτη, όπου, μάλιστα, γινόταν η ταφή των βασιλικών μελών της οικογένειας των Παλαιολόγων³¹⁶. Πληροφορίες σχετικά με τον βίο και τη δράση της

³¹⁴ Ο Sideras αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο γάμος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με την λατινικής καταγωγής πριγκίπισσα αποσκοπούσε στη συμφιλίωση με την Δύση. Βλ. Sideras, Grabreden, σ. 322, σημ. 13. Αναφορικά με τη σύναψη επαμιών και των διπλωματικών σχέσεων που επεδίωκαν μέσω αυτών ο οίκος των Παλαιολόγων με την οικογένεια των Τοτσο, βλ. Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια, σσ. 99-101.

³¹⁵ Βλ. Λάμπρος Σπ., Κων/νος Παλαιολόγος, σσ. 418-423.

³¹⁶ Βλ. Σφραντζής Γ., Χρονικό, σ. 68.9.3-8: «Καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ, ἡ βασίλισσα κυρὰ Θεοδώρα εἰς τὸ Στάμηρον εὕρισκομένη ἀπέθανε, καταλείψασα λύπην πολλήν καὶ εἰς τὸν ἄνδρα αὐτῆς καὶ εἰς ἡμᾶς

Θεοδώρας μπορούμε να αντλήσουμε και από το χρονικό του Γεωργίου Σφραντζή, με τη βοήθεια του οποίου έχουμε τη δυνατότητα να συλλέξουμε πληροφορίες και για όλη την οικογένεια των Τοτσο, καθώς, επίσης, και από το Χρονικό των Τοτσο, το οποίο εξυμνεί ως επί το πλείστον τα κατορθώματα του οίκου αυτού³¹⁷.

Χρονολόγηση

Ο θάνατος της Θεοδώρας Παλαιολογίνας, όπως ήδη αναφέρθηκε, τοποθετείται το 1429. Δεν υπάρχουν ενδείξεις μέσα στο ποίημα, οι οποίες θα μας βοηθούσαν να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι το ποίημα εκφωνήθηκε την ίδια ημέρα με την ημέρα οπότε τελέστηκε και η ταφή της Θεοδώρας. Αντιθέτως, με τη χρήση του τοπικού προσδιορισμού ‘ούτοσί’ στην λέξη τάφος, γίνεται σαφές ότι τη στιγμή της απαγγελίας του ποιήματος οι ακροατές βρίσκονται στο χώρο όπου η Θεοδώρα έχει ήδη ταφεί. Εύλογα, λοιπόν, υποθέτουμε πως η τελετή της ταφής του νεκρού προσώπου είχε λάβει χώρα σε προηγούμενο χρόνο από αυτό κατά τον οποίο απήγγειλε το ποίημα του ο Βησσαρίων³¹⁸. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως το τοπικό επίρρημα «ούτοσί», για τη πιθανή χρήση του οποίου μιλήσαμε παραπάνω, είναι παράλληλα και το μοναδικό στοιχείο που συνηγορεί κατά κάποιο στην με σχετική ακρίβεια χρονολόγηση του έργου, ότι πρόκειται, δηλαδή, για ποίημα το οποίο εκφωνήθηκε σε κάποιο μνημόσυνο της αυτοκράτειρας.

τοὺς οἰκείους αὐτοῦ διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν καλλίστην. Ἐτάφη δὲ μέχρι τινὸς εἰς μίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γλαρέντζας· καὶ μετὰ ταῦτα ἀπῆγαν αὐτὴν εἰς τὴν ἐν τῷ Μυζηθρᾷ τοῦ Ζωοδότου μονήν».

³¹⁷ Βλ. Βασιλοπούλου, Τα βασιλικά συνοικέσια, σσ. 236-237.

³¹⁸ Βλ. Βησσαρίων, Θεοδώρα, σ. 94.6: ταύτην ὁ λυγρὸς οὔτοσί κρύψας τάφος

Κείμενο: Στίχοι ιαμβικοί επιτυμβιοί, ἐπί τῇ μακαρίτιδι καὶ ἀοιδίμῳ κυρία ἡμῶν βασιλίδι κυρία Θεοδώρα τῇ Παλαιολογίνῃ ποιηθέντες παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου³¹⁹.

Σχολιασμός

Ο καρδινάλιος καταφεύγει στη σύνθεση αυτού του επιτάφιου ποιήματος για την Θεοδώρα Παλαιολογίνα επιδιώκοντας την πρέπουσα εξύμνηση της μέσα σε μερικούς μόνο στίχους. Ήδη από τον τίτλο δηλώνεται ξεκάθαρα το είδος του κειμένου, ότι πρόκειται, δηλαδή, για ποίημα σε ιαμβικούς στίχους, αφιερωμένο σε μια βασίλισσα, όπως ο αποκαλείται χαρακτηριστικά η Θεοδώρα από τον συγγραφέα στον τίτλο επίσης. Ξεκινά, λοιπόν, ο Βησσαρίων το ποίημά του επαινώντας τη βασίλισσα ιδιαίτερα για την ωραιότητά της μέσα από μία ανάμειξη τόσο εξωτερικών όσο και εσωτερικών χαρισμάτων, τα οποία βοηθούν στη διαμόρφωση του προτύπου που ενσαρκώνει μια βυζαντινή αρχόντισσα εκφράζοντας παράλληλα τη λύπη του αναφορικά με τον χαμό της. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το συγγραφέα η Θεοδώρα υπήρξε μια αρκετά όμορφη παρουσία, η οποία έμοιαζε περισσότερο με καλλιτέχνημα, δομημένο με κάθε αρετή και κάλλος. Η αρετή της σωφροσύνης είναι εκείνη που δέσποζε ως επί το πλείστον μέσα της και ταυτόχρονα την χαρακτήριζε σαν άνθρωπο σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βησσαρίωνα. Εξαίρονται μόνο πλεονεκτήματα και όχι μειονεκτήματα, όπως άλλωστε πρόσταζε και η θεωρία του Μενάνδρου σχετικά με τη σύνθεση και των εγκωμίων αλλά και των επιταφίων λόγων δεδομένου ότι πολλά χαρακτηριστικά του είδους του εγκωμίου παρατηρούνται και στη συγγραφή ενός θρηνητικού λόγου³²⁰. Βασισμένος, λοιπόν, στα χαρακτηριστικά της αυτά, ο καρδινάλιος εκφράζει την πικρία του για τον άδικο χαμό της και το πλήγμα που προξένησε σε όλη την οικουμένη. Η λέξη «ούτοσί» (στίχος 95.6) επιβεβαιώνει αφενός ότι έστω και στιγμιαία μεταφερόμαστε στη χρονική βαθμίδα του παρόντος, δηλαδή, στο χώρο ταφής της Θεοδώρας και αφετέρου με την εν λόγω λέξη επιβεβαιώνεται πως οι χάρες τις οποίες ανέφερε ο Βησσαρίων ήδη από την αρχή του ποιήματος ανήκουν πια στο παρελθόν δεδομένου ότι αφορούν μια αρχόντισσα που δεν βρίσκεται πια στη ζωή.

³¹⁹ Βλ. Βησσαρίων, Θεοδώρα, έκδ. Σπ. Λάμπρος, Στίχοι ιαμβικοί επιτυμβιοί, ἐπί τῇ μακαρίτιδι καὶ ἀοιδίμῳ κυρία ἡμῶν βασιλίδι κυρία Θεοδώρα τῇ Παλαιολογίνῃ ποιηθέντες παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου, Παλαιολογία και Πελοποννησιακά, τ. 4, Αθήνα 1930 (σ.94-95).

³²⁰ Βλ. στην εισαγωγή τα σχετικά με τη θεωρία του επιταφίου λόγου, σ. 7-8.

Στη συνέχεια του ποιήματος, ο Βησσαρίων κρίνει απαραίτητο να αναφερθεί στην καταγωγή της βασίλισσας. Επισημαίνει, λοιπόν, τις ιταλικές της ρίζες, τονίζοντας παράλληλα την προέλευση της από ευγενείς γονείς, κάτι για το οποίο την επαινεί ιδιαίτερα. Η καταγωγή και οι συνετοί τρόποι συμπεριφοράς είναι δύο στοιχεία που την καθιστούν κατάλληλη σύζυγο στο πλευρό του Κωνσταντίνου. Είναι πολύ πιθανό να αναφέρεται στον πρόπονα τρόπο συμπεριφοράς της βασίλισσας, έχοντας κατά νου ότι αυτό αποτέλεσε και το βασικό κριτήριο για την ομαλή ένταξή της στη βυζαντινή αυλή³²¹.

Έπειτα από το θέμα της καταγωγής ακολουθεί το εγκώμιο για τον αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα, ο καρδινάλιος αναφέρεται στα πολεμικά κατορθώματα και στις κακουχίες των εκάστοτε μαχών που αντιμετώπιζε κάθε φορά ο δεσπότης του Μοριά. Τον επαινεί ιδιαίτερα για τις πολεμικές του αρετές και δεξιότητες που κλήθηκε να επιδείξει στο πεδίο των μαχών. Πρόκειται, λοιπόν, για μία προσωπικότητα ικανή να αναλάβει τα ηνία της εξουσίας και τη διακυβέρνηση του κράτους, άξιος ως προς τη σύναψη γάμου και ικανός σύζυγο ταυτόχρονα³²². Μέσω της αναφοράς αυτής του συγγραφέα στις δεξιότητες, δηλαδή, του αυτοκράτορα, αλλά και από την επισήμανση στην καταγωγή της Θεοδώρας και στους ευγενικούς τρόπους συμπεριφοράς που η ίδια διέθετε, λόγω της θέσης που είχε στη βυζαντινή αυτοκρατορία γενικά, προκύπτει το συμπέρασμα πως κατέστη παράλληλα κατάλληλη σύζυγος.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί και η αναφορά του συγγραφέα στο σύντομο χρονικό διάστημα συμβίωσης του ζεύγους, αλλά και εκείνη που αφορά τον δύσκολο τοκετό με οποίο ήλθε αντιμετώπιη η δέσποινα μας με αποτέλεσμα οι δυσκολίες αυτές να της στερήσουν τελικά τη ζωή. Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι ο θάνατος της προήλθε από επιπλοκές που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια του τοκετού. Επιπλέον, την περίοδο εκείνη η Θεοδώρα ήταν έγκυος στον απόγονο του Κωνσταντίνου και άρα οι εν λόγω πόνοι να αφορούν τυχόν επιπλοκές στην εγκυμοσύνη της ίδιας. Άλλωστε, γνωρίζουμε ότι ο πρόωρος τοκετός καταγράφεται ως αιτία θανάτου της Θεοδώρας. Δεδομένης της αναφοράς αυτής μπορούμε να προσδιορίσουμε με περισσότερη ακρίβεια το είδος των πόνων που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Επιπλέον, στο πρόωρο και αναπάντεχο συμβάν του θανάτου της, το πρωτόγνωρο, σε συσχέτισμό πάντοτε με άλλα αντίστοιχα έργα, είναι ότι ο συγγραφέας επιλέγει να ενισχύσει το αναπάντεχο αυτό συμβάν κάνοντας μια σύντομη αναφορά και στο σύντομο χρονικό διάστημα συμβίωσης του

³²¹ Βλ. Βησσαρίων, Θεοδώρα, σ. 95.8-14.

³²² Βλ. Βησσαρίων, Θεοδώρα, σ.95.15-24.

ζευγαριού³²³.

Το ποίημα κλείνει με μία ευχή του συγγραφέα, με προτρεπτικό κατά κύριο λόγο χαρακτήρα, μέσω της οποίας εύχεται και ελπίζει να μην λησμονηθεί από κανένα στο πέρασμα του χρόνου η εξέχουσα αυτή προσωπικότητα. Η ευχή αυτή αντιστοιχεί στη χρονική βαθμίδα του μέλλοντος. Τόσο τα εγκώμια όσο και οι επιτάφιοι λόγοι τείνουν να ολοκληρώνονται με μια μελλοντική ευχή, ανάλογου περιεχομένου με αυτό που εύχεται και ο Βησσαρίων στο συγκεκριμένο επιτάφιο ποίημα³²⁴.

Συμπερασματικά, ο καρδινάλιος ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις επιταγές της ρητορικής θεωρίας. Στοιχεία όπως το εγκώμιο της ωραιότητας, μέσω του οποίου επαινούνται ιδιαίτερα οι αρετές εκείνες που ολοκληρώνουν το πορτρέτο μιας βυζαντινής πριγκίπισσας, το θέμα της καταγωγής και του γένους, η έμμεση εξύψωση του αυτοκράτορα και η συζυγική πίστη αλλά και η αναφορά στον αιφνίδιο θάνατο αυτής σε συνδυασμό με την αιτία που προκλήθηκε το απροσδόκητο αυτό συμβάν, τα οποία επισημαίνονται και από τη ρητορική θεωρία ως άξια αναφοράς, θα ήταν αδύνατο αν απουσίαζαν από το ποίημα αυτό. Το επίγραμμα ξεκινά με τον έπαινο για το κάλλος και το ήθος της βασίλισσας, χωρίς να επεκταθεί περαιτέρω στην αξία του θρήνου γενικά, πράγμα το οποίο έχει παρατηρηθεί στους επιταφίους λόγους. Το επίγραμμα, ακόμα, είναι αρκετά σύντομο αλλά περιεκτικό, αφού, όπως παρατηρήθηκε και από αυτό του Βησσαρίωνα που μελετήσαμε καλύπτονται σχεδόν όλα τα συστατικά ενός επιταφίου εκτός από το στοιχείο της ταφής του νεκρού προσώπου και από τα επιχειρήματα παρηγοριάς προς τους συγγενείς και φίλους, εφόσον προοριζόταν για να χαραχθεί πάνω στον τάφου της νεκρής βασίλισσας. Μεγαλύτερη σημασία, λοιπόν, για τον καρδινάλιο είχε να καταδείξει μέσα από τη συγγραφή του επιγράμματος με αφορμή το θάνατο της Θεοδώρας περισσότερο στοιχεία της ωραιότητας και του βίου της βασίλισσας γενικά, συμπεριλαμβάνοντας και μια σύντομη αναφορά στη συμβίωση της με τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο.

³²³ Βλ. Λάμπρος Σπ., Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, σ. 426.

³²⁴ Βλ. Βησσαρίων, Θεοδώρα, σ. 95.25-26.

IV. 2. Το επιτάφιο ποίημα για την Κλεόπα Μαλατέστα³²⁵

Εκτός από τη μονωδία, με αποδέκτη την δέσποινα Κλεόπα Μαλατέστα, την οποία εξετάσαμε λεπτομερώς πιο πάνω στην παρούσα εργασία, ο καρδινάλιος Βησσαρίων συνέθεσε, ακόμα, ένα επιτάφιο επίγραμμα προς τιμήν της, το οποίο, αν και μικρό σε έκταση, καλύπτει σε μεγάλο βαθμό γενικές ιδέες και αξίες για την πριγκίπισσα που συναντήσαμε και μελετήσαμε διεξοδικά και στη μονωδία του εν λόγω συγγραφέα.

Το επίγραμμα αυτό παραδίδεται από τον κώδικα 533 της Μαρκιανής βιβλιοθήκης, όπως και τα υπόλοιπα έργα του ίδιου συγγραφέα. Σε μόλις μερικούς στίχους, ο Βησσαρίων υμνεί τη δέσποινα του Μυστρά, μη παραλείποντας βέβαια, να αναφερθεί στο θέμα της θεοσέβειας, της αγάπης, δηλαδή, για τις εντολές και το δρόμο του Θεού, αφού και η Κλεόπα με τη σειρά της είχε αφήσει δείγματα θεοσέβειας. Πιο συγκεκριμένα, με το θρηνητικό εγκώμιο τονίζεται και πάλι τόσο η προσφορά και οι ευεργεσίες της σε κάθε κοινωνική ομάδα, μέσα από την οποία ο συγγραφέας επιδιώκει παράλληλα και την ανάδειξη του συζύγου της. Επαινείται ιδιαίτερα το πνευματικό της υπόβαθρο, η νοημοσύνη της, η ευγλωττία της, η ευσέβεια και η υπεράσπιση του δικαίου από τη δέσποινα. Για όλα αυτά, λοιπόν, κρίθηκε άξια σεβασμού και θρήνου, διότι ολόκληρη η οικουμένη έχασε πια τον υπερασπιστή της. Υπηρέτησε, επίσης, το θέλημα του Θεού και πέρασε όλη τη ζωή της ακολουθώντας τις προσταγές του. Υποχρέωση όλων είναι να τιμηθεί ανάλογα με όλες εκείνες τις τιμές που άρμοζαν σε ένα νεκρό και πόσο μάλλον όταν πρόκειται για μία προσωπικότητα με θεϊκά χαρίσματα και πλήθος αρετών. Συμπερασματικά, λοιπόν, γίνεται αναφορά σε εκείνα τα θέματα που εστιάζει ο Βησσαρίων και στην εκτενέστερη μονωδία του με τη μόνη διαφορά ότι στο επιτύμβιο επίγραμμα από άποψη χώρου περιορίζεται σε μόλις μερικούς στίχους. Έτσι, ακόμα και εν συντομία προσπαθεί να καλύψει όσο το δυνατό περισσότερο από τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα των επιταφίων που έχουν γραφτεί και έχουμε μελετήσει από διαφορετικούς, μάλιστα, συγγραφείς για το πρόσωπο της Κλεόπας Μαλατέστα.

³²⁵ Βλ. Βησσαρίων, Στίχοι = Βησσαρίωνος στίχοι ἐπιτύμβιοι ἰαμβικοὶ ἐπὶ τῷ τάφῳ τῆς μακαρίτιδος βασιλίσσης κυρᾶς Κλεόπης τῆς Παλαιολογίνης, Σπ. Λάμπρος (έκδ), ΠΠ, τ. 4, σ. 176.